

Tilburg University

Het ontstaan van een actief cultuurbeleid in Nederland

Küpers, Edwin

Publication date:
2023

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):

Küpers, E. (2023). *Het ontstaan van een actief cultuurbeleid in Nederland: De bijdrage van Bernard Verhoeven (1897-1965) en de katholieke cultuurvisie.* [, Tilburg University]. Ridderprint.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Het ontstaan van een actief cultuurbeleid in Nederland

De bijdrage van
Bernard Verhoeven (1897-1965)
en de katholieke
cultuurvisie

Edwin Küpers

Het ontstaan van een actief cultuurbeleid in Nederland

De bijdrage van Bernard Verhoeven (1897 – 1965) en de katholieke cultuurvisie

The emergence of an active cultural policy in the Netherlands

The contribution of Bernard Verhoeven (1897 – 1965) and the Catholic vision of culture
(With a summary in English)

Edwin Küpers

Het ontstaan van een actief cultuurbeleid in Nederland

De bijdrage van Bernard Verhoeven (1897 – 1965) en de katholieke cultuurvisie

Proefschrift ter verkrijging van de graad van doctor aan Tilburg University
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. W.B.H.J. van de Donk, in het openbaar te
verdedigen ten overstaan van een door het college voor promoties aangewezen commissie in
de Aula van de Universiteit op vrijdag 1 december 2023 om 13:30 uur

door

Edwin Johannes Petrus Küpers

geboren te Losser, Nederland

Promotor:

em. prof. dr. G.A.F. Hellemans (Tilburg University)

Copromotor:

dr. T.A.M. Salemink (Tilburg University)

Promotiecommissie:

dr. E.M. van Meerkerk (Radboud Universiteit Nijmegen)

em. prof. dr. M.J.H.M. Poorthuis (Tilburg University)

prof. dr. K. Schelkens (Tilburg University)

prof. dr. T.H.G. Verhoeven (Radboud Universiteit Nijmegen)

dr. L.G.M. Winkeler (Radboud Universiteit Nijmegen)

ISBN: 978-94-6483-516-8

Druk: Ridderprint | www.ridderprint.nl

© 2023 Edwin Küpers. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vereenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Woord vooraf

Nadat ik had gedacht mijn leven te wijden aan muziek, was mijn late entree in de academische wereld niet minder dan een openbaring. Het afronden van de Masteropleiding Kunst, Beleid en Management in Utrecht in 2006 gaf me in de eerste plaats een theoretische onderbouwing van het vakgebied dat ik me inmiddels in de praktijk eigen had gemaakt. Inmiddels verschoof mijn werkkerrein van de muziek naar het openbaar bestuur. De wens om ook zelf een proefschrift te schrijven werd ondertussen steeds prominenter. Pas tien jaar later startte dat avontuur naast werk en gezin definitief. Het onderwerp moest een relatie hebben met het cultuurbeleid. Mijn insteek was daarbij om te verkennen wat de herkomst is van wat we heden ten dage onder cultuurbeleid verstaan. Als snel vond ik in de persoon van Bernard Verhoeven een idee dat me niet meer los heeft gelaten. Achter dit idee bevindt zich ook een hele wereld die in feite nog maar zo kort achter ons ligt, maar waarvan de nalatenschap nog steeds herkenbaar is.

Eind 2017 startte ik met het externe promotietraject aan Tilburg University. In de persoon van em. prof. dr. Staf Helleman vond ik een begeleider die me vanaf de formulering van het projectonderzoek serieus en met grote kennis en inzicht heeft begeleid. Ik wil hem van harte danken voor het vertrouwen in mij en mijn project. Bijzondere waardering heb ik daarbij voor de altijd scherpe adviezen om op onderdelen te beperken of juist verder te gaan. Mijn dank geldt evenzeer voor de inzet van dr. Theo Saleminck. Met name zijn duiding van hoe de katholieke subcultuur in de twintigste eeuw zich ontwikkelde, heeft me bijzonder geholpen. Datzelfde geldt voor zijn vele praktische adviezen tijdens het onderzoeks- en schrijfproces.

Bernard Verhoeven is altijd vrijgezel gebleven en directe familieleden heb ik niet kunnen achterhalen. Al snel werd me duidelijk dat er een hechte band heeft bestaan met Anton van Duinkerken, pseudoniem van Willem Asselbergs. Via zijn zonen Fons en Bernard heb ik kennis mogen maken met diens nalatenschap en zijn relatie met Verhoeven. Ik dank hen voor de moeite die ze genomen hebben en de vele waardevolle aanwijzingen die ik heb mogen ontvangen. Daarbij bedank ik Bernard speciaal voor zijn niet aflatende bereidheid om mij kennis te laten nemen van Anton van Duinkerken en zijn omgeving en voor zijn medewerking in de zoektocht naar het leven en werk van Bernard Verhoeven.

Het onderzoek en het schrijven vond grotendeels plaats tijdens de coronapandemie. Dit bleek zowel positief als negatief. Het was in zoverre positief dat vanwege het thuiswerken de reistijd naar mijn werk wegviel. Daardoor kwam er tijd vrij om aan het onderzoek te werken. Dit maakte het voor mij mogelijk om toch naast een volledige baan het onderzoek en schijfwerk te doen. Een nadeel in deze periode was het dat archieven en bibliotheken deels dicht moesten en daardoor dossiers niet altijd voorhanden waren. Gelukkig is er inmiddels veel gedigitaliseerd en daarmee toegankelijk. De tijden dat archieven en bibliotheken toch (tijdelijk) open waren, heb ik dan ook volledig benut om alsnog het materiaal in te zien. De vele uren in archieven en bibliotheken zouden minder vruchtbaar zijn geweest zonder de inzet van de archivariissen en medewerkers die onvermoeibaar de dossiers bleven halen. Ik ken hen niet bij naam, maar mijn dank is groot voor de medewerkers van de archieven in Arnhem, Nijmegen, Den Haag, Haarlem en 's-Hertogenbosch. Een bijzonder woord van dank ook aan de medewerkers van de Wiardi Beckmanstichting in Den Haag die tijd en moeite hebben genomen om een document van de PvdA uit de jaren vijftig uit hun bibliotheek op te diepen en me de mogelijkheid boden om kennis te nemen van hun literatuur over de sociaaldemocratische cultuurpolitiek.

Zonder de steun en de ruimte van Marjan om dit project uit te kunnen voeren, was het nooit gelukt. Ik ben haar daar heel dankbaar voor – en ook voor het geduld van mijn kinderen en ouders. Mijn ouders dank ik omdat zij mij altijd de ruimte hebben gegeven om te ontdekken wat ik wilde. Ze hebben me gesteund in de diverse afslagen die ik in mijn leven, privé en professioneel, gewild en ongewild heb genomen. Van hen heb ik geleerd om door te zetten. Het is die eigenschap die mij ook in dit onderzoek geholpen heeft.

Inhoudsopgave

Woord vooraf

Inhoudsopgave

Deel 1. Inleiding	12
Hoofdstuk 1 Introductie	13
1.1 Inleiding en probleemstelling	13
1.2 Afbakening en bronnen	16
1.3 Methode van onderzoek	20
Hoofdstuk 2 Literatuur over katholieke cultuuropvatting, het cultuurbeleid in Nederland en beleidstheorie	24
2.1 De katholieke zuil en cultuuropvatting	24
2.2 Literatuur over cultuurbeleid in Nederland: de dominantie van de sociaaldemocratische versie	33
2.3 Beleidstheorie	45
Deel 2. Bernard Verhoeven als kunstenaar, organisator en politicus	52
Hoofdstuk 3 ‘De kunst is een gewichtige factor in het katholiek Beschavingsleven’ (1897 – 1945)	53
3.1 Afkomst en vorming	53
3.2 Verhoeven als journalist en schrijver	68
3.4 Verhoeven als initiator van cultuur in katholieke kring	77
3.5 Mobilisatie en oorlog	85
Hoofdstuk 4 De schrijver als beroepsbestuurder (1945 – 1965)	94
4.1 Terug in Nederland	94
4.2 Culturele voormannerij	99
4.3 Verhoeven in de provincie	105
4.4 Later werk en columns	115
4.5 Afbouw en nalatenschap	119
4.6 Conclusie	123

Deel 3. ‘Een nuttig ding met een lelijke naam’. De cultuurpolitieke denkbeelden van politieke partijen en hun context **125**

Hoofdstuk 5	De context van het cultuurbeleid en standpunt van politieke partijen	127
5.1	De liberale visie: de erfenis van Thorbecke	127
5.2	De protestants-christelijke visie: terughoudendheid en normering	129
5.3	De communistische visie: een vrije kunst in een vrij volk	133
5.4	De cultuurpolitiek van de PvdA	136
5.5	Besluit	147
Hoofdstuk 6	‘Scheppingsdrift, schoonheidsbeleving en persoonlijkheidsvorming’	150
6.1	Van een katholieke cultuuropvatting naar actieve politiek	150
6.2	Een katholieke cultuur in de nationale cultuur	152
6.3	De visie van Verhoeven	156
6.4	De inrichting	162
6.5	Vergelijking denkbeelden van Verhoeven en Van der Leeuw	166
6.6	Besluit	170

Deel 4. ‘Een kringloop der belangen’. De ontwikkeling van het cultuurbeleid **172**

Hoofdstuk 7	Naar een actieve cultuurpolitiek	173
7.1	De rooms-rode coalitie	173
7.2	Het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen	176
7.3	De positie van de KVP in het politieke landschap	179
7.4	De plaats van intermediair experts binnen de KVP	183
7.5	Het Kamerlid Verhoeven	186
7.6	Besluit	193
Hoofdstuk 8	Verhoeven als politieke actor	194
8.1	De ontwikkeling van het cultuurbeleid in Nederland	194
8.2	Inhoudelijke issues	198

8.3	De overheidsbemoeyenis met cultuur: Cultuurnota en debat	199
8.4	De (voorlopige) Raad voor de Kunst	206
8.5	Cultuurspreiding	214
8.6	Kunstzinnige vorming	218
8.7	Monumentenwet (1956)	221
8.8	Besluit	226
Deel 5. Drie aspecten nader belicht		230
Hoofdstuk 9. Bernard Verhoeven en het ontstaan van het Nederlandse		
	cultuurbeleid	231
9.1.	De positie van Verhoeven als intermediair expert binnen de katholieke zuil	232
9.2.	Twee fasen in de katholieke visie	234
9.3.	Het Nederlandse cultuurbeleid als resultaat van de samenwerking tussen sociaaldemocraten en katholieken	238
Samenvatting		242
Summary		247
Lijst van afkortingen		251
Afbeelding		252
Literatuur		253
	Gepubliceerde teksten (selectie) Bernard Verhoeven	258
	Overige krantenartikelen	259
	Archieven	261
	Partijprogramma's en verkiezingsprogramma's	262
	Handelingen en documenten Tweede Kamer	263
	Geraadpleegde websites	264
Register van persoonsnamen		265

Deel 1. Inleiding

Hoofdstuk 1. Introductie

1.1 Inleiding en probleemstelling

In dit onderzoek staat de katholieke cultuurpoliticus Bernard Verhoeven (1897 – 1965) centraal. Als vergeten schrijver, journalist en politiek backbencher lijkt hij op het eerste gezicht niet een centrale figuur in het Nederlandse cultuurdebat na 1945 te zijn. Schijn bedriegt. Met dit onderzoek wil ik juist aantonen dat hij een interessante invalshoek vormt om zowel het katholieke als het Nederlandse cultuurbeleid in de jaren 1945 tot 1965 inzichtelijk te maken. Bernard Verhoeven is namelijk een voorbeeld van de opkomst van intermediaire experts in de politiek in de jaren 1930 tot 1965. In het bijzonder wil ik aantonen dat de katholieke cultuurpolitiek, samen met die van de sociaaldemocraten, de basis heeft gelegd voor het Nederlandse cultuurbeleid tot nu toe en dat de visie die stelt dat het gehele cultuurbeleid in feite voornamelijk een sociaaldemocratisch product is – wat ik het ‘sociaaldemocratische dictum’ zal noemen – gecorrigeerd dient te worden.

Wie was Bernard Johannes Verhoeven? Later zal ik uitvoerig op zijn biografie ingaan. In deze inleiding geef ik alvast een eerste aanduiding van het beeld dat in de literatuur over hem bestaat. Verhoeven wordt op www.parlement.com beschreven als katholiek letterkundige, afkomstig uit Arnhem, die zes jaar lid van de Tweede Kamer voor de Katholieke Volkspartij (hierna: “KVP”) was: van 1949 tot 1952 en van 1956 tot 1959. Hij was vanaf 1956 ook Statenlid in de provincie Gelderland. In de Kamer was hij pleitbezorger van een actieve cultuurpolitiek. Ook wordt vermeld dat hij dichter en schrijver was en directeur van een kunstacademie en toneelschool. Deze beknopte biografie eindigt met een karakterisering van hem als een *‘blijmoedig man met grote werkkraft’*.¹ Deze grote werkkraft heeft in elk geval geresulteerd in een boek van zijn hand: *Overheid en cultuur*, een bundel cultuurpolitieke geschriften die postuum is samengesteld.² In andere publicaties wordt Verhoeven een actief pleitbezorger van cultuur en vooral cultuurspreiding³ genoemd, een waarlijk katholiek

¹ Biografie B.J. (Bernard) Verhoeven op www.parlement.com, bekeken op 7 september 2021.

² Verhoeven, B.J. en Asselbergs, F. (red.) (1970). *Cultuur en overheid, een bundel cultuurpolitieke geschriften van Bernard Verhoeven*, Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar.

³ Pots, R (2000). *Cultuur, koningen en democraten: overheid in cultuur in Nederland*. Nijmegen: Sun, 257.

cultureel voorman⁴ en een Gelders literator en kunstpoliticus⁵. Bornewasser voert Verhoeven op in zijn geschiedenis van de KVP als de ontwerper van de kaders voor een nieuwe cultuurpolitiek tijdens het partijcongres van 1949.⁶ Deze eerste blik bevestigt het beeld van een actief cultuurpoliticus. Daarnaast wordt vermeld dat Verhoeven redacteur van enkele tijdschriften⁷ was en wordt zijn relatie met Anton van Duinkerken beschreven.⁸ Als dichter en publicist was hij ook betrokken bij de opbouw van de volkshogescholen, met name bij de oprichting van Drakenburg bij Baarn.⁹ Ten slotte wordt hij opgevoerd in studies naar katholieke netwerken. Daarin wordt hij genoemd als hoofdredacteur van het periodiek *Bouwen*, als lid van de Tweede Kamer¹⁰ en uitgebreider als lid van een katholieke elite in Arnhem.¹¹ Deze, zeker nog niet uitputtende, eerste blik toont de contouren van een alomtegenwoordig Arnhems literator en schrijver, maatschappelijk betrokken en pleitbezorger van een nieuwe cultuurpolitiek.

Het is een gegeven dat Verhoeven als voorvechter van een actieve cultuurspreiding in de literatuur over het Nederlandse cultuurbeleid terecht is gekomen. Echter, over zijn invloed bestaat tot nu toe geen duidelijkheid. Het is ook een gegeven dat hij als prominent katholiek cultureel voorman te boek is komen te staan. Ook hier ontbreekt echter tot nu toe de context waarbinnen hij handelde. Bernard Verhoeven had evengoed als dichter en schrijver, als vertaler van Spaans drama of als columnist en redenaar herinnerd kunnen worden. Toch blijft hij onmiskenbaar verbonden aan dat ene Kamerdebat over een ontluikend nationaal cultuurbeleid dat in 1950 plaatsvond en waarin de basis werd gelegd van ons huidige cultuurstelsel. Nog steeds zijn daarin elementen aan te wijzen van de katholieke cultuurpolitiek waarvan Verhoeven een belangrijke vertegenwoordiger was. Het doel van dit

⁴ Burg, F. van den en Kassies, J. (1987). *Kunstenaars van Nederland! Om eenheid en zeggenschap. Het ontstaan van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en de Raad voor de kunst 1942 – 1950*. Amsterdam: Boekmanstichting en Van Genneep, 210.

⁵ Smithuijsen, C. (1990). *De Hulpbehoevende Mecenas. Particulier initiatief, overheid en cultuur, 1940 – 1990*. Zutphen: Walburg pers, 150.

⁶ Bornewasser, J.A. (1995). *De Katholieke Volkspartij 1945 – 1980*. Nijmegen: Valkhof Pers, 294.

⁷ Bijvoorbeeld in Sanders, M. (2002). *Het spiegelend venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940*. Nijmegen: Vantilt, 239.

⁸ Polman, M. (2000). *De keerzijde van het leven. Anton van Duinkerken als literatuurcriticus bij De Tijd (1927-1952)*. Nijmegen: Valkhof Pers, 27.

⁹ Linde, M. van der en Frieswijk, J. (2013). *De volkshogeschool in Nederland, 1925 – 2010*. Hilversum, Verloren, 182.

¹⁰ Duffhues, T., et al (1985). *Bewegende patronen: een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Nijmegen: Katholiek Documentatie Centrum in samenwerking met: Baarn: Ambo., 154.

¹¹ Duffhues, T. (1991). *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw*. Baarn, Uitgeverij Arbor, 49.

onderzoek is dan ook de invloed van de katholieke schrijver en politicus Bernard Verhoeven op de ontwikkeling van de cultuurpolitiek in Nederland in de periode 1945 tot 1965 te beschrijven.

Vraagstelling en opbouw van het onderzoek

De centrale vraag in dit proefschrift is: ‘Welke invloed had Bernard Verhoeven op de ontwikkeling van het cultuurbeleid in Nederland in de periode 1945 tot 1965?’ In hoofdstuk 2 wordt eerst ingegaan op het theoretische kader rondom beleidscycli, agendavorming, inhoudelijke issues en het handelen van politieke actoren. Deze theorie biedt een kader waarbinnen de politieke ontwikkelingen en het acteren van Verhoeven worden geduid.

Het onderzoek is vervolgens verdeeld in drie delen. In het eerste deel worden het leven en werk van Bernard Verhoeven beschreven. De vragen die daar behandeld worden, zijn: wie was Bernard Verhoeven en waarom kan hij gezien worden als belangwekkend figuur? In de hoofdstukken 3 en 4 worden het leven en werk van Verhoeven beschreven in de vorm van een biografische schets.

Maar hoe kan een dergelijke actor, die zelf geen verantwoordelijkheid als bewindspersoon droeg, van invloed zijn op de beleidsontwikkeling? Welke visie droeg hij uit en hoe verhiel die zich tot andere politieke stromingen, in het bijzonder tot die van de Partij van de Arbeid (hierna: “PvdA”)? Om deze vraag te beantwoorden, is het van belang te weten op welke wijze en binnen welke beleidsmatige context hij handelde. In het tweede deel wordt de beleidsmatige context waarin Verhoeven handelde besproken. Hoofdstuk 5 gaat over de cultuurpolitieke denkbeelden van de verschillende politieke partijen en de uitwerking daarvan door enkele actoren. Hoofdstuk 6 behandelt de denkbeelden van Verhoeven. Deze representeren de katholieke beleidsvisie. In dit hoofdstuk worden ze vergeleken met de denkbeelden vanuit de PvdA.

Het derde deel van dit onderzoek gaat over de cultuurpolitiek in Nederland in de periode 1945 tot 1965. Onderzocht wordt de ontwikkeling van een katholieke cultuurpolitiek in relatie tot de nationale beleidsontwikkeling die in deze periode plaatsvindt. Hiertoe worden de volgende vragen gesteld: hoe krijgt het beleid gestalte binnen de katholieke en nationale cultuurpolitiek in Nederland in de periode 1945 tot 1965? Welke invloed heeft de samenwerking tussen KVP en PvdA op de ontwikkeling van de cultuurpolitiek en op welke wijze participeert Verhoeven

binnen het culturele en politieke domein? Hoofdstuk 7 gaat in op de omstandigheden waaronder de cultuurpolitiek zich kon ontwikkelen. In hoofdstuk 8 worden aan de hand van enkele inhoudelijke issues bestudeerd op welke wijze het beleid werd vormgegeven.

In een afsluitend hoofdstuk komen de drie inhoudelijke onderdelen bij elkaar en wordt een antwoord gegeven op de centrale vraag: ‘Welke invloed had Bernard Verhoeven op de ontwikkeling van het cultuurbeleid in Nederland in de periode 1945 tot 1965?’

1.2 Afbakening en bronnen

Elk van de hierboven genoemde hoofdthema's zou een apart onderzoeksthema kunnen zijn. Een biografie van Verhoeven in strikte zin zou dieper ingaan op diens letterkundige werk en de persoonskenmerken. Zo is zijn betrokkenheid bij de soms onstuimige ontwikkelingen in de literaire wereld tijdens het Interbellum interessant. Dat geldt ook voor zijn vriendschappen en vijandschappen met collega-schrijvers. Met name de vriendschappelijke relatie met Anton van Duinkerken is van grote invloed op hen beiden geweest. Bovendien zou er in een biografie meer aandacht moeten zijn voor de duiding van de katholieke omgeving waarbinnen het leven en werk van Verhoeven plaatsvonden. In dit onderzoek is er echter voor gekozen om geen alomvattende biografie van Verhoeven te schrijven. Het hoofdaccent ligt immers op de ontwikkeling van het cultuurbeleid in Nederland na de Tweede Wereldoorlog en op een tot nu toe weinig onderzocht aspect: de invloed van katholieke cultuurpolitiek binnen die beleidsontwikkeling. De biografische schets van Verhoeven staat in dienst van dit onderzoek en is niet het hoofddoel van dit boek.

Begripsbepaling

De termen ‘cultuurbeleid’ en ‘cultuurpolitiek’ worden in dit onderzoek door elkaar gebruikt en zoveel mogelijk geplaatst in een bepaalde context. Daarbij is cultuurpolitiek vooral verbonden met de discussie uit de jaren vijftig. ‘Cultuur’ omvat in die periode niet enkel het terrein van kunstuitingen en erfgoed. Een veel breder geheel aan maatschappelijke ontwikkelingen wordt dan gerekend tot de cultuur en is daarmee ook onderdeel van politiek debat. Ook natuurbeheer, jeugdzorg, gezinspolitiek en buitenschoolse educatie worden tot het cultuurdomein gerekend. In het begin rekent men ook het onderwijsdomein hiertoe. Meer nog dan dat er sprake is van een min of meer gestructureerde ontwikkeling van het overheidshandelen in het cultuurdomein, is dit een resultante van politiek debat. Daarom

wordt in de beschrijving van de ontwikkelingen in de jaren vijftig de term ‘cultuurpolitiek’ gebruikt. De term ‘cultuurbeleid’ verschijnt op zijn vroegst in de jaren zestig.¹² In deze periode is de scope van cultuur al veel meer gericht op de kunsten. Andere onderwerpen die voorheen onderdeel waren van het cultuurdebat, zoals jeugdbeleid, welzijn en natuurbeheer, verzelfstandigen zich als onderwerp van debat. De termen worden in dit onderzoek door elkaar gebruikt. Als er sprake is van het handelen en de context van Bernard Verhoeven, dan wordt de – ook door hemzelf gebruikte – term ‘cultuurpolitiek’ gehanteerd. Als er sprake is van de ontwikkeling van het overheidshandelen in het cultuurdomein, dan wordt de term ‘cultuurbeleid’ gebruikt. Deze gaat dan vooral over de smalle scope van kunstuitingen en erfgoed.

Onderzoekperiode en afbakening

De in dit onderzoek gehanteerde periode hangt grotendeels samen met de werkzaamheden van Bernard Verhoeven als actief Kamer- en Statenlid. Verhoeven was lid van de Tweede Kamer van 1 december 1949 tot 15 juli 1952 en van 6 november 1956 tot 20 maart 1959. Daarnaast was hij lid van de Provinciale Staten van Gelderland van januari 1957 tot aan zijn overlijden op 4 juni 1965. Zijn optreden in de Kamer vond plaats tijdens de kabinetten van Drees (I, II en IV) en van Beel (II). De actieve werkzaamheden van Verhoeven binnen de KVP startten echter al gelijk na de bevrijding met enkele publicaties en de organisatie van bijeenkomsten over de cultuurpolitiek. Deze periode is van belang in de uiteindelijke opinievorming binnen de KVP met betrekking tot de cultuurpolitiek. Om die reden wordt 1945 als start van dit onderzoek aangehouden. Hierbij moet worden vermeld dat Verhoeven ook voor de bezetting al actief was binnen het cultuurdomein. Dit wordt in de biografische schets nader beschreven. Omdat deze werkzaamheden echter geen directe inhoudelijke invloed hebben op de ontwikkeling van het beleid in Nederland, zijn ze in de verdere analyse van ondergeschikt belang. Het laatste jaar dat dit onderzoek beslaat, is het overlijdensjaar van Verhoeven. Hij was op dat moment nog Statenlid, maar trad nog amper naar buiten. In 1965 werd het cultuurbeleid losgekoppeld van het onderwijsbeleid en onderdeel gemaakt van het nieuwgevormde departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM). Een nieuwe periode in de beleidsontwikkeling brak toen aan. Verhoeven maakte de komst van dit departement niet meer (actief) mee. Hij overleed twee maanden na de oprichting.

¹² Zie over de herkomst van het gebruik van de term ‘cultuurbeleid’ in Nederland: Elshout, D. (2016). *De moderne museumwereld in Nederland: Sociale dynamiek in beleid, erfgoed, markt, wetenschap en media*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam, 14.

Naast Bernard Verhoeven was een groot aantal andere actoren actief op het gebied van de cultuurpolitiek, zoals de bewindspersonen Van der Leeuw en Cals, of de bestuurders Boekman en Kassies. Voor veel van hen, zowel binnen de KVP als de PvdA als binnen het departement, geldt dat het de moeite waard zou zijn om hun leven en werk nader te bestuderen. In het bijzonder denk ik dan aan Joan Willems en Hendrik Jan Reinink. Aan hun biografische gegevens wordt in dit onderzoek slechts beperkt gerefereerd.

Bronnen

Voor het thematische deel van dit onderzoek is geput uit een groot aantal bronnen. Talrijk zijn de handelingen van beraadslagingen van de Tweede Kamer, de verslagen van de vele commissies en besturen waarin Bernard Verhoeven zitting had en andere authentieke documenten uit de onderzoeksperiode. Het Gelders Archief in Arnhem, het Katholiek Documentatiecentrum van de Radboud Universiteit in Nijmegen, het Literatuurmuseum en het Nationaal Archief, beide in Den Haag, beschikken over interessant materiaal dat in dit onderzoek gebruikt is. Het Noord-Hollands Archief in Haarlem heeft materiaal over de lokale afdeling van de Vereniging voor Geloof en Wetenschap dat een licht werpt op de werkzaamheden van het centraal secretariaat dat door de familie Verhoeven in Arnhem is opgezet. Ook is voor dit onderzoek gebruikgemaakt van de persoonlijke archieven van Joan Willems in het Brabants Historisch Informatie Centrum in 's-Hertogenbosch en van Hendrik Jan Reinink in het Nationaal Archief in Den Haag. Talrijk zijn ook de verwijzingen naar de persoon Verhoeven in secundaire literatuur, met name in biografieën van (katholieke) schrijvers en in het tijdschrift *De Gemeenschap*. Brieven van de hand van Verhoeven aan personen als Anton van Duinkerken, Gerard Brom en Albert Kuyle geven inzicht in wat Verhoeven persoonlijk bewoog en hoe hij zich daarover naar buiten toe uitte.

Na zijn overlijden is de nalatenschap in gedeelten verspreid. Een deel van zijn persoonlijke boeken is terechtgekomen bij de plaatselijke bibliotheek in Arnhem, waar ze nu gearchiveerd zijn in het Arnhemse Erfgoedcentrum Rozet. Het overige persoonlijk archief is begin jaren zeventig gearchiveerd en gedocumenteerd bij het Gelders Archief. Het archief kent een omvang van ongeveer drie meter, en is thematisch ingedeeld, maar niet geïnventariseerd. Opmerkelijk is dat de inhoud van dit archief in hoofdzaak zakelijke documenten betreft, zoals notulen, beleidsnotities en andere documenten die vooral te herleiden zijn naar de

werkzaamheden van Bernard Verhoeven als cultuurpoliticus. Egodocumenten bevat dit archief nauwelijks, op een enkele ontvangen brief na.

De belangrijkste bron bij het samenstellen van de biografische schets, zijn de meer dan drieduizend unieke artikelen en andere berichten over en van Bernard Verhoeven die in de verschillende dagbladen zijn verschenen in de periode van 1916 tot in 1977. Online is deze informatie via www.delpher.nl te ontsluiten. Daarnaast geeft het Regionaal Archief in Nijmegen toegang tot vroege edities van het dagblad *De Gelderlander*, die nader inzicht geven in het handelen van Verhoeven in Gelderland en waarin columns van zijn hand zijn verschenen. Door alle artikelen in chronologische volgorde te plaatsen en deze te combineren met het andere bronnenmateriaal, tekent zich een beeld af van leven en werk van Bernard Verhoeven. Een beeld met hiaten weliswaar, want het materiaal is beperkt als het gaat om de verdere kleuring van het persoonlijke buiten het publieke. De biografische schets blijft daar dan ook bij weg en kleurt het niet in.

Nalatenschap

Bernard Verhoeven heeft een divers oeuvre nagelaten van poëzie, essays, vertalingen en tal van andere publicaties. Daarnaast heeft hij uitgebreid gepubliceerd over (aspecten van) de cultuurpolitiek. Het belangrijkste beeld dat uit de beschrijvingen van zijn tijdgenoten naar bovenkomt, is dat van een dichter en stimulator van katholieke cultuur. Veel daarvan is zonder al te veel speurwerk te achterhalen. Toch spreekt uit de inhoud van zijn persoonlijk archief in Arnhem vooral het verhaal van een actief cultuurpoliticus. Dat is ook de noemer waaronder Bernard Verhoeven een plek in de literatuur over het Nederlandse cultuurbeleid heeft verworven. Na zijn overlijden zou zijn persoonlijk archief door familie en direct betrokkenen zijn opgeruimd en geordend. Daarbij lijken ze vooral cultuurpolitieke documenten te hebben bewaard. Al dan niet bewust is daarmee een frame gecreëerd om Bernard Verhoeven vooral als katholiek cultuurpoliticus te presenteren. Materiaal van voor 1940 is er in elk geval niet meer. Verhoeven heeft zelf in een brief aan Gerard Brom geschreven dat zijn oude archief al voor de Tweede Wereldoorlog vergaan was.¹³ Daardoor is het logisch dat ouder materiaal ontbreekt. Het is echter wel bijzonder dat het archief nauwelijks ingaat op zijn werk als dichter en journalist. Ook is het bijzonder dat het weinig

¹³ Concept voor een artikel als bijlage bij brief van Bernard Verhoeven aan Gerard Brom van 4 april 1957: '...Het dossier [...] heb ik in een jutezak lang bewaard [...] tot me na jaren bleek dat de keldervochtigheid [het] tot een ondefinieerbare brei had gemaakt'. KDC – BROM, inv.nr. 1332.

ingekomen brieven bevat die geen relatie hebben tot culturele of politieke onderwerpen. Dit geeft niet alleen een onvolledig beeld van de persoon Bernard Verhoeven, het doet daarnaast onvoldoende recht aan zijn andere verdiensten. Het is dankzij elders bewaard gebleven materiaal dat een vollediger beeld te reconstrueren.

1.3 Methode van onderzoek

Dit onderzoek is gemengd van opzet. Het heeft zowel een historische, bestuurskundige als sociologische invalshoek. Hieronder licht ik de opzet nader toe.

Biografisch onderzoek

Een biografisch onderzoek geeft nader inzicht in het handelen van actoren. Het handelen van actoren is niet alleen het gevolg van de formeel geldende voorschriften, maar wordt ook beïnvloed door een set van persoonlijke kenmerken als opvoeding, achtergrond, karakter, religie, opleiding, sociale contacten en persoonlijke opvattingen. Daarnaast geeft het biografisch onderzoek inzicht in het net van informele sociale contacten van de actor.¹⁴ Renders stelt daarnaast dat de biografie de mogelijkheid biedt de voedingsbodem van politici uit te diepen. Dankzij de biografie van een politicus krijgen we een ander zicht op het ontstaan van politieke ideeën dan als we ons enkel baseren op partijprogramma's en andere 'geïnstitutionaliseerde' bronnen.¹⁵ Hierbij moet wel een kanttekening geplaatst worden. Het is de vraag in hoeverre de werkelijkheid via een biografie kan worden benaderd. Nijhof zegt hierover dat een levensverhaal nooit met de werkelijkheid vergeleken kan worden. Er vindt voortdurend selectie plaats van wat er gebeurd is en wat daarover gezegd is. Nijhof spreekt van 'systemen van representatie' die in het geval van levensverhalen zelfs dubbel opgaan: het zijn reflecties van reflecties. Ze leveren geen afbeelding van het leven op, maar een 'recreatie van een persoonlijk verleden.'¹⁶

De hier gepresenteerde biografische schets doet weliswaar een poging om het leven en werk van Bernard Verhoeven te reconstrueren, maar onderscheidt zich tegelijkertijd van een volwaardige biografie in de beperking van die reconstructie. Uit de schets ontstaat een beeld

¹⁴ Slaman, P. (niet gedateerd). *Functies en methode van beleidsgeschiedenis*. Universiteit Leiden, 12.

¹⁵ Renders, H. "De biografische methode." In Voerman, G., en Wolffram, D. J. (ed.) (2006). *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. Groningen: Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen, 40.

¹⁶ Nijhof, G. (2000). *Levensverhalen. Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie*. Amsterdam, Boom, 27.

van de persoon, zijn handelingen, tijd en omgeving. Daar waar zijn literaire werk, zijn poëzie en essays, inzicht geven in de (ontwikkeling van) denkbeelden van Verhoeven over cultuur en politiek, wordt hier nader op ingegaan. De personen en ideeën die in het leven van Verhoeven een rol spelen, worden geïntroduceerd. De handelingen van Verhoeven als politicus en bestuurder worden benoemd en van verdere context voorzien. De beperking van de biografische schets zit vooral in de diepte van de persoonskenmerken. Zo bevat de biografische schets geen psychologische analyse. Met name het eigen kunstenaarschap van Verhoeven, zijn vriendschappen en zijn bij vlagen hyperactieve en vervolgens depressieve persoonskenmerken blijven op de achtergrond in het kader van dit onderzoek. Bovendien: het ontbreekt eenvoudigweg ook aan persoonlijke bronnen om er een verdere invulling aan te geven. Er zijn geen dagboeken, agenda's of andere persoonlijke bronnen aangetroffen en de (verzonden) brieven die bewaard gebleven zijn, bevatten slechts weinig persoonlijke informatie. Voor dit onderzoek volstaat evenwel de beperkte schets. Het is immers de bedoeling om vooral de rol van Bernard Verhoeven in de ontwikkeling van een katholieke beleidsvisie en zijn impact op het cultuurbeleid bloot te leggen.

Beleidsonderzoek

In zekere zin is het thema van de beleidsgeschiedenis een combinatie van beleidswetenschappen en historisch onderzoek. De kern van beleidsgeschiedenis is het beschrijven van de ontstaansgeschiedenis en historische context van bepaald beleid. Daarbij gaat het niet alleen om de vraag wanneer bepaald beleid tot stand komt, maar veel meer over hoe het beleid tot stand gekomen is – welke opvattingen er vanuit de verschillende politieke stromingen bestaan, welke voorgeschiedenis het beleid kent en welke krachten een rol spelen bij de uiteindelijke totstandkoming van het beleid. Deze vragen zijn eveneens onderdeel van mijn onderzoek.

Uit de literatuurbeschrijving zal blijken dat tal van onderdelen van het cultuurbeleid in Nederland weliswaar zijn beschreven, maar dat een omvattende beleidsgeschiedenis nog ontbreekt. De insteek van zo'n beleidsgeschiedenis zou dan zijn hoe het politieke debat zich heeft ontwikkeld en welke maatschappelijke ontwikkeling aan dat debat ten grondslag heeft gelegen. Door de focus te verleggen van de maatschappelijke impact van het beleid naar de totstandkoming van dat beleid, ontstaat een nieuw beeld van hoe in Nederland het cultuurbeleid werd en wordt vormgegeven. Door dat beeld worden patronen zichtbaar die zich

door de tijd heen hebben ontwikkeld. Ook nu nog zijn in het Nederlandse cultuurbeleid sporen te vinden die het gevolg zijn van de besluiten die tijdens de onderzoeksperiode zijn genomen.

Een ander inhoudelijk aspect van mijn onderzoek behelst dan ook de ontwikkeling en invloed van een katholieke cultuurpolitiek en het optreden van Verhoeven als politieke actor. De benadering van beleid voor dit onderzoek kent drie invalshoeken: de (bestuurskundige) beleidstheorie met daarin vooral aandacht voor beleidscycli; de geschiedenis van het cultuurbeleid in Nederland; en tot slot een sociologische benadering op grond van maatschappelijke ontwikkelingen die tot beleid leiden, in dit geval vooral vanuit de katholieke subcultuur.

Het ligt voor de hand dat de politieke handelingen worden bestudeerd op grond van de verslagen van de politieke beraadslagingen en de reacties daarop in de pers. Hierbij doen zich echter twee beperkende factoren voor. Op de eerste plaats is Verhoeven een volksvertegenwoordiger en geen bewindspersoon. Daarmee is de mogelijkheid om directe invloed uit te oefenen – zeker in de jaren vijftig – gering. Daarnaast was het thema cultuurpolitiek in de periode van Verhoevens Kamerlidmaatschap onderdeel van de begroting van onderwijs en daaraan volledig ondergeschikt. Slechts in de luwte van het debat over de onderwijsbegroting werd er tijd aan besteed. Om de invloed van Verhoeven te waarderen, moet daarom verder gekeken worden naar twee andere onderdelen van de beleidscyclus naast die van besluitvorming: agendavorming en beleidsuitvoering.

Sociaalwetenschappelijk onderzoek

De sociaalwetenschappelijke invalshoek kan ook een rol spelen bij het bestuderen van beleid. Het grootste deel van de literatuur over het cultuurbeleid in Nederland kent van oudsher een sociaalwetenschappelijke invalshoek. De nadruk ligt in dat geval op de wisselwerking tussen het beleid en maatschappelijke ontwikkelingen. Dit onderzoek doet dat in zekere zin ook, maar gaat uit van de impact van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen op het beleid, in plaats van andersom. Tot welke resultaten het gevoerde beleid uiteindelijk leidt, komt in dit onderzoek slechts beperkt aan de orde. Een van de elementen van de sociaalwetenschappelijke invalshoek is het fenomeen verzuiling. In het kader van dit onderzoek gaat het dan over de impact van een aspect van verzuiling op de ontwikkeling van het cultuurbeleid. Vanuit deze verschillende invalshoeken wordt in mijn onderzoek gekeken naar de ontwikkeling van het Nederlandse cultuurbeleid, de impact van een katholieke

cultuurvisie op dat beleid en de wijze waarop Bernard Verhoeven binnen dit alles kans ziet een rol te spelen.

Het gevolg van de gekozen opzet is dat de drie onderdelen – persoon, programma en beleid – vooral op hoofdlijnen worden behandeld. Deze onderdelen vormen de context waarbinnen de ontwikkeling van een katholieke inbreng in de Nederlandse cultuurpolitiek en het acteren van Verhoeven binnen de verzuilde politiek worden geduid.

Hoofdstuk 2. Literatuur over katholieke cultuuropvatting, het cultuurbeleid in Nederland en beleidstheorie

2.1 De katholieke zuil en cultuuropvatting

Verzuiling

De context waarbinnen Verhoeven leefde, is die van de katholieke subcultuur binnen de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw. De Nederlandse maatschappij was toen verdeeld in een aantal subculturen, die in meer of mindere mate georganiseerd waren. Naast een katholieke subcultuur waren er ook socialistische, protestants-christelijke en liberale subculturen. Dit fenomeen van blokvorming binnen een samenleving wordt aangeduid met de term ‘verzuiling’. Hellemans beschrijft een viertal kenmerken van een zuil: het gaat om een belangrijk deel van de bevolking (1) dat bijeengebonden wordt door een doordringende subcultuur (2) en een netwerk van functioneel gedifferentieerde organisaties kent (3), waaronder een politieke partij (4).¹⁷ De katholieke subcultuur in Nederland in de eerste helft van de twintigste eeuw kan dan ook worden aangeduid als een zuil. Het fenomeen van verzuiling is nauw verbonden met de vraag in hoeverre de samenleving zich verhoudt tot de moderniteit. In de West-Europese context is het ook mogelijk om de verzuiling nader te duiden vanuit een specifieke periode in de geschiedenis. Vanaf 1880 was er sprake van een toenemende mobilisatie van de lagere klassen van de maatschappij. Het was de tijd van de opkomst van massabewegingen. Het doel van een zuil of subgroep was de bevolkingsgroep te laten participeren in de moderne samenleving. Dit speelde niet alleen binnen de katholieke zuil. Soortgelijke beweegredenen waren te zien binnen de socialistische, communistische en fascistische beweging. De zuilen desintegreerden echter na 1960. De subcultuur werd in toenemende mate als beperkend ervaren. Door de individualisering werd het gemakkelijker om afstand te nemen van de subcultuur.

Niet alle onderdelen van het maatschappelijk leven waren verzuild. Zo speelde de verzuiling een aanzienlijk minder belangrijke rol op het gebied van economie, wetenschap en technologie. De verzuiling was echter van groot belang op het gebied van cultuur. Zo was het streven naar vrijheid van onderwijs vanuit confessionele kring een politiek strijdpunt. Daar

¹⁷ Hellemans, S. (2020). “Pillarization (‘Verzuiling’). On Organized ‘Self-Contained Worlds’ in the Modern World.” In *The American Sociologist* (2020) 51:124 – 147. Springer, 138.

waar het ging om het vormgeven van de samenleving vanuit de eigen levensbeschouwelijke visie, konden subgroepen met elkaar botsen. Tegelijkertijd vonden ze elkaar in onverwachte bondgenootschappen tegenover de liberale dominantie (bijvoorbeeld rondom het onderwijs en in de politiek).

Het onderwerp ‘verzuiling’ wordt zowel vanuit de sociologie, de geschiedenis als de politieke wetenschappen bestudeerd. Het is volgens de historicus De Rooy een *essentially contested concept*.¹⁸ Er bestaat nauwelijks overeenstemming over de aard van het verschijnsel, laat staan over een operationalisering van een definitie. Doordat sociologen en politicologen de maatschappelijke ontwikkelingen in Nederland zijn blijven zien door de bril van verzuiling, en later door die van ontzuiling en secularisatie, is lange tijd aangenomen dat de ontwikkelingen in Nederland uitzonderlijk waren.¹⁹ Hellemans bestrijdt dit zelfverklaarde exceptionalisme van de Nederlandse benadering.²⁰ Immers, ook buiten Nederland, waaronder België, vond en vindt de vorming van subculturen plaats. Daarbij komt dat verzuiling in de Nederlandse benadering lang een negatieve connotatie heeft gehad. Het sociologisch onderzoek naar het verschijnsel is in de jaren vijftig gestart, een periode waarin verzuiling als een probleem werd beschouwd. Bovendien suggereert de metafoor van de zuilen, aldus Van Dam, het beeld van een statische maatschappij waarin groepen strikt van elkaar gescheiden leven. Volgens Van Dam is bewustwording van de kracht van de beeldspraak van verzuiling een eerste stap op weg naar een betere analyse van de maatschappelijke ontwikkelingen in de jaren vijftig.²¹

Het werk van de politicoloog Lijphart staat centraal in de politieke benadering van verzuiling. In 1968 introduceert hij de term *pacificatiepolitiek* om de politieke cultuur van de verzuilde maatschappij vanaf 1917 te beschrijven. Er is daarin sprake van een depolitisering van het maatschappelijk debat. De elites van de verschillende zuilen hebben een centrale rol in het bereiken van de voor de beleidsontwikkeling noodzakelijke compromissen. De elites hanteren zeven spelregels, waaronder het organiseren van topconferenties, geheimhouding,

¹⁸ Rooy, P. de., (1995). “Zes studies over verzuiling.” In *BMGN - Low Countries Historical Review*, 110(3), 380–392.

¹⁹ Zie ook de bijdrage van Van Dam over ontzuiling in: Dam, P. van, Kennedy, J. en Wielenga, F. (red) (2014). *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

²⁰ Hellemans, S. (2020). “Pillarization”, 126.

²¹ Dam, P. van. (2015). “Constructing a Modern Society Through “Depillarization”. Understanding Post-War History as Gradual Change.” In *Journal of Historical Sociology Vol. 28 No. 3*. New York, Wiley & Sons, 291 – 292.

evenredigheid en het uitgangspunt dat de regering regeert.²² De benadering van Lijphart wordt tot op de dag van vandaag gebruikt om de politieke cultuur van de jaren vijftig te beschrijven. De Rooy stelt echter dat de pacificatiepolitiek minder stellig was dan Lijphart beschreef. Zo zou historisch onderzoek hebben uitgewezen dat er vrijwel geen sprake was van topconferenties en werden er geen compromissen gesloten over ideologisch belangrijke zaken als de ‘ordering’ van de maatschappij en over sociale zaken. Er moest wel voorkomen worden dat de politiek oververhit raakte. Een groot deel van de belangenbehartiging kon dan ook beter aan de directbetrokkenen overgelaten worden.²³ De bestuurskundige Kickert heeft ook vastgesteld dat er al (veel) langer tradities van consensus en corporatisme bestonden binnen de Nederlandse samenleving. Zo zorgden katholieke ideeën over staat en maatschappij (zoals subsidiariteit) en protestantse ideeën over ‘soevereiniteit in eigen kring’ ervoor dat de invloed van de overheid op maatschappelijke ontwikkelingen beperkt bleef en dat er veel ruimte was voor ontwikkelingen binnen de eigen subgroep. De verzuilde Nederlandse samenleving regeerde zichzelf daardoor in grote mate via politieke, sociale, economische en culturele organisaties. Deze verzuiling bleef ook na de Tweede Wereldoorlog bestaan. Kickert stelt dat de naoorlogse expansie van de welvaartmaatschappij de groei in omvang en macht van de centrale overheid heeft veroorzaakt. De groei van de centrale overheid heeft ook de invloed van de identiteitsgebonden organisaties verminderd, die met name in katholieke kring veelomvattend waren.²⁴

De katholieke subcultuur

Een zuil, zoals hierboven gekarakteriseerd, is een geheel van instituties en relaties die een subgroep hanteert om zich te kunnen handhaven en te onderscheiden binnen de dominante cultuur. De opbouw van de zuil biedt een instrumentarium voor de onderliggende subcultuur. Goddijn et al. stellen dat de strategische opbouw van een katholieke beweging heeft bijgedragen aan de vorming van een specifieke roomse subcultuur.²⁵ Daarbij wordt vooral gewezen op de opbouw van de zuil vanaf het midden van de negentiende eeuw. In Nederland is er echter al sinds de Reformatie sprake van een katholieke subcultuur. Nadat katholieken naar de zijlijn van de maatschappij waren verbannen, moesten ze op zoek naar een nieuwe

²² Lijphart, A. (1968) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Haarlem: Becht.

²³ Rooy, P. de (2014). *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek en ook in: Dam, P. van, Kennedy, J. en Wielenga, F. (red) (2014). *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

²⁴ Kickert, W.J.M. (2003). “Beneath consensual corporatism: traditions of governance in the Netherlands.” In *Public Administration* Vol. 81 No. 1 (119-140). Malden, MA: Blackwell Publishing.

²⁵ Goddijn, W. et al. (1999) *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1946 – 2000*. Baarn: Ten Have, 19.

manier om zich tot die maatschappij en de gewijzigde omstandigheden te verhouden.²⁶ Dit manifesteerde zich niet alleen in een veranderende religieuze beleving, maar ook in het wijzigen van gebruiken, rituelen, taal en kleding.²⁷ Er is geen sprake van de vorming van een enkele subcultuur, maar van verschillende katholieke subculturen – afhankelijk van tijd en plaats. De mobilisatie naar een enkele katholieke subcultuur en de ontwikkeling tot een katholieke zuil is van veel later datum.

Een subcultuur kan worden beschouwd als een groep met eigen kenmerken binnen een grotere groep of cultuur. Wanneer de verzuiling zijn hoogtepunt bereikt, zijn de morele gemeenschap als basis, de verbinding met verschillende levensgebieden en een kenmerkende wijze van uiting van en binnen de eigen subcultuur kenmerkend. De morele gemeenschap wordt versterkt door een volledige onderdompeling in de religieuze omgeving. Het hele leven staat in het teken van de eigen morele gemeenschap.²⁸ Het katholieke geloof neemt de vorm aan van een ideologie, die elk levensgebied omvat en uiteindelijk leidt tot een min of meer coherente levensstijl.²⁹ Binnen de grenzen van de eigen levenssfeer vinden onderwijs, zorg en politiek plaats. Het geheel aan organisaties dat de zuil kenmerkt, bevat tal van gebruiken, afspraken, uitgangspunten en al dan niet religieus opgelegde rituelen waarvan katholieken zich bedienen en waarmee zij zich van andere levensbeschouwingen willen onderscheiden. Deze subcultuur kenmerkt zich verder door een grote mate van geslotenheid naar de andere levensbeschouwingen toe.³⁰ De cultuur – georganiseerd en ongeorganiseerd – kent ook een specifiek eigen karakter. Ik zal hier verderop in deze paragraaf nog op terugkomen.

De katholieke zuil: een conglomeraat van organisaties

In het historisch onderzoek naar zuilen en verzuiling in Nederland is veel aandacht besteed aan de ontwikkelingen binnen de katholieke zuil. Dit heeft geresulteerd in een groot aantal studies. Van belang voor mijn onderzoek zijn de onderzoeken over netwerken (Duffhues et al.), elites (Simons en Winkeler), literatuur (Sanders), moderniteit (Hellemans) en het

²⁶ Lenarduzzi, C.M. (2018). *Katholiek in de Republiek: subcultuur en tegencultuur in Nederland, 1570- 1750*. Dissertatie. Universiteit Leiden, 8.

²⁷ Idem, 10.

²⁸ Bos, M. van den. (2012). *Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme 1953 – 2003*. Amsterdam, Wereldbibliotheek, 51.

²⁹ Goddijn, W. et al. (1999) *Tot vrijheid geroepen*, 19.

³⁰ Idem, 13.

katholicisme in Nederland in het algemeen (Goddijn et al.; Van den Bos).³¹ Voor mijn onderzoek is een specifiek element van de katholieke verzuiling van belang, namelijk het fenomeen van de vele organisaties binnen de katholieke subcultuur.

In het standaardwerk over het katholicisme in Nederland vanaf 1953 van Goddijn et al. wordt het ontstaan van een rijk scala aan identiteitsgebonden organisaties en instellingen als kenmerkend voor verzuiling genoemd.³² Deze organisaties en instellingen hebben twee doelen: het streven naar maatschappelijke en politieke invloed en de verzekering van continuïteit van de organisatie. Ze dienen in zekere zin als instrumentarium voor de onderliggende subcultuur. In de periode 1944 tot 1960 zijn er volgens Goddijn et al. 87 katholieke organisaties die landelijk opereren. Deze landelijke instellingen hebben vervolgens hun vertakkingen via de parochiestructuren. Volgens Duffhues kende Nederland in 1948 116 en in 1960 zelfs 161 nationaal opererende katholieke organisaties.³³ Duffhues rekent daarbij meer instellingen uit maatschappelijke sectoren dan Goddijn et al. Thurlings beschouwt de politieke partij als de instantie waarin alle deelnemende organisaties samenkomen.³⁴ De partij heeft een interne forumfunctie en is daarmee de arena van belangenverstrengeling en integratie. Duffhues zegt dat de politieke partij meer werd gezien als een ‘departement van buitenlandse zaken’ en een overkoepelend orgaan, maar niet als het hoogste niveau binnen de katholieke zuil.³⁵ Dit conglomeraat van katholieke organisaties bereikt zijn hoogtepunt rond 1960. Op dat moment zijn er ook al processen die uiteindelijk tot de neergang van de katholieke organisaties leiden. Specialisatie leidt ertoe dat nadrukkelijker de opening wordt gezocht naar andere levensbeschouwelijke, maar gelijksoortige instellingen. De politieke invloed van de katholieke partij leidt ook tot het beschikbaar komen van landelijke subsidies en meer regelgeving. Daartegenover neemt de klerikale invloed binnen de instellingen af en groeit de weerstand binnen de instellingen tegen klerikale beïnvloeding.

³¹ Duffhues, T. et al (1985). *Bewegende patronen: een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Nijmegen: Katholiek Documentatie Centrum in samenwerking met: Baarn: Ambo; Simons, E. en Winkeler, L. (1987). *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkeling van het Nederlands katholicisme na 1945*. Baarn: Arbor; Sanders, M. (2002). *Het spiegelend venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940*. Nijmegen: Vantilt; Hellemans, S. (1990). *Strijd om de moderniteit*. Leuven: Leuven University Press; Goddijn, W. et al. (1999) *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1946 – 2000*. Baarn: Ten Have; Bos, M. van den. (2012). *Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme 1953 – 2003*. Amsterdam, Wereldbibliotheek.

³² Goddijn, W. (1999) *Tot vrijheid geroepen*, 26.

³³ Duffhues, T., et al (1985). *Bewegende patronen*, 54.

³⁴ Thurlings, J. “Verzuiling en beweging. Over nut en onnut van het bewegingsmodel.” In Clemens, T. et al (2005). *Moeizame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939 – 2003)*. Nijmegen: Valkhof Pers, 23.

³⁵ Duffhues, T., et al (1985). *Bewegende patronen*, 205.

Van een katholieke cultuuropvatting naar een katholieke cultuurpolitiek

In het onderzoek naar het cultuurbeleid spelen de positie van de overheid en de (impact van) kunst en erfgoed een centrale rol. Dit is ook te verklaren, aangezien de overheid de centrale speler is die bepalend is voor het vormgeven van het stelsel en de financiering van cultuur en erfgoed. Wanneer de definitie van cultuur breder wordt bepaald en het de gedragingen en gewoonten van een samenleving als onderwerp heeft, zijn er ook andere spelers die een eigen cultuurbeleid bepalen of cultuurpolitiek voeren. Bennet stelt dat religie evenzeer een eigen invulling geeft aan cultuur en dat zeker de rooms-katholieke kerk een prominente cultuurdrager is.³⁶ Alle beleidsmaatregelen van de kerk zijn in wezen cultureel en hebben tot doel het christelijk bewustzijn te bevorderen. De kenmerkende eigenschappen van dit handelen zijn het betekenis geven aan dit bewustzijn en het uitoefenen van autoriteit. De kerk als culturele actor, zoals door Bennet genoemd, is een gegeven. In dit verband is ook het handelen van de katholieke kerk in Nederland te zien. De inspanningen om het christelijk bewustzijn te bevorderen en autoriteit uit te oefenen over de gelovigen, zijn mede de ingrediënten die invulling geven aan een katholieke cultuuropvatting zoals die binnen de eigen subcultuur manifest wordt. De uitgangspunten van deze katholieke cultuuropvatting worden ook in de politieke arena geïnstrumentaliseerd. Deze paragraaf gaat nader in op literatuur over die instrumentalisatie van de katholieke cultuuropvatting. Die instrumentalisatie vindt plaats in de praktijk, zowel op het gebied van het conglomeraat aan katholieke organisaties als in de vertaling naar concrete (politieke) beleidsuitgangspunten.

De kerk als cultuurdrager geeft in een geheel aan voorschriften impliciet en expliciet richting aan hoe een eigen cultuuropvatting zich heeft te ontwikkelen. De eigen aanhang is daarbij de primaire doelgroep. Dit geheel aan voorschriften ontwikkelt zich geleidelijk naar een concrete uitvoeringspraktijk met geboden, verboden en aanpassingen. Bovendien biedt het de mogelijkheid om een eigen invulling te geven aan de groeiende wens om de eigen cultuuropvatting om te zetten in politieke uitgangspunten. Zo benoemt het Algemeen Staatkundig Program van de RKSP in 1936 de subsidiaire taak van de overheid om de geestelijke en zedelijke ontwikkeling van de bevolking te bevorderen.³⁷ Het is de eerste

³⁶ Bennet, O. (2009). "On religion and cultural policy: notes on the Roman Catholic Church." In *International Journal of Cultural Policy* Vol. 15, No. 2, May 2009, 155–170. Routledge, 157.

³⁷ *Algemeen Staatkundig Program* van de RKSP (1936).

concrete vertaling naar een politiek programma binnen de katholieke partij. Na de Tweede Wereldoorlog en de komst van de KVP wordt het beleidsvoornemen opnieuw gelanceerd.

Het streven naar een christelijk bewustzijn en de uitoefening van autoriteit door de kerk zijn de bouwstenen voor een zeker katholiek cultuurbegrip. Duffhues stelt dat de katholieke cultuuropvatting niet verwijst naar de verfijning van, maar naar het dienstbaar maken van de menselijke vermogens aan het levensbeschouwelijke einddoel van de mens.³⁸ Nederlandse katholieken hebben verschillende fasen doorlopen in het omgaan met culturele ontwikkelingen in de samenleving, van strenge veroordeling en afwijzing tot acceptatie. Katholieken moesten afgeschermd worden van de zondige buitenwereld. In de negentiende eeuw zijn het juist katholieken als Alberdingk Thijm en De Stuers die zich verzetten tegen de afbraak en het verval van (nationale) monumenten. Ook tal van componisten zijn van katholieken huize. Volgens Boekman zijn alle componisten van naam in de negentiende eeuw katholiek.³⁹ Daarbij vraagt het herstel van de katholieke hiërarchie en de daarmee samenhangende hausse aan kerkenbouw in de negentiende en vroege twintigste eeuw om een hernieuwde aandacht voor architectuur, beeldende kunst en kunstnijverheid. Dit geeft mede vorm aan het culturele bewustzijn binnen de katholieke subcultuur. De aandacht is hierbij wel gericht op de eigen kring. Boekman stelt ook dat er in katholieke kring terughoudendheid is om de actieve ondersteuning voor eigentijdse kunst door de overheid te aanvaarden. Om een antwoord te kunnen geven op de eigentijdse culturele ontwikkelingen is dan ook de oprichting van eigen culturele organisaties nodig. Die fungeren als het ware als tegengif voor de buitenwereld. Vooral tijdens het interbellum worden dan ook tal van katholieke culturele organisaties opgericht. Duffhues stelt dat het (intern gerichte) katholieke cultuurbeleid in deze periode gelijk staat aan cultuuropvoeding: paternalisme en moralisme waren in het interbellum fenomenen. Dit betekent dat er censuur is op de pers en dat er films en boeken worden gecensureerd. Uiteindelijk zal er een meer positieve benadering ontstaan binnen het katholieke culturele domein.

Van Oort heeft in zijn studie over de ontwikkeling van het bioscoopwezen in het katholieke Limburg aangetoond dat het restrictieve katholieke beleid van censuur, verboden, verordeningen en regels ontoereikend is om de vermeende gevaren te weren. De verleidingen van het moderne leven zijn voor velen te groot. Hierop start een proces van aanpassing en toe-

³⁸ Duffhues, T., et al (1985). *Bewegende patronen*, 137.

³⁹ Boekman, E. (1939). *Overheid en kunst in Nederland*. Amsterdam: Boekmansstichting/Van Genneep, 57.

eigening van populaire vormen van vrijetijdsbesteding. Het patronaatswezen ontwikkelt zich tot een centraal punt binnen de katholieke culturele infrastructuur. Het patronaatsgebouw wordt binnen veel parochies de centrale plek voor een – in de ogen van de alomtegenwoordige clerici – verantwoorde vrijetijdsbesteding. Om invulling te blijven geven aan de keuring van boeken en films, wordt een omvangrijk complex van instellingen opgebouwd. Het is dankzij de aanwezigheid van centrale locaties in parochies, een aangepaste en toegeëigende vrijetijdsinvulling, katholieke zang-, toneel- en muziekverenigingen, eigen bibliotheken en volkshogescholen dat de gemiddelde katholieke tijdens het interbellum voornamelijk in eigen kring cultureel actief blijft. Daaromheen bestaat nog een schil van pers, omroep en gekeurde literatuur en film. Een landelijk netwerk van culturele koepelorganisaties zorgt ervoor dat de verschillende lokale organisaties met elkaar verbonden blijven.⁴⁰

Een andere toepassing van de katholieke cultuuropvatting is te zien in de normering rondom literatuur en bibliotheken. De toenemende mate van geletterdheid onder de bevolking leidt in de loop van de negentiende en begin twintigste eeuw tot een groeiende vraag naar boeken.⁴¹ De prijs van boeken is echter hoog en daarmee onbereikbaar voor velen. In deze vraag voorzien commerciële leesbibliotheken, meestal in de vorm van aanvullende handel van winkeliers. Dergelijke leeswinkels hebben belang bij een zo groot mogelijke omzet en passen het aanbod graag aan de behoefte aan. In meer elitaire kringen wordt neergekeken op deze leesbibliotheken. Het liefst zou men eigen bibliotheken oprichten, zowel vanuit levensbeschouwelijke idealen als vanuit algemeen belang. Het aanbod van de commerciële leeswinkels is niet te controleren, in tegenstelling tot de inhoud van de levensbeschouwelijke bibliotheken. De burgemeester heeft de mogelijkheid om toezicht te houden op de goede zeden. Er wordt actief opgetreden tegen het boven de toonbank uitlenen van pornografie. Vanuit katholiek perspectief is de zorg voor de inhoud van de commerciële leeswinkels echter breder dan alleen de goede zeden.

⁴⁰ Oort, T. van. (2007). *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)*. Hilversum, Verloren, 32. Een andere bron over het katholieke filmwezen en de bestuursactiviteiten van Verhoeven is: Meulenbeld, G. (1990) *Geknipt voor katholieken. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse katholieken tegenover de film vanaf zijn ontstaan (1894) tot 1970* ' Doctoraalscriptie, Theologische Faculteit Tilburg, 95 – 102.

⁴¹ Voor deze inleiding is gebruikgemaakt artikelen van Heemskerk, G. (1989) 'Aanstotelijk voor de eerbaarheid': gemeentelijk toezicht op leesbibliotheken. In *Literatuur*, jaargang 6, 190 ev. en De Vries en Van Eijden-Andriessen in Mathijssen, M. (red.) (2011). *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst*. Amsterdam, University Press.

De katholieke kerkelijke wetgeving kent van oudsher een boekenwet. Er bestaan canonieke regels die bepalen welke lectuur wel en welke niet door de gelovigen gelezen mogen worden. In 1921 wordt de nieuwe Codex Iuris Canonici (CIC) vastgesteld. Deze wet kent drie uitgangspunten: alle gelovigen moeten zich houden aan de door God geopenbaarde leer; de mogelijkheid bestaat dat een individuele katholiek zijn geloof verliest en het is de taak van de kerk om de gelovigen voor dergelijke dwalingen te behoeden.⁴² Boeken worden vooraf gekeurd om te bepalen of ze geschikt zijn om door gelovigen gelezen te worden. Een instelling als Idil wordt daartoe opgericht.⁴³ Daarnaast helpen ook tal van lokale keuringscommissies (doorgaans voorzien van een stevige klerikale inbreng) het gemeentebestuur graag een handje bij het toezicht op het aanbod van de bibliotheken. Hiermee raakt een kerkelijke bemoeienis verbonden met bestuurlijk handelen in het publieke domein.

De snelle heropbouw van de katholieke zuil na de Tweede Wereldoorlog heeft ook geleid tot een heropbouw van het culturele organisatiecomplex. Duffhues stelt dat de eerste periode zich kenmerkt door de restauratie van het vooroorlogse bestel en de pogingen tot centralisatie en integratie. Dit komt voort uit een vorm van overschatting. Het gevoel overheerst dat een eigen katholieke cultuur een volwaardige bijdrage levert aan de Nederlandse cultuur. Een nationale eenheidscultuur wordt, volgens Duffhues, afgewezen. Het is al snel duidelijk dat het gesloten circuit van katholieke culturele instellingen te kostbaar is om te onderhouden. Door het verstrekken van subsidies heeft de overheid steeds meer invloed op de organisatie van de lectuurvoorziening. Bovendien wordt de kerkelijke censuur voor boeken en films steeds vaker ter discussie gesteld. Parochiële bibliotheken worden opgeheven en vervangen door gesubsidieerde openbare bibliotheken. Commercieel amusement en vooral de komst van de televisie maken dat een andere vrijetijdsinvulling binnen handbereik van velen komt en het belang van de eigen subcultuur vermindert. Het culturele organisatiecomplex wordt vanaf het begin van de jaren vijftig gereorganiseerd. Waar mogelijk wordt samenwerking gezocht met

⁴² Van Eijnden in Mathijsen, M. (red.) (2011). *Boeken onder druk*, 107.

⁴³ De Informatie Dienst Inzake Lectuur (Idil) was een organisatie die vanuit de katholieke kerk was opgericht en tot doel had de lezer te informeren over de beschikbare lectuur. De organisatie bestond van 1937 tot 1970. Boeken werden op grond van christelijke maatstaven gecenseerd. Boeken die als gevaar voor de geestelijke gezondheid werden beschouwd, konden rekenen op een negatieve beoordeling. Hierdoor werden boeken niet verkocht door katholieke boekverkopers of toegelaten tot de eigen bibliotheken. Verhoeven sprak regelmatig op bijeenkomsten van Idil, zoals in maart 1950 bij het 25-jarig jubileum. Ook was hij in maart 1940 lid van een Comité van Aanbeveling, samen met o.a. Gerard Brom. Idil was gevestigd in Tilburg. Zie over de betrokkenheid van Bernard Verhoeven bij Idil: Eijden-Andriessen, C. P. E. van. (2010). *'Moralinezuur' en voorlichting: De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970*. Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact.

gelijkwaardige instellingen van andere levensbeschouwingen. De landelijke overheid bemoeit zich steeds meer – via subsidieverstrekking en regelgeving – met cultuur. De KVP is daarbij mede een bepalende factor. Volgens Van Alem wordt binnen de eind 1945 opgerichte KVP al vanaf het begin nagedacht over cultuur en cultuurpolitiek.⁴⁴ Daarbij ligt de nadruk in het begin voornamelijk op onderwijs en (culturele) vorming. In deel 3 wordt nader ingegaan op de instrumentalisatie van de katholieke cultuuropvatting naar concreet beleid.

Het is interessant om te zien hoe deze katholieke cultuuropvatting – en de politieke vertaling ervan – zich kan ontwikkelen tot een van de dragende pijlers van de prille beleidsvorming. De literatuur over de ontwikkeling van het (algemene) cultuurbeleid in Nederland is uitgebreid. In de volgende paragraaf ga ik nader in op die literatuur. De nadruk ligt op de ontwikkelingen in de onderzoeksperiode 1945 tot 1965. Vanuit verschillende disciplines is onderzoek verricht naar het Nederlandse cultuurbeleid. De nadruk ligt daarbij vooral op sociologisch en historisch onderzoek. Recent bestuurskundig onderzoek heeft nieuwe inzichten opgeleverd die het beeld van de opstapeling van beleidsontwikkeling versterken.

2.2 Literatuur over cultuurbeleid in Nederland: de dominantie van de sociaaldemocratische visie

In de Nederlandse literatuur over het cultuurbeleid zijn enkele ontwikkelijnen waar te nemen. Het wetenschappelijk onderzoek – dat vanaf de jaren zestig is gestart – is in eerste instantie sterk sociologisch van aard. Het historisch onderzoek wordt pas gestart vanaf de jaren tachtig, wanneer de interesse in partijpolitieke standpunten een zekere revival doormaakt. Bestuurskundig onderzoek naar aspecten van het cultuurbeleid is van nog recenter datum. In deze paragraaf komen verschillende vragen aan bod. Allereerst is er de vraag naar het belang van politieke organisaties voor de ontwikkeling van de literatuur over het cultuurbeleid in Nederland. Het is vervolgens de vraag welke positie het fenomeen ‘verzuiling’ inneemt binnen de literatuur, met name waar het gaat om de katholieke zuil. Bernard Verhoeven heeft een vaste plaats binnen de literatuur verworven. Op welke manier wordt hij beschreven en klopt het geschetste beeld? Een kenmerk van veel Nederlandse literatuur over het cultuurbeleid is dat er sprake is van een zekere canonvorming. In de volgende paragraaf

⁴⁴ Alem, V. van (1983). “De KVP en het kunst- en cultuurbeleid.” *Christendemocratische Verkenningen* 11 83. Den Haag: CDA, 592.

gebruik ik de term ‘sociaaldemocratisch dictum’ om deze canonvorming te introduceren. Tot slot wordt in deze paragraaf besproken hoe het onderzoek naar de beleidsgeschiedenis van het cultuurbeleid in Nederland tot stand komt.

Literatuur vanuit het oogpunt van politieke organisaties

Na de Tweede Wereldoorlog neemt de belangstelling van politieke partijen voor cultuurpolitiek toe. Ook uit populairwetenschappelijke hoek wordt hier aandacht aan besteed. De wetenschappelijke bureaus van de politieke partijen publiceren artikelen over aspecten van de cultuurpolitiek en de positionering van de betrokken partij. Het aan de KVP gelieerde Centrum voor Staatkundige Vorming (hierna: “CSV”) verricht onderzoek naar de leesbibliotheken (1949), de leatuurvoorziening (1950) en de totstandkoming van een monumentenwet (1950) en rapporteert hierover.

In partijgebonden tijdschriften worden ook opiniërende artikelen gepubliceerd. In de periode 1947 tot 1950 publiceert het *Katholiek Staatkundig Maandschrift* (hierna: “KSM”) van de KVP twaalf artikelen over diverse aspecten van de cultuurpolitiek. *Socialisme en Cultuur* van de PvdA publiceert tien artikelen; *Politiek en Cultuur* van de CPN heeft in diezelfde periode meer dan twintig artikelen. Ter vergelijking: de *Antirevolutionaire Staatkunde* (ARP) publiceert tot 1950 één artikel, en *Vrijheid en Democratie* (VVD) drie, al neemt dit aantal na 1950 aanzienlijk toe.⁴⁵ Naast partijen publiceren ook landelijke organisaties in deze eerste periode over cultuur en cultuurpolitiek. Het Nederlands Cultureel Contact, een samenwerking van verschillende koepelorganisaties, publiceert in 1952 een *Standpunt inzake Cultuurfinanciering*. In de serie Mededelingen van het Prins Bernhardfonds verschijnt in 1953 eveneens een studie naar de cultuurfinanciering in Nederland. De politieke organen hebben in hun opiniërende artikelen een brede scope op/van het begrip cultuurpolitiek. Ze beperken zich niet tot de kunsten. De auteurs verdiepen doorgaans voornamelijk de eigen partijpolitieke standpunten. Bernard Verhoeven publiceert in 1947 voor het eerst in het KSM met een artikel over de volkshogeschool. Naast Verhoeven publiceren ook de bewindspersonen Cals en Gielen. Het aandeel artikelen over onderwerpen uit de cultuurpolitiek in de opiniërende tijdschriften is meestal niet hoger dan een of twee per kalenderjaar. De PvdA besteedt (relatief) meer aandacht aan cultuurpolitiek. De artikelen van de CPN grijpen regelmatig terug op een vertaling naar de Nederlandse situatie vanuit de Sovjet-Unie of zijn vertalingen vanuit

⁴⁵ Zie archieven van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (www.dnpp.nl).

het Russisch. Een actieve cultuurpolitiek wordt daarin beschouwd als een onlosmakelijk onderdeel van de communistische beweging. Het merendeel van de artikelen van de politieke partijen in de beginperiode heeft betrekking op de vraag wat een actieve cultuurpolitiek, of specifieke onderdelen daaruit, kan betekenen. Er is, met uitzondering van de communisten, sprake van een grote mate van consensus in deze artikelen. De latere artikelen tonen aan dat er een algemeen geaccepteerde basis is gevonden. De vraag is niet langer of de staat een actieve cultuurpolitiek moet voeren, maar hoe die actieve cultuurpolitiek er dan uit moet zien. De basis lijkt gelegd en daarmee verschuift en verbreedt ook het blikveld.

Na de opiniërende en vooral verkennende start binnen de politieke partijen, vindt vanaf de jaren zestig daadwerkelijk wetenschappelijk onderzoek plaats naar cultuurbeleid door universiteiten en onafhankelijke onderzoeksorganisaties. Het onderzoek wordt daar eerst voornamelijk vanuit een sociologisch standpunt uitgevoerd. Het is in sterke mate kwantitatief en statistisch van aard. Eind jaren zestig neemt de vraag naar een meer kwalitatieve benadering van het onderzoek toe. Om aan deze vraag te voldoen, wordt in 1973 het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) opgericht dat tot op heden onderzoek verricht naar de culturele en sociale leefsituatie en hierover publiceert. Eerder is vanaf december 1963 ook al de Boekmanstichting actief. Deze stichting, die voortkomt uit de Federatie van Kunstenaarsverenigingen, is een onafhankelijk kenniscentrum voor kunst, cultuur en beleid in Nederland. Er is sindsdien veel onderzoek verschenen dat zich vooral richt op de relatie tussen (specifieke) aspecten van het cultuurbeleid en de maatschappelijke ontwikkelingen. Op een aantal van deze studies zal ik hieronder verder ingaan. Het onderzoek naar cultuurbeleid vanaf de jaren zestig is in overeenstemming met de manier waarop het beleid in deze periode wordt vormgegeven. Overheidsbeleid wordt namelijk pas als waardevol ervaren als dit gestoeld is op kwantitatieve en vooral statistische gegevens. Kwalitatief onderzoek komt later pas aan bod en is dan vooral sociologisch van aard. In de eerste periode is het vooral van belang hoe beleid vormgegeven moet worden. Later ligt de nadruk op welke effecten actief cultuurbeleid voor de samenleving kan (of moet) bewerkstelligen. In de loop van de jaren zeventig neemt de kritiek op deze benadering toe. Het kwantitatief en statistisch onderzoek vermindert. Hoewel de sociologische benadering tot op heden het meest wordt gebruikt, wordt de historische en later ook beleidskundige benadering steeds vaker gebruikt.

De belangstelling voor historisch onderzoek van het cultuurbeleid is ontstaan in de jaren tachtig. Het is een reactie op de nadruk op de sociaalwetenschappelijke basis van het

onderzoek die dan overheerst. De Boekmanstichting voert tot die tijd voornamelijk kwantitatief en statistisch onderzoek uit. Halverwege de jaren tachtig worden de onderzoeken meer kwalitatief van aard. Bovendien concentreert het onderzoek zich op historische elementen en ontstaat er een hernieuwde belangstelling voor partijpolitieke standpunten. In 1982 initieert de Boekmanstichting het onderzoeksproject 'Politieke partijen en kunstbeleid'. Van Alem schrijft hierover een bijdrage over de KVP en het kunstbeleid, die later ook als zelfstandig artikel wordt overgenomen in de *Christendemocratische Verkenningen* van het CDA. Dit artikel maakt deel uit van een bredere verkenning van Van Dulken over *Christendemocratie, kunst, politiek*, waarin ook de standpunten van de ARP en CHU geanalyseerd worden en die een vertaling bieden van het cultuurbeleid van het op dat moment recent opgerichte CDA.⁴⁶ In 1997 verschijnt *Kunstpolitiek in Nederland, Een chronologisch en (partij)politiek overzicht (1848-1997)* van Drosterij.⁴⁷ Deze korte studie geeft een overzicht van de cultuurpolitieke standpunten vanuit de verschillende maatschappelijke stromingen in drie verschillende tijdvakken. In zijn voorwoord beschrijft Drosterij dat er in Nederland slechts relatief weinig overzichtswerken over kunst- en cultuurbeleid zijn. Het ontbreken van een vergelijking van partijpolitieke standpunten hangt daarmee samen.

Literatuur over het departement

Vanaf de jaren negentig verschijnen er beschrijvingen van de geschiedenis van het departement van Onderwijs dat verantwoordelijk is voor het cultuurbeleid.⁴⁸ In deze beschrijvingen staat de ontwikkeling van het onderwijsbeleid centraal. De beschrijving van het cultuurbeleid vormt daarvan een afgeleide. In Knippenberg wordt uitgebreid ingegaan op het 75-jarig jubileum van het departement.⁴⁹ De beleidsontwikkeling van het cultuurbeleid – voor zover het tussen 1918 en 1993 door dit ministerie werd georganiseerd – wordt geduid aan de hand van de beleidsopvattingen van bewindspersonen en hoge ambtenaren en op grond van de gevoerde politieke debatten. Knippenberg schetst het voornamelijk distributieve karakter van het ministerie. Wetgeving komt nauwelijks tot stand, ook niet op het gebied van

⁴⁶ Dulken, H. van. (Ed.) (1983). *Christendemocratie, kunst politiek. Beschouwingen over kunstbeleid*. Den Haag: Wetenschappelijk bureau CDA in samenwerking met Boekmanstichting.

⁴⁷ Drosterij, G. (1997). *Kunstpolitiek in Nederland, Een Chronologisch en (Partij)Politiek Overzicht, 1848 – 1997*. Amsterdam, eigen beheer, 5.

⁴⁸ De naam van het departement in de onderzoeksperiode was Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW). Na 1965 werd het cultuurbeleid onderdeel van het departement van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM), vanaf 1982 viel het onder Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (WVC) en vanaf 1994 bij Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen (OCW).

⁴⁹ Knippenberg, H. en Ham, W. van der. (1993) *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918 – 1993*. Assen, Van Gorcum.

het onderwijs. Wel produceert het ministerie een groot aantal circulaire, richtlijnen en vooral subsidiebeschikkingen. Hoe de bureaucrativering van het ministerie in verhouding staat tot de inhoudelijke beleidsontwikkeling op het terrein van het cultuurbeleid, wordt – afgezien van de positie van secretaris-generaal Hendrik Jan Reinink (1901 – 1979) – uit de studie niet duidelijk.

Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) publiceert in 2002 en 2007 overzichten van het cultuurbeleid in Nederland. Het overzicht van 2002 is door het ministerie in eigen beheer uitgebracht. Het boekje uit 2007 is in samenwerking met de Boekmanstichting verschenen. Van recenter datum is *In de regel vrij* van Pieter Slaman et al. uit 2018.⁵⁰ Hierin wordt de ontwikkeling van 100 jaar beleid vanuit het standpunt van het ministerie beschreven. Literatuur vanuit het oogpunt van het departement betekent, net als in de beleidsontwikkeling, vooral veel aandacht voor onderwijs met cultuur als bijvangst. In zijn bijdrage over het cultuurbeleid brengt Cas Smithuijsen een indeling aan in verzuiling, verzorging en verzakelijking als kenmerkend voor beleidsperioden. Hij beschrijft vooral de voortgang van het landelijke cultuurbeleid, zonder in detail te treden over het politieke debat. Smithuijsen signaleert drie constante tegenpolen in alle beleidsperioden: bemoeienis tegenover onthouding; geconcentreerde kwaliteit tegenover ruimhartige spreiding, en traditionele waarden tegenover artistieke innovatie.⁵¹ Het tijdsblok van ‘verzuiling’ is treffend voor de periode van mijn onderzoek. Welke rol speelt de verzuiling in de literatuur over cultuurbeleid in Nederland?

Verzuiling en cultuurbeleid

Smithuijsen beschouwt verzuiling als een van de kenmerken van met name de vooroorlogse beleidsontwikkeling.⁵² Hij beschouwt de dominantie van de maatschappelijke stromingen en de nachtwakerstaat als de voornaamste oorzaken waarom er weinig beleidsontwikkeling tijdens het Interbellum is geweest. De visie van de subsidiariteit, die binnen de confessionele stromingen wordt gehanteerd, is dat ontwikkeling vooral plaatsvindt binnen de eigen stroming. Dit gaat ten koste van een nationale ontwikkeling.⁵³ Voor de maatschappelijke stromingen is het welzijn van de eigen aanhang van het grootste belang. Boekman beschouwt

⁵⁰ Slaman, P., ed. (2018). *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap*. Den Haag: Ministerie van OCW.

⁵¹ Smithuijsen, C. (2018). “Verzuiling, verzorging, verzakelijking.” In Slaman (2018) *In de regel vrij*, 223.

⁵² Idem, 207.

⁵³ Idem, 201.

die maatschappelijke stromingen als een gegeven. Hij formuleert de ontwikkeling van het kunstbeleid en overheidshandelen vanuit de verschillende maatschappelijke stromingen. Naast de bestaande oude stromingen beschrijft hij de komst van de nieuwe sociaaldemocratische stroming vanaf het begin van de twintigste eeuw.⁵⁴ Dat een opkomend massamedium als de radio langs verzuilde lijn wordt ingericht, lijkt voor Boekman geen bezwaar. Bezwaarlijker vindt hij het dat de overheid de radio slechts als techniek behandelt en ambtshalve laat ressorteren onder het departement dat ook de posterijen bestiert. Volgens beide auteurs is de manier waarop de samenleving is ingericht naar levensbeschouwing beperkend voor het streven naar een nationale cultuurpolitiek. Het merendeel van de bevolkingsgroepen is voornamelijk in zichzelf gekeerd en georganiseerd. Men ziet weinig aanleiding om gezamenlijk iets te organiseren.

De periode na de Tweede Wereldoorlog staat in de literatuur in het teken van de poging tot doorbraak en de start van een actieve cultuurpolitiek. De restauratie van de verzuiling wordt dan voornamelijk in negatieve zin beschreven. Dit is vooral het geval waar het gaat om de wijze waarop de katholieke zuil invloed krijgt op het te voeren beleid. In de jaren veertig en vijftig was de katholieke zuil de dominante maatschappelijke, geestelijke en politieke groepering, aldus Van den Burg en Kassies in hun geschiedenis van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen.⁵⁵ De katholieke culturele organisaties waren talrijk en sterk intern gericht. Het vergde dan ook de nodige tactiek om met hen tot zaken te komen. Over de periode na de Tweede Wereldoorlog wordt niet langer in algemene zin de invloed van de verzuiling benoemd. Wel worden de individuele groepen specifiek genoemd, in het bijzonder de katholieken. Niet alleen zijn zij een dominante groepering; aan de katholieke bevolkingsgroep worden eigenschappen toegeschreven die van invloed zouden zijn op de ontwikkeling van de cultuurpolitiek. Om te beginnen zijn ze veel actiever dan voorheen. Pots beschrijft een verandering in het denken en handelen van de katholieke leiders die aanzienlijk afwijkt van de confessionele voorgangers tijdens het Interbellum.⁵⁶ Daarbij is de teneur tegenover de katholieke invloed op het beleid voornamelijk negatief. In links-progressieve kring wordt hun vooral verweten dat ze een normatieve benadering van een actieve cultuurpolitiek hanteren met hun streven naar het opleggen van specifieke normen en

⁵⁴ Boekman, E. (1939). *Overheid en kunst in Nederland*, 81.

⁵⁵ Burg, F. van den en Kassies, J. (1987) *Kunstenaars van Nederland*, 210.

⁵⁶ Pots, R (2000). *Cultuur, koningen en democraten*, 253.

waarden.⁵⁷ In zijn dissertatie over het cultuurbeleid in Nederland in de periode 1945 tot 1955 uit 1977, neemt Smiers een stevig standpunt in. Zijn eerste reactie is dat, ondanks het stijgen van de overheidsuitgaven voor cultuur na 1945, de actieve cultuurpolitiek ‘een magere zaak is’ gebleven. Dat is niet vreemd, want leidende kringen in vrijwel alle maatschappelijke groepen kijken neer op het gewone volk. Hij verdenkt vooral de katholieken ervan maatregelen te treffen die de grondwettelijke vrijheden in ernstige mate dreigen te vernietigen. Er wordt geprobeerd om te controleren en te beteugelen wat mensen lezen, schrijven, ten gehore brengen, waarnaar ze willen luisteren, wat ze willen zien en uitbeelden, tot in de kleinste hoeken en gaten.⁵⁸ Geheel in stijl van de publicatieperiode wordt de conclusie getrokken dat kunstbeleid nooit ten prooi mag vallen aan de kapitalistische exploitatie van gevoelens, meningen of uitdrukkingen. Kunstpolitiek wordt een onderdeel van de strijd voor een vergroting van de grondwettelijke vrijheid van meningsuiting en voor een democratisering van het maatschappelijk leven.⁵⁹ In de duiding van Smiers zijn de sporen van de links activistische jaren zeventig duidelijk zichtbaar. Zijn boek wordt ondanks de activistische toon, maar zeker ook vanwege het uitgebreide bronnenmateriaal, regelmatig gebruikt als bron voor verdere literatuur. Daarmee wordt het beeld bevestigd van de destructieve kanten van een voornamelijk normatieve katholieke cultuurpolitiek.

Bernard Verhoeven zelf heeft zich inmiddels een plaats verworven in de canon van de Nederlandse cultuurpolitiek. Kassies typeert hem als een katholiek cultureel voorman bij uitstek.⁶⁰ Pots introduceert hem als katholiek cultuurspecialist en ‘*kampioen van de regionale cultuurdifferentiatie*’.⁶¹ Ook vermeldt Pots Verhoevens rol als voorzitter van het Nationaal Orgaan voor Gewestelijke Cultuur en als spreker bij het eerste nationale kunstenaarscongres in 1949.⁶² Van Meerkerk positioneert Verhoeven naast Jan Kassies als een van de drijvende krachten achter de ontwikkeling van het cultuurbeleid in Nederland. Op deze typering kom ik hierna nog terug.⁶³ Verhoeven blijft voor Smiers een vertegenwoordiger van het vermaledijde katholieke cultuurpolitieke ideaal van geestelijke bestrijding en onderdrukking – al typeert hij

⁵⁷ Idem, 260.

⁵⁸ Smiers, J. (1977). *Cultuur in Nederland 1945-1955*. Nijmegen: Sun, 237.

⁵⁹ Idem, 238.

⁶⁰ Burg, F. van den en Kassies, J. (1987) *Kunstenaars van Nederland!* 210.

⁶¹ Pots, R (2000). *Cultuur, koningen en democraten*, 257.

⁶² Idem, 267, 278.

⁶³ Meerkerk, E. van. en Q.L. van den Hoogen (eds.) (2018). *Cultural Policy in the Polder. 25 years of the Dutch Cultural Policy Act*. Amsterdam, University Press, 14.

hem ook als een onmiskenbaar gezaghebbend woordvoerder over cultuur van de KVP met tal van leidende functies.⁶⁴

In de literatuur is een aantal grote lijnen terug te vinden. De verzuiling, met de zich in eigen kring terugtrekkende bevolkingsgroepen, is een van de oorzaken waarom een actieve cultuurpolitiek voor de Tweede Wereldoorlog in Nederland niet van de grond komt. Dit versterkt de terughoudende rol van de overheid en past bij de aan Thorbecke toegeschreven terughoudendheid van de overheid op dit terrein. Pas de komst van de sociaaldemocraten zou hierin een eerste voorzichtige kentering brengen. In de woorden van de sociaaldemocraat Boekman: nieuwe groepen brengen nieuwe ideeën voort. Na de Tweede Wereldoorlog wordt meer nadruk gelegd op de individuele bevolkingsgroepen zelf als afspiegeling van de maatschappelijke en politieke werkelijkheid. In de literatuur over de cultuurpolitiek in Nederland ontwikkelt zich, op grond van een beperkt aantal bronnen en auteurs, geleidelijk een specifieke links-progressieve canonvorming.

Het sociaaldemocratisch dictum van het cultuurbeleid

Een specifiek kenmerk van veel literatuur over het cultuurbeleid in Nederland is de manier waarop de politieke ontwikkelingen rondom het cultuurbeleid worden beschreven en geïdentificeerd. Het proefschrift van Smiers is hier het duidelijkste voorbeeld van. Het gaat hierbij om een specifieke kleuring van de gebeurtenissen die als uitgangspunt een links-progressieve of sociaaldemocratische visie heeft. Ik gebruik hiervoor de term ‘sociaaldemocratisch dictum’. Het van oorsprong Latijnse woord dictum wordt tegenwoordig vooral gebruikt in de juridische betekenis, als het bindende deel van een (rechterlijke) uitspraak. In mijn onderzoek gebruik ik het woord in de betekenis van richtinggevende uiting of uitleg. Het sociaaldemocratisch dictum stelt dat de links-progressieve beleidsversie centraal heeft gestaan in de vroege ontwikkeling van het cultuurbeleid in Nederland. De belangrijkste kenmerken van die visie zijn dat het denken over het cultuurbeleid in Nederland na de Tweede Wereldoorlog op de eerste plaats is gebaseerd op de dissertatie van Boekman (*‘Boekmans views on the role of culture in society and its relation to state interference became the benchmark to which the whole political spectrum in the Netherlands would take recourse after the Second World War’*)⁶⁵, dat minister Van der Leeuw actief het voortouw nam, maar is

⁶⁴ Smiers, J. (1977). *Cultuur in Nederland*, 169.

⁶⁵ Maas, H. (2006). “A pragmatic intellectual. Dutch Fabians, Boekman and cultural policy in the Netherlands, 1890 – 1940.” In *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 12, No. 2, 2006. London: Taylor & Francis, 152.

tegenovergesteld (*'Vermoedelijk speelt in deze mythevorming de omstandigheid mee dat hij de eerste naoorlogse sociaaldemocratische minister voor cultuur was'*)⁶⁶, en dat Boekman en Federatie-voorman Kassies (*'in links-progressieve kringen groeide [...] Kassies uit tot de belangrijkste cultuurideoloog'*)⁶⁷ worden gezien als de meest prominente actoren in de verdere beleidsvorming. Dit laatste spreekt bijvoorbeeld uit de portretten van beiden in de publicatie van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen uit 2002.⁶⁸

Katholieke bewindspersonen als Cals zijn het voorbeeld van vrijheidsbeperkend en normatief beleid. (*'Cals wordt in links-progressieve kring gezien als exponent van abjecte autoritair-katholieke moraal'*)⁶⁹ De aanduiding sociaaldemocratisch slaat op het feit dat in deze periode de PvdA, naast de KVP, medeverantwoordelijk is voor de uiteindelijke beleidsvorming. Dit impliceert niet noodzakelijkerwijs dat de betrokken auteurs allen van sociaaldemocratische huize waren of zijn. De gebruikte term is schatplichtig aan de constatering van Boterman. In zijn studie naar het Interbellum in Nederland over de beeldvorming over de beeldende kunst, stelt hij dat er in de jaren zestig een canonisering en mythologisering plaatsvond van de links-revolutionaire artistieke en politieke voorhoede van de jaren twintig.⁷⁰

In dit 'sociaaldemocratisch dictum' staat de links-progressieve beleidsvisie centraal. Het beperkte aantal bronnen dat voortdurend aan de basis staat van de beschrijving van de beleidsontwikkeling in andere literatuur, heeft in de loop der jaren ook een canonisering van het cultuurbeleid tot gevolg gehad. Dit heeft ertoe geleid dat mensen als Boekman en Van der Leeuw een bepaalde mythologisering hebben ondergaan. Bovendien beschrijft het dictum de ontwikkeling van het overheidsoptreden ook aan de hand van vooral links-progressieve invloeden. Andere maatschappelijke opvattingen worden als niet relevant beschouwd of ronduit negatief beschreven. Dit is bijvoorbeeld het geval wanneer het gaat over de inbreng van katholieke of andere partijpolitieke actoren, of de onthouding van overheidsoptreden in het algemeen. De rol van het voormalig kunstenaarsverzet die zal uitmonden in de Federatie van Kunstenaarsverenigingen staat centraal in deze beeldvorming. Jan Kassies is de centrale figuur in de formulering van dit sociaaldemocratische dictum.

⁶⁶ Elshout, D. (2016). *De moderne museumwereld in Nederland*, 50.

⁶⁷ Pots, R (2000). *Cultuur, koningen en democraten*, 578.

⁶⁸ *Cultuurbeleid in Nederland*. (2002). Den Haag: Ministerie van OCW, p. 51 en 54.

⁶⁹ Idem, 260.

⁷⁰ Boterman, F. (2021). *Tussen Utopie en crisis. Nederland in het interbellum 1918 – 1940*. Amsterdam, Arbeiderspers, 15.

Jan Kassies (1920 – 1995) was een Nederlands cultuurfilosoof en politicus. Hij vervulde talloze functies in de culturele sector; hij was voorzitter van de VPRO en de eerste directeur van de Boekmanstichting. Relatief laat werd hij lid van de PvdA en actief als senator (1987). Kassies bekleedde enkele functies binnen de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en was de drijvende kracht achter het streven van de Federatie om actief invloed uit te oefenen op het landelijke cultuurbeleid. Hij publiceerde actief en toonde zich daarin een warm pleitbezorger van een brede, voor iedereen toegankelijke cultuuropvatting. Tegelijkertijd was hij in zijn publicaties een kritische denker die het ook niet schuwde binnen de eigen sector en binnen de linkse politieke kringen te ageren. In 1983 verschenen zijn *Notities over een heroriëntatie van het kunstbeleid* voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR).⁷¹ Het artikel geeft een duidelijke presentatie van Kassies' brede beleidsopvatting. Veel ideologische verschillen zag hij niet tussen de politieke stromingen – hoogstens de afwijkende onthoudingspolitiek van de SGP. Deze *Notities* zijn door de WRR aangedragen beleidsvoorstellen, die mede in het debat over het cultuurbeleid medio jaren tachtig zijn meegewogen. Ook wordt in de literatuur uit deze periode naar deze notities verwezen.

De geschiedenis van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen (*Kunstenaars van Nederland!*) die Kassies samen met Van den Burg in 1987 publiceert, wordt echter het meest genoemd. De ontwikkeling van een federatie van de verschillende kunstenaarsverenigingen vanuit het kunstenaarsverzet tijdens de bezetting staat in deze geschiedenis centraal. *Kunstenaars van Nederland!* Is in de literatuur over het cultuurbeleid, naast de dissertatie van Boekman en de dissertatie van Smiers, het meest geciteerde werk. Daarmee behoort het tot de canon van de literatuur over het Nederlandse cultuurbeleid. De wordingsgeschiedenis van de Federatie en de pogingen om van daaruit invloed uit te oefenen op de landelijke beleidsontwikkeling, worden opgevoerd als een leidend gegeven bij de beleidsontwikkeling. Het kunstenaarsverzet was politiek overwegend links-progressief georiënteerd. Dit is een van de redenen dat het moeite kostte om de talrijke katholieke kunstenaarsverenigingen te binden aan de Federatie. Veel van de hedendaagse bronnen in de literatuur zijn terug te voeren op het werk van Kassies. Zijn werk is daarnaast zeker van invloed geweest als aanjager van beleidsdiscussies in links-progressieve kring. Hierdoor is hij in zekere zin de chroniqueur van de beleidsontwikkeling geworden. Het is echter de vraag of de duiding van *'the Godfather of*

⁷¹ Kassies, J. (1983). *Notities over een heroriëntatie van het kunstbeleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

Dutch cultural policy' die Van Meerkerk aan Kassies toedicht, passend is.⁷² Op die vraag kom ik terug in hoofdstuk 9; mijns inziens is een andere beoordeling mogelijk en nodig.

Richting beleidsgeschiedenis

Een laatste te benoemen aspect betreft de beleidsgeschiedenis. Zoals eerder is gesteld, kent Nederland geen uitgewerkte beleidsgeschiedenis van het cultuurbeleid. In sociologisch opzicht is het vooral interessant om de uitwerking en verwevenheid van het cultuurbeleid op de maatschappij en culturele sector te beschrijven. Er verschijnen wel meer onderzoeken die delen van de beleidsgeschiedenis als uitgangspunt nemen. Interessant in het kader van dit onderzoek is ook het onderzoek van Peter van der Heiden naar het onderwijsbeleid van Theo Rutten, de minister van Onderwijs van 1948 tot 1952.⁷³ In zijn boek onderzoekt Van der Heiden enkele inhoudelijke beleidsontwikkelingen vanuit het perspectief van Rutten en in de context van het politieke debat. Bovendien brengt hij de persoon Rutten in beeld, alsook de context waarin hij opereerde. Van der Heiden stelt daarbij dat Rutten de eerste bewindspersoon is die ook vanuit de inhoud (“constructief”) invulling wil geven aan het onderwijsbeleid. Dat betekent een breuk met het voornamelijk distributieve karakter van het onderwijsbeleid tot dan toe. Van der Heiden stelt dat Rutten in 1951 een ingrijpende wijziging in het voortgezet onderwijs voorstelde, die later de basis zou gaan vormen voor de Mammoetwet. De inhoud en vorm van het onderzoek naar het beleid van Rutten zijn om verschillende redenen van belang voor het onderzoek naar de cultuurpolitiek in de jaren vijftig. Op de eerste plaats aangezien de minister van Onderwijs ook de portefeuille voor cultuur beheert – al laat hij dat snel aan zijn staatssecretaris Cals over. De overgang van een distributief naar een inhoudelijk beleid op het departement is ook kenmerkend voor de prille beleidsontwikkeling vanuit het departement rondom cultuur. Van der Heiden gaat niet nader in op de vraag hoe het beleid verder uitwerkt op het onderwijsveld. Daardoor blijft de focus van de studie gericht op de uiteindelijke beleidsontwikkeling en de positie van Rutten. De keuze om zowel de persoon als zijn beleidsactiviteiten in een onderzoek centraal te stellen, staat ook in mijn onderzoek centraal. Ook in mijn onderzoek betrek ik de uitwerking op het culturele veld niet. Hierin onderscheidt dit onderzoek zich van ander onderzoek naar het cultuurbeleid

⁷² Meerkerk, E. van. en Q.L. van den Hoogen (eds.) (2018). *Cultural Policy in the Polder*, 14-15.

⁷³ Heiden, P. van der. (2004). *In de schaduw van de Mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F.J.Th. Rutten (1948 – 1952)*. Zutphen, Walburg pers.

in Nederland. Van der Heiden gaat in zijn boek overigens verder niet in op de cultuurpolitiek onder Rutten.

In zijn dissertatie *Opdracht & Onmacht Cultuuronderwijsbeleid van Den Uyl tot Rutte-III* gaat Hagenaars in op de politieke processen die leiden tot aanpassingen van het cultuuronderwijsbeleid.⁷⁴ Hij draait daarbij het uitgangspunt om. In zijn dissertatie staan beleidsvorming en wetgevingsprocessen op het gebied van cultuuronderwijs centraal. Hagenaars schetst de veranderende opvattingen over het beleid. Dit doet hij aan de hand van een bestuurs- en beleidskundige theoretische benadering. Het politieke proces staat centraal, al wordt dat ook gevoed door de inbreng van externe actoren. Hij onderzoekt daarbij de (telkens veranderende) opdracht die de politiek aan het onderwijs geeft en de inhoud van het cultuuronderwijs. Hagenaars concludeert dat het cultuuronderwijs er niet in slaagt de beleidsverwachtingen waar te maken. Bij het vormgeven van beleid zijn de politieke kleur van bewindspersonen en hun bewindperiode van belang. In de studie van Hagenaars zijn dat vooral onderwijsministers vanuit de PvdA. Kenmerkend is dat relevante argumenten om beleid uit te voeren, gebaseerd zijn op enerzijds politiek-ideologische motieven en anderzijds op causaal-normatieve veronderstellingen. Men gaat weliswaar van deze veronderstellingen uit, maar vertaalt ze vervolgens niet expliciet naar concrete doelstellingen. Er ontstaat op deze wijze een gemis aan een overheid die een samenhangende en overkoepelende beleidsvisie heeft op het stelsel. Ook andere observaties zijn in het kader van dit onderzoek van belang: het beleid komt tot stand in complexe interactieprocessen waarin stakeholders wederzijds van elkaar afhankelijk zijn en er ontbreekt een langjarige beleidsvisie. Tot op heden is er volgens Hagenaars sprake van een klassiek sturingsconcept waar het gaat om de totstandkoming van het cultuurbeleid. Er is sprake van een “gepingpong tussen de regisserend minister, de (ambtelijke) directie Cultuur, de Raad voor Cultuur en het parlement”. De conclusies van Hagenaars betreffen niet alleen het terrein van cultuuronderwijs op zichzelf, maar zijn ook te vertalen naar het bredere spectrum van het Nederlandse cultuurbeleid. In wezen is er wat dat betreft sinds de jaren vijftig weinig.

Conclusie

Het cultuurbeleid in Nederland wordt zowel vanuit sociologisch, historisch als bestuurskundig perspectief bestudeerd. Wanneer na de Tweede Wereldoorlog de beleidsvorming zich

⁷⁴ Hagenaars, P. (2020). *Opdracht & Onmacht. Cultuuronderwijsbeleid van Den Uyl tot Rutte-III*. Dissertatie. Rotterdam: Erasmus Universiteit.

ontwikkelt, doen vooral politieke partijen onderzoek en verschijnen er opiniërende artikelen. Het wetenschappelijke onderzoek heeft zich vanaf de jaren zestig ontwikkeld en is vooral sociologisch van aard. De Boekmanstichting, die in 1963 is opgericht, neemt een vooraanstaande rol in binnen het onderzoek. Historisch onderzoek vindt vanaf de jaren tachtig plaats. De positie van politieke partijen is hierbij een belangrijk onderzoeksthema. Tot een volwaardige beleidsgeschiedenis komt het evenwel nog niet. Vanaf de jaren negentig is er ook literatuur verschenen over het departement waaronder het beleidsthema ressorteert. De nadruk ligt hier, net als bij de werkzaamheden van het departement, op de ontwikkeling van het onderwijs. Cultuur is daarbij een afgeleid thema.

De verzuiling is een van de kenmerkende eigenschappen waarom een actieve cultuurpolitiek tijdens het Interbellum niet van de grond komt. Bevolkingsgroepen zijn voornamelijk op zichzelf gericht. In de periode na de Tweede Wereldoorlog worden de verschillende bevolkingsgroepen vaker afzonderlijk genoemd: katholieken, communisten, liberalen, enzovoort. Ze kennen allemaal hun eigen beleidsvoorkeuren en worden ook op hun afkomst beoordeeld. Voor katholieken is dit niet altijd even gunstig. Met name hun normerende uitgangspunten roepen bij andere groepen weerstand op. Geleidelijk ontwikkelt zich een links-progressieve canoenvorming over de ontwikkeling van het cultuurbeleid over de periode na de Tweede Wereldoorlog. Door het veelvuldig teruggrijpen op een beperkt aantal bronnen over deze periode, wordt dit 'sociaaldemocratisch dictum' leidend in de geschiedschrijving.

Zoals gesteld kent Nederland nog geen volwaardige geschiedenis van het cultuurbeleid. De geschiedschrijving is weliswaar prominent aanwezig in elke studie, maar de nadruk ligt doorgaans op de gevolgen van de beleidsontwikkeling voor het culturele veld. Deze paragraaf eindigt met een tweetal studies. De monografie over het onderwijsbeleid van Rutten schetst de beleidsontwikkeling aan de hand van de persoon Rutten. In de dissertatie van Hagens staan juist de (politieke) beleidsvorming en wetgevingsprocessen centraal, en niet de impact van het beleid. Hagens heeft vastgesteld dat beleidsvorming vooral gekenmerkt wordt door politieke veronderstellingen die niet vertaald worden naar concrete doelen. Het klassieke sturingsconcept is gebaseerd op lijnen die zich in de eerste naoorlogse jaren hebben ontwikkeld en tot op heden voortduren. Over de vraag hoe beleidsontwikkeling plaatsvindt en welke processen en actoren daarbij een rol spelen, gaat de volgende paragraaf.

2.3 Beleidstheorie

Deze paragraaf behandelt de literatuur over beleid en beleidsfasen. Deze theorie vormt de basis voor de verdere operationalisering van het derde deel van het onderzoek. De ontwikkeling van beleid kan worden weergegeven met een model van beleidsfasen. Dit model beschrijft verschillende processen die elk een eigen aspect van de beleidsontwikkeling betreffen. Uiteraard houdt de daadwerkelijke beleidsontwikkeling zich in de praktijk niet aan dergelijke theoretische modellen. Wel biedt het model houvast om acties en interacties binnen beleidsprocessen te analyseren.

Beleidsonderzoek, ooit begonnen als het adviseren van machthebbers in antieke tijden, is tegenwoordig uitgegroeid tot een rijkgeschakeerd en dynamisch onderzoeksterrein. Niet alleen de bestuurskunde houdt zich bezig met het thema beleid. Ook de politicologie, sociologie, economie en geschiedenis houden zich bezig met alle mogelijke vormen van beleid met inbegrip van macht, invloed en politiek. Welke benadering is het meest geschikt voor het onderzoek naar de mogelijke invloed van een enkele actor? De literatuur in dit theoretisch kader gaat over het moment dat de agendavorming binnen het beleidsproces plaatsvindt. Door een krachtenspel van actoren, macht, timing, argumentatie en invloed komt beleid tot stand. Het is de vraag of het gemaakte beleid ook werkelijk het beleid is dat door de beleidsmaker is voorzien of waaraan de samenleving behoefte heeft. Misschien lijkt beleidsontwikkeling in de beschrijving hieronder het resultaat van keurige, lineaire processen. Toch is beleidsontwikkeling boven alles het resultaat van politiek mensenwerk.⁷⁵

Fasen binnen beleidsontwikkeling

Hoogerwerf formuleert beleid als het streven naar het bereiken van bepaalde doeleinden met bepaalde middelen en bepaalde tijdskeuzen.⁷⁶ Beleid is allereerst gericht op het oplossen van problemen. Het omvat zowel activiteiten als denkbeelden en zowel gedragingen als opvattingen. Het theoretisch model van beleidsfasen geeft inzicht in beleidsprocessen. Hoogerwerf beschrijft zes deelprocessen binnen het beleidsproces: agendavorming (welke ‘problemen’ verdienen politieke aandacht?), voorbereiding (hoe gaat het beleid eruitzien?), bepaling (op welke wijze wordt het beleid vastgesteld?), in- en uitvoering (hoe wordt er uitvoering gegeven aan het beleid), handhaving (hoe wordt het beleid nageleefd?) en evaluatie

⁷⁵ Als voorbeeld van de tegenstrijdigheden binnen beleidsontwikkeling, zie: Stone, D. (1997). *Policy Paradox. The Art of Political Decision Making*. New York: W.W. Norton & Company.

⁷⁶ Hoogerwerf, A. (2005). *Overheidsbeleid*. Alphen aan den Rijn: Kluwer, 20.

(hoe worden beleidseffecten gemeten?). Er zijn twee wegen om te bepalen op welke wijze invloed uitgeoefend kan worden op de inhoud van beleid. Als eerste kan gekeken worden wie de bevoegdheid heeft om normatief bindende voorschriften te mogen doen. Ten tweede kan gekeken worden welke voorkeuren de meeste invloed hebben gehad op de besluitvorming. Binnen de deelprocessen kan zowel formeel als informeel invloed worden uitgeoefend. Er zijn door verschillende onderzoekers ook andere indelingen van fasen geformuleerd. Wel is telkens het uitgangspunt dat er sprake is van een zekere lineaire opvolging van specifieke activiteiten om tot beleid te komen. Agendavorming is een van de belangrijkste fasen. Op dat moment komen de verschillende ideeën concreet ter tafel. Er zijn diverse processen die, zowel voorafgaand als tijdens deze fase, bij elkaar komen. Onderwerpen worden al dan niet geagendeerd en behandeld binnen een dynamisch proces. Het fasenmodel is weliswaar een hulpmiddel om verschillende fasen in het beleidsproces te onderscheiden, maar kent daarnaast vooral empirische en causale beperkingen.⁷⁷ In het kader van mijn onderzoek ga ik daar verder niet op in en beperk ik me tot de concrete toepassing.

Beleidsdynamiek

Korsten stelt dat het bij beleid gaat om de ambities van bestuursorganen, die vertaald worden in voornemens, die in een besluitvormingscontext bediscussieerd worden en waartoe (wel of niet) besloten wordt.⁷⁸ De veranderingen in beleidssectoren en beleidsprogramma's zijn het gevolg van beleidsdynamiek. Ook Hoogerwerf stelt dat dynamiek kenmerkend is voor (beleids)processen.⁷⁹ Verder zijn volgens hem de verschillende vormen van interactie tussen factoren die tot een proces behoren kenmerkend. Het kan daarbij gaan om interactie tussen actoren, maar ook tussen factoren als macht en informatie. Processen spelen zich af binnen systemen.⁸⁰ Een bekende benadering in de studie naar beleidsdynamiek gaat uit van dit systeemdenken: het stromenmodel van Kingdon. Volgens Kingdon zijn er drie stromen binnen een beleidsproces die altijd aanwezig zijn: problemen, oplossingen en de politieke wil.⁸¹ Pas als deze drie stromen bij elkaar komen, kan een onderwerp op de politieke agenda komen. Er ontstaat dan een '*window of opportunity*'. Dit wordt in het Nederlands ook wel als

⁷⁷ Zie onder andere kritiek in: Bardach, E. (2006). Policy Dynamics. In Moran, M., Rein, M. and Goodin, R.E. (ed.). *The Oxford Handbook of Public Policy*. Oxford: Oxford University Press en in: Sabatier, P.A. (1991). "Towards Better Theories of the Policy Process." In *Political Science and Politics*, Vol. 24. No. 2 (Jun. 1991), 147-156. American Political Science Association.

⁷⁸ Korsten, A.F.A. (2015) *Beleid als verhaal*. Verkregen van www.arnokorsten.nl. Bekeken op 19 augustus 2017.

⁷⁹ Hoogerwerf, A. (2005). *Overheidsbeleid*, 23.

⁸⁰ Bardach, E. (2006). *Policy Dynamics*, 339.

⁸¹ Kingdon, J.W. (2003). *Agendas, Alternatives and Public Policies*, New York: Longman.

‘beleidsraam’ aangeduid. Net als het fasenmodel is ook het stromenmodel vooral van nut als theoretisch hulpmiddel bij het bestuderen van beleidsdynamiek. De nadruk ligt op wat een geschikt moment is voor besluitvorming.

Beleid is een reflectie op het beleidsverleden; zij het met marginale bijstellingen.⁸² Dit laatste beeld komt overeen met het karakter van de sedimentatie van het cultuurbeleid, zoals Dubois constateert.⁸³ Volgens de Franse socioloog Dubois is het cultuurbeleid een resultante van sedimentatie van voorgaande beleidsaanpassingen en institutionalisering. Op het bestaande beleid komen telkens nieuwe beleidslagen, zonder dat het oude beleid (volledig) verdwijnt. Vertaald naar de onderzoeksperiode van mijn onderzoek gaat het erom vast te stellen of er voldoende aanleiding bestaat voor een discussie over beleidswijziging. Is er sprake van een ‘probleem’ dat door de politiek of maatschappelijk ervaren wordt en is er voldoende politieke wil om daarmee aan de slag te gaan? Vervolgens is de vraag hoe het stadium van agendavorming verloopt en welke rol de betrokken individuele actoren en netwerken spelen.

Beleid als samenspel van agendavorming, issues en actoren

Onderzoek naar en analyse van beleidsontwikkelingen vanuit de hierboven beschreven bestuurskundige benaderingen vertellen slechts een deel van het verhaal. Bestuurskundige modellen veronderstellen een wetmatigheid die niet altijd opgaat.⁸⁴ Ervan uitgaande dat agendavorming en besluitvorming behoren tot belangrijke momenten binnen de beleidscyclus, is het de vraag binnen welke context de beleidsontwikkelingen hebben plaatsgevonden. Hoe was de verhouding tussen actoren, hoe was de politieke cultuur, welke maatschappelijke ontwikkelingen deden zich voor en in welke mate zijn deze van invloed (geweest) op de beleidsvorming? Welke onderwerpen zijn aan de orde binnen het politieke proces?

Het proces van agendavorming maakt dat problemen mogelijk onderwerp worden van maatschappelijk of politiek debat. Daarmee kan vervolgens het zogenaamde beleidsraam ontstaan. Kingdon benoemt volgens Eisler et al. twee factoren die de agendavorming kunnen sturen: actieve participanten en het proces waarmee onderwerpen voor het voetlicht komen.

⁸² Baumgartner, F.R. (2006). “Punctuated Equilibrium Theory and Environmental Policy.” In Repetto, R. (ed.) *Punctuated Equilibrium and the Dynamics of U.S. Environmental Policy*. Yale University Press, 29.

⁸³ Dubois, V. (2013). “Cultural Policy Regimes in Western Europe.” In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. J.D. Wright, 2 ed. (2015), London: Elsevier, 460.

⁸⁴ Wolfram, D.J. (2006) “Onze belastingcenten. Een pleidooi voor beleidsgeschiedenis.” In Voerman, G. en Wolfram, D.J. (red.) (2006), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. Groningen, Kossmann Instituut, 63.

De auteurs stellen echter dat de theorie van agendavorming nog steeds van kracht is, maar dat nieuwe inzichten rondom de actoren en de rol die ze spelen van belang zijn.⁸⁵ Ze verwijzen hierbij onder andere naar onderzoek van Vliegthart over agendavorming in het Belgische parlement.⁸⁶ Vliegthart et al. beschrijven een model van de processen rondom agendavorming. Ze stellen dat politieke actoren aandacht krijgen voor onderwerpen omdat ze het willen (voorkeur), omdat ze het weten (informatie) en omdat ze het kunnen (instituties). De schrijvers operationaliseren hun onderzoek door via partijprogramma's de voorkeur van de actoren te bepalen. De beschikbaarheid van informatie wordt geoperationaliseerd door middel van media-aandacht. Het voordeel van media-aandacht is dat deze beschikbaar is voor alle actoren. De derde variabele, institutie of positie, wordt eenvoudigweg geoperationaliseerd door de vraag of een partij deelneemt aan de regering of de oppositie. Het model is getoetst op grond van informatie uit het Belgische parlement in de periode 1993 tot 2000. Het onderzoek bevestigt de genoemde uitgangspunten van agendavorming. Bovendien concluderen de auteurs dat er ook interactie is tussen de voorkeur, informatie en instituties die van invloed kunnen zijn op de agendavorming.⁸⁷

Green-Pedersen en Walgrave benoemen een mismatch tussen de “eindeloze” maatschappij en het “beperkte” politieke systeem.⁸⁸ Dit maakt de keuze van de onderwerpen die in het politieke systeem aan de orde komen tot een centraal politiek proces. Om te begrijpen waarom actoren aandacht geven aan bepaalde onderwerpen, speelt volgens de auteurs een drietal uitgangspunten. Er is informatie beschikbaar over de aanwezige (ervaren) problemen, de politieke actoren hebben een voorkeur voor het onderwerp en er is sprake van een formele mogelijkheid om iets met het onderwerp te doen. Volgens de auteurs behoort het ‘onderwerp’ (*issue*) tot de basiseenheid bij de analyse van agendavorming. Door het volgen van onderwerpen door het politieke systeem, wordt zichtbaar hoeveel aandacht een onderwerp krijgt en waar de macht binnen politieke systemen ligt om iets met een onderwerp te doen. Door aandacht voor de individuele onderwerpen wordt interactie tussen actoren en instituties zichtbaar. Door het analyseren van de aandacht voor onderwerpen kunnen politieke systemen

⁸⁵ Eissler, R., Russell, A. and Jones, B. D. (2014), “New Avenues for the Study of Agenda Setting.” In *Policy Studies Journal*, 42: S71 – S86, 71.

⁸⁶ Vliegthart, R., Walgrave, S. en Zicha, B. (2013) “How preferences, information and institutions interactively drive agenda-setting: Questions in the Belgian parliament, 1993-2000.” In *European Journal of Political Research*: 52. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

⁸⁷ Vliegthart, R. et al. (2013) Idem, 390.

⁸⁸ Green-Pedersen, C., & Walgrave, S. (eds.), (2014). *Agenda Setting, Policies, and Political Systems: A Comparative Approach*. Chicago, IL: University of Chicago Press, 6 – 10.

worden geanalyseerd. Deze analyse kent ook een sterk kwantitatieve component. Aandacht voor specifieke onderwerpen kan – onafhankelijk van de lokale of nationale context – vastgesteld worden binnen partijprogramma's, wetgeving, verslagen en media-aandacht.⁸⁹

Tot slot nog een aantal opmerkingen over politieke actoren. Dente beschrijft een model voor politieke besluitvorming.⁹⁰ Zijn theorie is gebaseerd op het zogenaamde 'incrementele' model van besluitvorming. Incrementele besluitvorming is gebaseerd op het werk van Lindblom.⁹¹ Kenmerkend is daarbij het feit dat een politiek besluit vrijwel nooit het gevolg is van het handelen van een enkele actor, maar dat een besluit het product is van sociale interactie. Er vindt een voortdurende uitwisseling plaats van ideeën, belangen en waarden. Over het handelen van actoren binnen besluitvormingsprocessen beschrijft Dente verschillende doelstellingen en uitgangspunten waarnaar actoren kunnen handelen.⁹² Ook benoemt hij de verschillende rollen die actoren kunnen aannemen. Besluitvormingsprocessen kennen een specifieke complexiteit waarin rollen, doelstellingen en uitgangspunten kunnen wijzigen op grond van de aard van het collectieve vraagstuk waarvoor een oplossing wordt gezocht. Actoren kunnen op verschillende gronden deelnemen aan een beleidsproces. Hierbij is van belang op grond van welk uitgangspunt een actor deelneemt aan het debat: als generalist, specialist, bureaucraat, politicus of expert. Het uitgangspunt van 'expert' gaat ervan uit dat de actor handelt op grond van het feit dat deze specifieke kennis heeft die tot de oplossing van het collectieve vraagstuk kan leiden. Tegelijkertijd nemen actoren binnen het proces een specifieke rol aan, onder andere die van promotor, leider, opponent, medestander of mediator. Actoren handelen niet op zichzelf, maar binnen netwerken. Deze netwerken kennen ook weer een specifieke dynamiek en complexiteit. De experts binnen het model van Dente zijn overigens voornamelijk externe (wetenschappelijke) experts. Het zijn actoren van buiten het directe politieke besluitvormingsproces die, vanwege hun specifieke expertise, van invloed zijn op die besluitvormingsprocessen.⁹³

⁸⁹ Idem, 10.

⁹⁰ Dente, B. (2014). *Understanding Policy Decisions*, Milaan: PoliMI SpringerBriefs, 14 e.v.

⁹¹ Lindblom, C.E. (1959). "The Science of "Muddling Through"." In *Public Administration Review*, 19(2), 79-88.

⁹² Idem, 45 e.v.

⁹³ Idem, 50.

Operationalisering

Dit onderzoek gaat over de samenhang tussen het bestuderen van het maatschappelijke, het institutionele en het persoonlijke. Het persoonlijke aspect wordt uitgewerkt door middel van de biografische schets en daarnaast door de bestudering van de ontwikkeling in de denkbeelden van Bernard Verhoeven over cultuurpolitiek. De maatschappelijke context wordt in dit onderzoek vertaald naar die van de persoon Verhoeven en daarbinnen vooral diens handelen als katholiek cultureel voorman. Het institutionele aspect heeft betrekking op het politieke handelen, de ontwikkeling van het debat over de actieve cultuurpolitiek in de periode 1945 tot 1965, en de debatten binnen de KVP, de Tweede Kamer en Provinciale Staten. Bij de bestudering daarvan vormen enkele inhoudelijke *issues* de leidraad. Ook de ontwikkeling van het cultuurbeleid leent zich voor toepassing van het model van beleidsfasen. Als eerste is de vraag aan de orde binnen welke van de beleidsfasen de invloed van Verhoeven het zichtbaarst is. Als dat binnen de fase van agendasetting is, is er dan sprake van een voorkeur om bepaalde issues te agenderen? Is bepaalde informatie voor sommige actoren beter beschikbaar dan voor andere actoren? En is er sprake van mogelijkheden die het deelnemen aan de regeringscoalitie biedt? Als dit niet het geval is, zijn er dan andere fasen van beleidsontwikkeling waarin de invloed van Verhoeven zichtbaar is?

Het uitgangspunt van voorkeur, informatie en positie, en de interactie hiertussen, vormen de basis van het onderzoek naar de ontwikkeling van de Nederlandse cultuurpolitiek en de invloed van de actor Verhoeven op deze ontwikkeling. Bij de verdere bestudering van de beleidsontwikkeling staat een aantal onderwerpen (*issues*) centraal. Dit zijn onderwerpen die actueel zijn tijdens de onderzoeksperiode. Het gaat bijvoorbeeld over de komst van een Raad voor de Kunst, de totstandkoming van een monumentenwet, het streven naar cultuurspreiding en nog enkele andere onderwerpen. Deze onderwerpen worden geïntroduceerd in hoofdstuk 8. In de volgende biografische schets wordt eerst kennis gemaakt met Bernard Verhoeven.

Deel 2. Biografische schets

Bernard Verhoeven als kunstenaar, organisator en politicus

Hoofdstuk 3 ‘De kunst is een gewichtige factor in het katholiek Beschavingsleven’⁹⁴ (1897 – 1945)

3.1 Afkomst en vorming

Hij heeft de stemmen lief van wind en regen

en het gelaat der dingen, en den slag

der nachtegalen is hij zeer genegen.

Wat hem nabij komt, wenkt hij goedendag.

Bernard Verhoeven, fragment *De Dichter* uit *Maskers*, 1937

In oktober 1917 verschijnt de dichtbundel *Van schijn en schemer* bij de Arnhemse uitgeverij Van Mastrigt en Verhoeven. Dichter van de bundel is de dan twintigjarige Bernard Verhoeven. De bundel, opgedragen aan zijn ouders, bevat een verzameling van al eerder geschreven en deels in tijdschriften als *Van Onzen Tijd* en *De Beiaard* gepubliceerde gedichten. Het werk wordt redelijk positief ontvangen. Recensenten sporen de jonge schrijver aan om door te zetten. Het werk is nog jeugdig en niet helemaal rijp. Af en toe lijkt het op de Tachtiger Willem Kloos, dan weer op Paul Verlaine en andere keren op Guido Gezelle. ‘*Deze dichter kent het leven nog niet en kent daarmee nog geen ideaal.*’, aldus de recenserende dichterpriester W.J. de Veer s.j. (1863 – 1933) in *Het Centrum* van 10 november 1917.⁹⁵ ‘*Het leven zal hem dat ideaal echter schenken en hij bezit de gave dit ideaal uit te zingen.*’ Het citaat waarmee deze paragraaf start komt niet uit *Van schijn en schemer*, maar stamt uit een later werk. Het tekent de dichter en zou zo op de jonge Verhoeven zelf kunnen slaan. Het straalt een zekere naïviteit uit, een onbevangenheid naar een wereld die boven alles goed is. De jonge dichter Verhoeven komt zelf uit een wereld die boven alles goed voelt en die hem in staat stelt zich te verliezen in de letterkunde. Zijn eerste bundel wordt door de familiedrukkerij uitgegeven. Een echte thematische keuze maakt hij in dit werk niet. Een groot deel van de werken in de bundel kent een sterk religieus karakter. Een ander deel is juist veel esthetischer van aard; het beschrijft de natuur en wereld om de dichter heen en wat dat met de dichter doet. Zijn observaties zijn scherp, al mist het nog focus – iets wat ook zijn

⁹⁴ Citaat van Bernard Verhoeven in *Bulletin* van het Algemeen Secretariaat van de Vereniging voor Geloof en Wetenschap, december 1927, NHA – GW, inv.nr. 65.

⁹⁵ Veer, W. de. “Van schijn en schemer.” In *Het Centrum*, 11 oktober 1917.

recensenten over hem schrijven. Als er al sprake is van liefde in dit vroege werk, dan is het bovenal liefde voor God en voor de wereld om hem heen.

Tijdens het verschijnen van de bundel *Van schijn en schemer* woedt in de omringende landen een allesvernietigende oorlog. Net als in andere Europese landen broeit ook in Nederland vanaf 1917 een socialistische revolutie, geïnspireerd door de Russische Revolutie. Door aanhoudende schaarste breken er oproeren uit in enkele grote steden. Tegelijkertijd vindt in 1917 de zogenaamde ‘pacificatie’ plaats. De langjarige schoolstrijd wordt beslecht door het financieel gelijkstellen van het bijzonder onderwijs met het openbaar onderwijs. Bovendien worden het algemeen kiesrecht en een stelsel van evenredige vertegenwoordiging ingevoerd. De eerdere schoolstrijd leidde er mede toe dat de confessionele politieke partijen zich konden ontwikkelen, ook aan katholieke zijde. De emancipatie van de katholieken in Nederland is sinds de wisseling van de negentiende naar de twintigste eeuw in volle gang. Er is een politiek klimaat ontstaan waarin rekening wordt gehouden met de standpunten van de confessionele partijen. Met name de katholieken krijgen na eeuwen van achterstelling politieke invloed. Daartoe aangespoord door Rome, en een enkele keer vertraagd door de eigen bisschoppen, organiseert en – tot op zekere hoogte – emancipeert het katholieke volksdeel. Aanvankelijk nog voorzichtig, verbetert hun maatschappelijke positie. Er vindt een groot organisatieoffensief plaats op velerlei terrein – waaronder ook op cultureel gebied. Er ontstaan literaire tijdschriften en kunstverenigingen en naast de drie grote landelijke katholieke dagbladen (*De Tijd*, *De Maasbode* en *Het Centrum*) verschijnen er veel regionale en lokale bladen. Dit alles vindt wel plaats binnen de eigen kring. Het maatschappelijk leven in Nederland raakt verzuild.

Arnhem

Ook in de Gelderse provinciehoofdstad Arnhem vindt een culturele bloei plaats en manifesteren katholieken zich in toenemende mate. De stad maakt in de tweede helft van de 19^e eeuw een snelle groei door. Naast dat het van oudsher een bestuurlijk centrum is, ontwikkelt de stad zich vooral door groei en differentiatie van de handel tot een regionaal centrum. Al tijden vestigen zich welgestelden in en rond de stad. Buitenhuisen en parken worden aangelegd en er ontstaat een passend aanbod aan culturele voorzieningen. In 1864 wordt er een schouwburg geopend en al in 1847 was een concertgebouw, *Musis Sacrum*, gebouwd dat vanaf 1889 de thuisbasis vormt voor de *Arnhemsche Orkest Vereniging*. Een andere culturele organisatie van landelijke betekenis is het in 1912 geopende *Nederlands*

Openluchtmuseum, het museum van de Nederlandse volks- en plattelandscultuur dat in zekere zin de pendant is van het ongeveer even oude Rijksmuseum met zijn stedelijke elitecultuur, aldus treffend door Van der Woud beschreven.⁹⁶ Politiek gezien is de stad rond de eeuwwisseling bovenal een liberaal bolwerk. Pas na de eeuwwisseling nemen ook sociaaldemocraten en confessionelen plaats in de gemeenteraad. De katholieken hebben rond 1920 een redelijk sterke politieke positie. Het aandeel katholieken in de stad bedraagt rond de eeuwwisseling ongeveer 40%. Dit percentage blijft stabiel tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. De ontwikkeling van de katholieken in Arnhem komt voort uit maatschappelijke achterstelling en emancipatie.⁹⁷ De ontwikkeling van de Arnhemse pers volgt deze emancipatiebeweging als ook de vorming van politieke partijen. Tot de doelgroep behoort vooralsnog vooral een elite van goed opgeleide, rijke en politiek bewuste mannen.⁹⁸

Bernardus Johannes (Bernard) Verhoeven wordt op 29 april 1897 geboren in Arnhem.⁹⁹ Zijn vader, Johannes Gerardus Verhoeven (1853-1930), is uitgever en bekleedt diverse bestuursfuncties binnen katholieke organisaties in Arnhem. Zijn moeder, Maria Elisabeth Theodora van Mastrigt (1868-1920), is actief als voorzitter van een weldadigheidsorganisatie binnen de lokale St.-Walburgisparochie. Naast een grote maatschappelijke betrokkenheid spelen kunst en cultuur een belangrijke rol in beide families. Grootvader van moederskant is boekhandelaar en drukker. Daarnaast bezit een van de broers van moeder een muziekhandel in Arnhem. Ook Johannes is actief als eigenaar van een uitgeverij en later ook als redacteur. Uit het huwelijk van Johannes en Maria worden vier zonen geboren: Theodoor (1892-1978), Jan (1894-1935), Bernard (1897-1965) en Willem (1902-1971). Een in 1899 geboren dochtertje, Maria, wordt slechts enkele maanden oud. Vader Johannes Verhoeven zou men een 'selfmade man' kunnen noemen. Als zoon van een melkboer en landarbeider bekwaamt hij zich in het drukkersvak. Vanaf 1887 is hij medewerker van *De Post*, een katholiek nieuwsblad voor Gelderland dat wordt gedrukt en uitgegeven door de drukkerij van Verhoeven en zijn schoonvader, de firma (later NV) Van Mastrigt en Verhoeven.¹⁰⁰ Afkomstig uit Zevenaar – aldaar werkzaam als redacteur van de *Nieuwe Zevenaarsche Courant* – neemt hij ook in

⁹⁶ Woud, A. van der. (2015). *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam, Prometheus/Bert Bakker, 209.

⁹⁷ Gegevens ontleend aan Duffhues, T. (1991). *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw*. Baarn, Uitgeverij Arbor, 39; 47; 73.

⁹⁸ Zie Hemels, J. (2004). *Arnhemmers en hun kranten*. Arnhem: Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur'.

⁹⁹ Hij werd, naar mode van de tijd, ook wel aangesproken met Ber.

¹⁰⁰ Hemels, J. (2004). *Arnhemmers en hun kranten*, 79; Duffhues, T. (1991). *Generaties en patronen*, 281.

Arnhem actief deel aan het lokale publieke leven. Van zijn hand verschijnen enkele boeken over de geschiedenis van de stad. Hij wordt regent (bestuurslid) van het gesticht 'Insula Dei' en zit in het bestuur van de St.-Vincentius-vereniging die zich bezighoudt met sociale hulpverlening. Verhoeven senior kan gerekend worden tot de katholieke elite in Arnhem.¹⁰¹ Voor zijn werkzaamheden als uitgever en de diverse bestuursfuncties binnen kerkelijke organisaties wordt hij onderscheiden als Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.¹⁰² Op 22 april 1930 overlijdt Johannes Verhoeven op 76-jarige leeftijd. Binnen het gezin Verhoeven vinden de oudste drie zoons emplooi binnen het uitgeversvak. De jongste zoon Willem gaat studeren in Nijmegen en wordt priester.

De stad Arnhem zal altijd een centrale plaats innemen in het leven van Verhoeven. Hij blijft er zijn hele leven wonen, op enkele onderbrekingen na. Ook wanneer zijn latere werkterrein zich verlegt naar Baarn, Maastricht en Den Haag blijft Arnhem zijn centrum. Hij bezoekt daar de HBS en gaat aan de slag als redacteur bij een van de katholieke dagbladen in de stad.¹⁰³ De jonge Verhoeven wordt later redacteur bij *Het Centrum*. *Het Centrum* was het tweede landelijke katholieke dagblad na *De Tijd*. Het blad stamde oorspronkelijk uit Utrecht. Bij de oprichting werd het doel als volgt omschreven: ‘*de uitgave en exploitatie van een dagblad, voorloepig onder den naam Het Centrum en strekkende tot verdediging en verbreiding der Katholieke beginselen en tot bevordering der Katholieke belangen op sociaal en politiek gebied.*’¹⁰⁴ Na diens vertrek bij *De Tijd* verschenen er van 1883 tot 1900 met enige regelmaat politieke beschouwingen van de priester en staatsman dr. H.J.A.M. Schaepman (1844 – 1903), die als redacteur aan *Het Centrum* verbonden was.

Er is weinig te achterhalen over de jeugd van Verhoeven. Hij woonde met zijn ouderlijk gezin aan de Nieuwstraat, de straat tussen het centrum en de Rijnkade, waar ook de drukkerij gevestigd was. De originele panden zijn bij latere oorlogshandelingen verwoest. Uit zijn kinderjaren is slechts een anekdote bekend, waaruit blijkt dat hij (op verzoek) versjes

¹⁰¹ Idem, 280 ev.

¹⁰² *Arnhemse Courant*: overlijdensadvertentie 22 april 1930.

¹⁰³ Volgens Engelman woonde Verhoeven als jonge redacteur bij *Het Centrum* nog enige tijd in Utrecht. Er zijn brieven van Verhoeven aan Brom die hij schreef vanuit Utrecht en vanuit Leiden. Hij gebruikte daarbij een adres aan de Lijsterstraat.

¹⁰⁴ Lankhorst, O.S. en Reul, C.Th.H. (1999). *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken. Deel 1: Dag- en weekbladpers*. Nijmegen: Valkhof pers, 62-66. Alle citaten, mogelijke taalfouten en oude spelling in dit deel zijn letterlijk overgenomen.

schrijft.¹⁰⁵ Ook zijn lagere schoolgang is niet te achterhalen. Op het moment van zijn eerste publicaties – tijdens de Eerste Wereldoorlog – vervult Verhoeven zijn militaire dienstplicht. Op 1 februari 1917 komt hij op en wordt hij ingedeeld bij het 8^e Regiment Infanterie in Arnhem. Al snel blijkt dat Verhoeven geschikt wordt geacht voor een opleiding tot officier. Hij stelt zich daar beschikbaar voor. Hij doorloopt de rangen snel en op 7 december 1918 wordt hij benoemd tot reserve tweede luitenant bij het korps. De demobilisatie van het Nederlandse leger na het einde van de Eerste Wereldoorlog is dan al in volle gang. Verhoeven gebruikt zijn ervaringen in het soldatenleven in zijn werk. Regelmatig gaat hij in zijn brieven in op zijn ervaringen als militair. In mei van 1918 verschijnt in *Van Onzen Tijd* een artikel van Verhoeven over het soldatenjargon. De recensent van het *Rotterdams Nieuwsblad* merkt over het artikel op *'dat veel van de in het soldatenleven gebruikte uitdrukkingen zoo kras of obscuur zijn, dat de heer Verhoeven ze liever onvermeld laat.'*¹⁰⁶ Op 1 november 1919 gaat ook Verhoeven met groot verlof. Volgens de geldende regels komt hij vervolgens elke twee jaar kort op herhaling. Per december 1922 zal hij worden benoemd tot reserve eerste luitenant.¹⁰⁷ Het is mede door zijn dienstplicht en de mobilisatie dat Verhoeven na de HBS geen universitaire opleiding gaat volgen. In zijn jonge jaren achtervolgt hem dit. Als hij zich later alsnog inschrijft voor een opleiding aan de in 1923 opgerichte katholieke universiteit in Nijmegen, schrijft hij in een brief dat hij er vanwege de omstandigheden toentertijd niet eerder aan toegekomen was. Hij schrijft: *'Te elfder ure [...] ga ik nog voor Nederlandsch M.O. studeeren. Ik kan het gebrek aan een solide wetenschappelijke basis niet verkroppen. Na het afloopen van de HBS waren de omstandigheden mij niet gunstig, nu hier nog de gelegenheid geboden is, de schade in te halen, kan ik die niet laten passeeren.'*¹⁰⁸ Verhoeven zal de opleiding niet voltooiën.

Het is waarschijnlijk dat hij, net als zijn oudere broers, mee heeft moeten helpen in de drukkerij. Al snel wordt duidelijk dat Verhoeven handig is in het redactiewerk. Terwijl zijn oudere broers zich bekwamen in het technische drukkersvak, start de journalistieke loopbaan van Verhoeven. Hij vertrekt naar Utrecht om het vak te leren en begint daar als jonge redacteur bij *Het Centrum*. Daar manifesteert zich ook zijn grote liefde: de literatuur. Hij wil

¹⁰⁵ Duffhues, T. (1991). *Generaties en patronen*, 392.

¹⁰⁶ "Soldatentaal." *Rotterdams Nieuwsblad*, 6 juni 1918.

¹⁰⁷ Nationaal Archief, Stamboek Officieren, inv.nr. 497 en 777.

¹⁰⁸ Brief van Bernard Verhoeven aan Gerard Brom van 1 december 1922, KDC – BROG inv.nr. 1332; opleidingen voor onderwijsbevoegdheid Nederlands M.O. konden sinds 1863 aan een universiteit worden gevolgd.

dichter worden – naast het werk als redacteur waarmee hij in zijn levensonderhoud voorziet. Zijn eerste gepubliceerde werk is 'Nachtlied' in het tijdschrift *De Katholiek* (1916).¹⁰⁹ In 1917 verschijnt zijn eerste bundel *Van Schijn en Schemer* in druk. Het werk wordt positief ontvangen. Dat geldt ook voor zijn tweede bundel *De Voorhof* (1919).¹¹⁰ In Utrecht verkeert hij graag in literaire kringen. Hij ontmoet er de jonge schrijver Jan Engelman, die net als hij de kost verdient als startend journalist en daarnaast poëzie schrijft. Ook maakt hij kennis met Gerard Brom.

De Leermeester: Gerard Brom

Gerard Brom (1882 – 1959) is van grote invloed op de ontwikkeling van de jonge Verhoeven. Brom was letterkundige en later hoogleraar te Nijmegen. Hij streefde naar een herleving van het katholieke in de Nederlandse samenleving. Door een intensieve culturele emancipatie zouden katholieken in staat moeten zijn een rol te spelen binnen politiek, samenleving en cultuur. Uiteraard vormden daarbij de religieuze waarden het uitgangspunt. Dit beeld van Brom is overigens vooral gepositioneerd door een van zijn leerlingen, de historicus L.J. Rogier (1894 – 1974). Het is in zijn boek *In vrijheid herboren* (1953; later herschreven tot *Katholieke herleving* 1956) dat Brom deze plaats toegeschreven krijgt. In de biografie over Brom beschrijft Luykx deze positionering. Het katholicisme in Nederland was al langer bevrijd. Om de moderniteit te kunnen beïnvloeden in katholieke geest waren echter '*herstel, de herleving en ontluiking uit eigen kracht*' nodig.¹¹¹ In de eerste kwart van de twintigste eeuw deed deze herleving zich voor. Dit was juist de periode waarin Brom actief was. Brom raakte al vrij snel na zijn overlijden in vergetelheid.

In 1916 richtte Brom, daartoe aangemoedigd door de schrijfster Marie Koenen (1879 – 1959), een nieuw literair tijdschrift *De Beiaard* op.¹¹² Het tijdschrift vormde een alternatief voor het meer klerikaal gerichte aanbod en het literaire tijdschrift *Van Onzen Tijd*. Dat laatste blad bestond sinds 1899 en zou ook nog werk van de jonge dichter Verhoeven publiceren. De invloed van het tijdschrift was echter tanende. *De Beiaard* beoogde een tijdschrift te zijn voor intellectueel ontwikkelde katholieken dat ook buiten eigen kring gelezen zou worden en

¹⁰⁹ http://www.dbnl.org/arch/kat001alph02_01/page/kat001alph02_01.pdf, geraadpleegd op 15 september 2022.

¹¹⁰ Zie bijvoorbeeld recensies van schrijver Israel Querido (1872-1932) in het *Algemeen Handelsblad* (d.d. 3 november 1917 resp. 22 oktober 1921).

¹¹¹ Luykx, P. (2015). *Heraut van de katholieke herleving. Gerard Brom, 1882-1959*. Nijmegen: Uitgeverij Vantilt, 848.

¹¹² Zie ook: Sanders, M. (2002). *Het spiegeland venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940*. Nijmegen: Vantilt, 237, en Luykx, P. (2015). *Heraut van de katholieke herleving*, 158.

waarin aandacht is voor literatuur, beeldende kunst, muziek, wetenschap en politiek. Luykx beschrijft de invloed van *De Beiaard* in zijn biografie over Brom. Het blad heeft onmiskenbaar bijgedragen aan de vorming van een katholieke culturele en intellectuele elite. Kenmerkend voor de inhoud is de veelheid aan onderwerpen die in de loop van de verschijning van het blad aan bod kwam, zowel op letterkundig, religieus als maatschappelijk gebied. En passant noemt Luykx het bereik van het blad: zo'n negenhonderd abonnees.

Door het gevoel van geestelijke ontworteling wegens de oorlog van 1914 – 1918 ontstaan – vooral in Duitsland – levensbeschouwelijke bewegingen die zichzelf ten doel stellen de jeugd op het rechte pad te krijgen en te houden. Zelf sober en terughoudend van karakter voelt Brom wel voor de oprichting van een dergelijke idealistische jeugdbeweging. Kenmerkend voor de beweging zijn het streven naar geheelonthouding, het maken van uitstapjes in de vrije natuur, volksdansen en volkszang. Met groepjes studenten en jongeren trekt men erop uit. Het uitbouwen van een dergelijke organisatie komt echter niet tot stand door ingrijpen van de bisschoppen. Het is onmiskenbaar dat Verhoeven zich door deze beweging laat inspireren. Zelf organiseert hij met gelijkgestemden (en later in Maastricht met studenten) ook dergelijke tochten. Hij vindt volksdans en volkszang al vroeg geschikte instrumenten voor culturele vorming. Brom beschouwt binnen de letterkunde de poëzie als hoogste vorm van menselijke expressie.

Ook de jonge Verhoeven biedt tussen 1916 en 1925 een groot aantal gedichten, literaire beschouwingen, recensies en een toneelstuk (*Mirja*) ter publicatie aan in *De Beiaard*. Er wordt veel geplaatst door Brom. Op den duur verliest ook *De Beiaard* aan invloed. In de vroege jaren twintig lukt het niet meer om jongeren aan het blad te binden. Vooruitstrevende jongeren zetten zich steeds meer af tegen *De Beiaard*, die ze te terughoudend vinden. In 1924 worden nieuwe bladen opgericht, zoals *Roeping* en *De Gemeenschap*. Brom en de jongeren blijven vol onbegrip naar elkaar toe staan. Verhoeven neemt hier een tussenpositie in. Hij blijft trouw aan Brom en diens idealen, al voelt hij ook een verwantschap met de jongere generatie. Brom stimuleert Verhoeven in zijn schrijven en treedt op als diens mentor en leraar. Er is een regelmatige correspondentie tussen beiden. Brom adviseert Verhoeven inhoudelijk en stuurt hem met enige regelmaat boeken ter lezing en beoordeling. Hij corrigeert ook diens

werk, vaak tot grote ergernis van Verhoeven.¹¹³ Verhoeven en Brom blijven ook later met elkaar in contact.¹¹⁴ Mede dankzij de publicaties in *De Beiaard* krijgt Verhoeven bekendheid als dichter. Brom zal later nog een rol gaan spelen bij de totstandkoming van het Algemeen Secretariaat van Geloof en Wetenschap. Bij het streven naar het bevorderen van het katholieke culturele werk blijft Verhoeven ook later de ideeën en het instrumentarium van Brom trouw. De vroege contacten tussen Verhoeven en Brom staan overigens volledig in het teken van het ontluikende schrijverschap van eerstgenoemde. De religieuze uitgangspunten zijn daarbij ook voor Verhoeven een vanzelfsprekendheid. Verhoeven is ambitieus en wil doorbreken als schrijver. Brom staat hem met raad en daad terzijde. De schatplichtigheid en loyaliteit aan Brom zorgen ervoor dat hij later, als dichter en schrijver, op afstand komt te staan van de veel radicalere katholieke jongere schrijvers.

Na de oorlog van 1914 – 1918 komen maatschappelijke processen, die al rond de eeuwwisseling waren begonnen, in een stroomversnelling. De opkomst van het socialisme en fascisme blijkt een vervolg of juist reactie op de grote sociale en technologische krachten in de maatschappij. Na de oorlog breekt een periode aan van angst, hoop, vervreemding en vlucht. Angst voor de onbeheersbaarheid van de technologie – zoals de afgelopen oorlog had bewezen. Vervreemding van een wereld die niet meer dezelfde is als aan het begin van de eeuw. De vlucht naar het onbekende of naar bedachte zekerheden en desondanks ook de hoop dat er krachten zullen zijn die het maatschappelijk ongemak ten goede zullen keren of verloren verhoudingen zullen herstellen. Iedereen zoekt naar een eigen waarheid, iets waarin men kan geloven en wat men kan gehoorzamen.¹¹⁵ Ook in Nederland maakt een gevoel van onbehagen zich meester van – met name – een jongere generatie. De schijnbaar oneindige periode van vrede en voorspoed, die zich rond de eeuwwisseling had afgespeeld, blijkt onhoudbaar. Een afwachtende levenshouding, die kenmerkend was voor die voorafgaande periode, is niet langer verantwoord. Het optimisme van de negentiende eeuw verdwijnt. Door de oorlog zijn problemen gerezen die om oplossingen en om handelen vragen. Er is twijfel naar wat goed en nodig is. Na 1918 vindt ook een onverwachte katholieke culturele bloei plaats. Er ontstaat een katholieke culturele beweging die zelfverzekerd is, op nationaal niveau plaatsvindt en wil leiden in plaats van dat ze volgend is. Rogier formuleert het als volgt:

¹¹³ Zie bijvoorbeeld de brief van Verhoeven aan Brom van 20 januari 1922, waarin hij zich beklagde over de vele te maken wijzigingen en daarom schreef 'een beetje moe [te] worden van bloedarmoede, door al die constante aderlatingen.' KDC – BROG, inv.nr. 1332.

¹¹⁴ Luykx, P. (2015). *Heraut van de katholieke herleving*, 547.

¹¹⁵ Zie Blom, Ph. (2016). *Die zerrissenen Jahre 1918 - 1938*. München: DTV, 21 ev.

‘onstuimig grijpen zij [de jonge kunstenaars] de problemen aan tot zij zelf het grootste probleem van hun tijd geworden zijn. Volkomen onburgerlijk zijn zij onbegrijpelijk voor de gevestigde burgers.’¹¹⁶ Het katholieke geloof blijkt voor hen de objectieve waarheid te zijn die richting geeft, waarin geloofd kan worden en – zij het niet zonder de nodige weerstand – die gehoorzaamd kan worden. Het is de invulling van het geloof in de moderniteit.

Het voorbeeld: Jacques Maritain

In deze periode is binnen de katholieke literatuur een debat gaande tussen een stroming die uitgangspunten van de zogenaamde Tachtigers aanhangt (*goddeloos maar prachtig, prachtig maar goddeloos*¹¹⁷) en zij die meer uitgaan van de maatschappelijke functie van de literatuur. Deze functie is vooral gericht op het uitdragen van een katholieke boodschap in de maatschappij. Daartoe aangespoord door de Franse cultuurcriticus Jacques Maritain (1882 – 1973) wordt gestreefd naar een algeheel katholiek herstel van de moderne samenleving, die volgens Maritain verongelukt is in de loopgraven van Verdun. Om het werk en de denkbeelden van Verhoeven te kunnen begrijpen is het van belang om iets dieper in te gaan op de denkbeelden van Maritain. Deze ideeën worden breed gedeeld en bediscussieerd door jongere katholieke kunstenaars. Met name *Kunst en Scholastiek* (1920, Nederlandse vertaling in 1924) en *Antimoderne* (1922) zijn van grote invloed. Het interessante aan de ideeën van Maritain is dat zijn in wezen anti-moderne ideaal gepresenteerd wordt als ultramodern. Dit trekt zowel katholieke als niet-katholieke aandacht. Jacques Maritain bekeerde zich in 1906 tot het katholicisme en was een vertegenwoordiger van het neothomisme. Dit leerstelsel is gebaseerd op de ideeën van Thomas van Aquino (1225 – 1274), die stelde dat er geen fundamentele tegenstelling bestond tussen geloof en rede. Paus Leo XIII (1810 – 1903) had in zijn encycliek *Aeterni Patris* (1879) opgeroepen het thomisme als uitgangspunt van de officiële katholieke filosofie te nemen. Maritain tracht het thomisme te vertalen naar de moderne tijd. De mens heeft een natuurlijke en een bovennatuurlijke bestemming. De natuurlijke bestemming wordt gerealiseerd binnen een organisch gevormde politieke omgeving. De bovennatuurlijke bestemming ligt in het streven naar een religieuze volmaaktheid.

¹¹⁶ Rogier, L.J. en Rooy, N. de (1953). *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. Den Haag: Pax, 623.

¹¹⁷ Citaat uit Sanders, M. (2002). *Het spiegelen venster*, 211.

Voor Maritain bestaat er in de moderne tijd een ongelukkige scheiding tussen geloof en rede. Tot de breukvlakken in de geschiedenis die tot deze scheiding hebben geleid behoren de renaissance, de reformatie en de verlichting. Als gevolg van deze breukvlakken beschouwt men de mens als autonoom middelpunt – een middelpunt dat onafhankelijk is tegenover God en waarin de zelfverheffing van het “ik” als hoogste doel wordt gesteld. In de middeleeuwen bestond er een hiërarchie tussen individu, gemeenschap en God. Deze hiërarchie is vervolgens verbroken. Zo ontstond er de scheiding tussen geloof en rede. Maritain plaatst hier de Thomistische filosofie tegenover. Volgens Maritain gaat deze ervan uit dat de rede besloten ligt in het geloof en dat het geloof daarmee de superieure vorm van kennis is. In *Antimoderne* stelt hij dat de menselijke rede niet volstrekt autonoom is, maar wel soeverein is op haar eigen terrein. Dit terrein is ondergeschikt aan een hogere. De autonomie van de mens is ook niet volstrekt autonoom: de ware vrijheid ligt in het aanvaarden van het hogere. De mens is zowel individu als persoon. Als individu is hij deel van een politieke samenleving. Hij is gericht op deze gemeenschap en draagt zijn individuele belangen over aan het belang van de gemeenschap. De mens als persoon is een geheel, volledig persoon. De gemeenschap is op haar beurt ondergeschikt aan de mens als persoon. De gemeenschap heeft naast het aardse welzijn vooral religieuze vervolmaking als doel. Zowel de natuur (gemeenschap) als de bovennatuur (het geloof) kennen een eigen relatieve autonomie. Deze relatieve autonomie is nodig zodat de mens zichzelf kan verwezenlijken. *Kunst en scholastiek* is een filosofische verhandeling die ingaat op het wezen van de kunst, als ‘deugd van het verstand’. De kunst is weliswaar vrij op het eigen domein, al is ook dit domein ondergeschikt aan het hogere. De deugd van de kunst is dan ook een vervolmaking van de geest. Een kunstenaar kopieert Gods schepping niet, maar zet deze voort. Al bestudeert de kunstenaar de natuur nog zoveel, alleen als leerling van God kan hij de regels doorgronden van het voortbrengen van daadwerkelijk grote werken. De kunstenaar is zowel vrij als gebonden. Ware kunst is christelijke kunst. Maritain heeft grote invloed op kunstenaars als Jean Cocteau (1889 – 1963) en Igor Stravinsky (1882 – 1971). In Nederland is met name de dichter Pieter van de Meer de Walcheren (1880 – 1970) een actief pleitbezorger van het werk van Maritain. Van de Meer de Walcheren is net als Maritain een bekeerling. Hij is verantwoordelijk voor de literaire rubriek in het tijdschrift *De Nieuwe Eeuw*. In die hoedanigheid spoort hij jonge dichters en schrijvers aan op grond van hun katholicisme anderen te bezielen. De groep schrijvers die zich een aantal jaren later zou verenigen rondom *De Gemeenschap* behoort tot zijn protegés. Ook Verhoeven heeft later een vriendschappelijke band met hem. Een recensie van Van de Meer de Walcheren over het bijbels drama *Mirja* van Verhoeven (1922) vertelt veel over diens visie.

Natuurlijk heeft hij geen enkel bezwaar tegen het gebruik van bijbelse thematiek. Wel vraagt hij zich af waarom deze op een ‘archeologische’ wijze moet worden behandeld. Is het niet veel beter deze sterke thematiek te verplaatsen naar de moderne tijd, met moderne personages? Het moderne tumult vraagt juist nu om een dergelijke vertaling. Schrijvers moeten daarom leidinggeven nu het zo nodig is.¹¹⁸

De vrienden: Willem Asselbergs en Jan Engelman

Met een aantal personen houdt Verhoeven zijn hele leven contact. De relatie met Willem Asselbergs is intensief en vriendschappelijk. Verhoeven onderhoudt de contacten met Gerard Brom, de journalist Jan Nieuwenhuis en de schrijver Kees Meekel een leven lang; de eerste met afstand en respect, de andere op veel lossere toon.¹¹⁹ Veel intensiever is het contact van Verhoeven met Asselbergs en Engelman.

Vanaf 1924 start een briefwisseling met Willem Asselbergs (1903 – 1968). De eerste kennismaking vindt plaats tijdens een bijeenkomst van katholieke jongeren in café Marinus in Tilburg op 22 april 1924.¹²⁰ Bij die bijeenkomst zijn in elk geval Engelman, Asselbergs, Verhoeven en de schrijver Antoon Coolen aanwezig.¹²¹ Verhoeven speelt een rol bij de start van het schrijverschap van Anton van Duinkerken, het pseudoniem van Asselbergs. Samen vertrekken zij in 1926 naar Parijs.¹²² Zij recenseren elkaars werk. Door de jaren heen zal er wederzijds professioneel respect blijven bestaan. Zij zitten later nog gezamenlijk in diverse (rijks-)commissies. Van Duinkerken zal gaan doceren aan de Van Eyckacademie in Maastricht

¹¹⁸ “Bijbelsche Stof.” *De Maasbode*, 27 maart 1922.

¹¹⁹ Johannes Gijsbertus Josephus Nieuwenhuis (1896 – 1978) werd in 1915 journalist en redacteur van *De Maasbode* in Rotterdam. Vanaf 1920 was hij daar kunstredacteur. Na de oorlog werd hij hoofd voorlichting en publiciteit van de gemeente Rotterdam. Vanaf 1948 was hij docent, en later directeur, aan het Katholiek Instituut voor de journalistiek van de Katholieke Universiteit in Nijmegen.

Cornelis Wilhelmus (Kees) Meekel (1883 – 1953) was schrijver. Hij had succes met de toneelstukken *De Nar* (1918) en *Ferguut en Galliëne* (1919). Dit laatste stuk werd ook door een toneelgroep onder leiding van Verhoeven opgevoerd. Verhoeven bezocht Meekel meerdere keren op diens Franse boerderij.

¹²⁰ Deze bijeenkomst wordt in verschillende biografieën genoemd. In elk geval in Polman, M. (2000). *De keerzijde van het leven. Anton van Duinkerken als literatuurcriticus bij De Tijd (1927-1952)*. Nijmegen: Valkhof Pers, 27; Slegers, C. (2001). *Antoon Coolen. 1897-1961. Biografie van een schrijver*. Breda: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 116 ev.

¹²¹ Volgens Van Duinkerken was het Engelman die hem voorstelde aan Verhoeven: ‘Hij verzekerde mij, dat Verhoeven zijn beste en edelste vriend was, een man om een huis op te bouwen.’ Van Duinkerken, *Brabantse herinneringen*, p. 231.

Volgens Th. Kroon gaat het om een eerste van twee bijeenkomsten voor jonge katholieke letterkundigen. Een tweede bijeenkomst vond plaats in Amsterdam op 27 december 1924. Naast Van Duinkerken, Coolen en Verhoeven waren o.a. ook Engelman, de gebroeders Louis en Henk Kuitenbrouwer, Moens, de gebroeders Gerard en Henri Bruning, pater Molenaar, Knuvelder en Van de Meer de Walcheren aanwezig.

¹²² Slegers, C. (2001). *Antoon Coolen. 1897-1961. Biografie van een schrijver*. Breda: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 155.

als Verhoeven daar directeur is. Huis en bibliotheek van Verhoeven zijn een rustplaats als Van Duinkerken overwerkt is. De bundel *De zilveren spiegel* uit 1931 draagt Verhoeven op aan Van Duinkerken. Andersom draagt deze ook werk op aan Verhoeven. Van Duinkerken schetst Verhoeven in zijn Brabantse herinneringen: *'Een afdeling van zijn bundel heette: 'Liederen van een Melaatse'. Deze titel wees op een zwaarmoedige afgezonderdheid van het gemeenschapsleven, gelijk die ook mij kon bedrukken. [...] Een alles doordringende melancholie legde een waas over zijn geestdrift, die zich hierdoor toch niet ontmoedigen liet.'*¹²³ Van Duinkerken ziet Verhoeven als een grote geestelijke steun. Hun vriendschap kent ook langdurige stilte, *'toch hoeven wij elkaar maar bij toeval te zien in een trein of op een vergadering en ons gesprek gaat voort, alsof het nooit was onderbroken.'*¹²⁴

Van Duinkerken maakt naam als vooraanstaand schrijver en dichter en wordt later de voorman van de groep rond het tijdschrift *De Gemeenschap*. Vanaf de jaren dertig is hij als redacteur actief bij *De Tijd*. In 1937 ontvangt hij een eredoctoraat in Leuven en hij wordt in 1940 benoemd als hoogleraar Vondelstudie in Leiden. Hij is fel gekant tegen het nationaalsocialisme en wordt in 1941 geïnterneerd in het gijzelaarskamp te St.-Michielsgestel. In 1952 wordt hij hoogleraar in Nijmegen. Voor zijn gehele oeuvre wordt hij in 1966 gehuldigd met de P.C. Hooftprijs. Van Duinkerken is als literatuurcriticus actief bij *De Tijd*. Het werk van Verhoeven beschrijft hij ook daar regelmatig – zonder uitzondering met een positieve grondhouding. De vroege correspondentie tussen Verhoeven en Asselbergs is diepgaand. Waar Verhoeven in dezelfde periode brieven aan anderen schrijft van hooguit twee pagina's, beslaan die aan Asselbergs niet zelden vijf of zes kantjes. In de vroege brieven benijdt Verhoeven het jeugdige idealisme van (dan nog) seminarist Asselbergs in diens liefde tot God. Hij schrijft over zijn eigen gefaalde zoektocht.¹²⁵ Hij vergelijkt zichzelf met Hamlet van Shakespeare, volgens hem een heldhaftige zwakkeling: *'Ik heb niets heldhaftigs, maar ik ben blij, dat er in mijn soort althans een zeker heroïsme mogelijk is. Hamlet moet Shakespeare zijn, en Shakespeare was geen sukkel.'*¹²⁶ Aan niemand anders deelt hij in zijn brieven zoveel persoonlijks dan aan Asselbergs. In diens eigen zoektocht naar het kunstenaarschap ontvangt Asselbergs ook veel steun van Verhoeven.

¹²³ Duinkerken, A. van (1964). *Brabantse herinneringen*, Utrecht: Het Spectrum, 232.

¹²⁴ Idem, p. 233.

¹²⁵ Brief van Bernard Verhoeven aan Willem Asselbergs, 21 mei 1924. LM – ASS inv.nr. 401. De brieven uit de vroege periode waren nog gericht aan 'Beste Willem'. Pas later gebruikte ook Verhoeven 'Beste Anton'.

¹²⁶ Brief van Bernard Verhoeven aan Willem Asselbergs, 30 juni 1925. LM – ASS inv.nr. 401.

Jan Engelman (1900 – 1972) is dichter en journalist, afkomstig uit Utrecht. Hij begint als journalist bij *Het Centrum* en wordt in 1932 redacteur van *De Tijd*. Hij is daar kunstredacteur en blijft er werkzaam tot aan zijn pensionering. Vanaf 1926 verzorgt hij de rubriek ‘*Kunst en Letteren*’ in het weekblad *De Nieuwe Eeuw*. Engelman is daarnaast redacteur en medewerker van talloze tijdschriften. Hij is een van de medeoprichters van *De Gemeenschap* in 1925. De autodidact Engelman wordt in de jaren vijftig benoemd tot docent esthetiek en moderne kunstgeschiedenis aan de Jan van Eyckacademie in Maastricht. Verhoeven is daar op dat moment als directeur werkzaam. Hun vriendschap dateert uit 1917. Verhoeven woont dan in Utrecht en zij werken samen bij *Het Centrum*. Op latere leeftijd beschrijft Engelman de jonge Verhoeven als een ‘groene’ dichter: naïef en onschuldig. Zo schrijft hij: ‘*Hij vond de mensen goed, met maar weinig uitzonderingen en als ze slecht waren, kon je ze met een welgekozen woord veelal bekeren.*’¹²⁷ Daarnaast merkt hij op: ‘*[...] op mij maakt het de indruk, dat Verhoeven [het] merkteken van zijn aanvang, een bredere belangstelling dan artistieke bekommernis alleen, zijn leven lang gehouden heeft. Hij had altijd ‘plannen’, altijd ‘ondernam’ hij iets. Hij scheen altijd bezig met de emancipatie van een menigte en het is voor mij de vraag, of dat sociaal-culturele zijn vorming en groei als dichter niet in de weg heeft gestaan.*’ Over Verhoevens levensstijl merkt hij op: ‘*Ik heb mij dikwijls verwonderd over zijn soberheid, die deel scheen uit te maken van zijn natuur. De man, die zijn hele leven vrijgezel was geweest, had iets vaderlijks. En was hij wellicht vrijgezel om de trouw aan een vroeg bezeten geluk dat hij vergeestelijkt had?*’.

Streven naar het schrijverschap

Hoe vergaat het Verhoeven dan als schrijver? Op 11 maart 1921 maakt *Het Centrum* melding van het stoppen van Verhoeven als redacteur van de Arnhemse editie. Hij zal zich terugtrekken om zich geheel aan de dichtkunst te kunnen gaan wijden. ‘*Een man met ijver en toewijding*’ wordt hij genoemd. Zo staat er: ‘*Noem hem in zijn geloof aan de mensen en in de schoonheid van het leven wat naïef, dan hebt gij gelijk, maar ge moogt niet vergeten dat juist dat naïeve geloof hem een kracht tot actie en tot doorwerken geeft.*’¹²⁸ Andere katholieke dagbladen nemen het bericht over. Een relatie met de dagbladen blijft bestaan vanwege een toezegging om literaire kritieken te blijven schrijven. Verhoeven heeft echter de keuze gemaakt. Teruggetrokken in Brabant wil hij zich volledig gaan wijden aan de schone kunsten.

¹²⁷ Engelman, J. “*De groene dichter.*” In Verhoeven, B.J. en Asselbergs, F. (red.) (1970). *Cultuur en overheid*. p. 149-152.

¹²⁸ “Bernard Verhoeven.” *Het Centrum*, 11 maart 1921.

In *Het Centrum* houdt hij van 1921 tot 1925 een rubriek 'Litteratuur en Letteren' bij. In deze rubriek wordt vooral aandacht besteed aan Nederlandse en Vlaamse (katholieke) literatuur, al wijdt hij ook rubrieken aan uiteenlopende onderwerpen als Faust, doodspyriek, de Friese roman en aan schrijvers als Ibsen, Gorter en Verwey. Bij de start van zijn rubriek gaat hij nader in op de functie van kritiek binnen de literatuur. Hij begint daarbij met een opmerking, waarvoor hij put uit zijn eigen ervaring als schrijver: *'De critiek is gemakkelijk, de kunst moeilijk' – de uitspraak is haast klassiek, maar daarom nog niet onaantastbaar. Het is een prachtige kapstok voor een geërgerd schrijver, die een critische spitsroeden heeft moeten lopen, om er zijn wrevel aan op te hangen. Maar een slachtoffer, ook zelfs van het meest rechtvaardige recht, is gewoonlijk partijdig in zijn oordeel. Het bovenstaande gezegde schijnt zoo'n oordeelvelling te zijn.*¹²⁹ Het gaat Verhoeven er om een 'hogere' kritiek na te streven; *'die de geestelijke waarden afweegt, die het oor te luisteren legt aan de hartekamer der letterkunde. [...] Zoo staat de ware, positieve criticus midden in het leven, en legt als een dokter zijn oor op de kloppende borst der litteratuur, om te luisteren, of de harteklop gezond of ongezond is. Dan verdwijnen alle nevenzaken, alle vraagstukken van bijkomstig belang, alle muggezifterijen op de techniek voor dit ééne allesbeheerschende probleem: wat heeft de schrijver te zéggén? Heeft hij een diep binnenleven, en welke kracht drijft hem voort? Wat is de aard van zijn boodschap, en, wat de genesis van zijn persoonlijkheid? Zoo bezien, is de critiek een kunst van het edelste gehalte.'*

Hij vertrekt vol ambitie naar Brabant. In Oosterhout wordt hij op 12 november 1921 ingeschreven als 'commensaal' (kostganger) ten huize van de banketbakker Cornelis van Riel. Als beroep wordt 'letterkundige' vermeld. *'Ik geef er een paar jaar in 'n journalistieke werkkring aan, om me geheel op de studie toe te leggen, en – als het zo mocht zijn – me meer te gaan verdiepen'*, schrijft hij in een brief aan Brom.¹³⁰ De keuze voor Oosterhout is niet geheel toevallig. Een lokaal benedictijnerklooster heeft een sterke aantrekkingskracht op katholieken en ook niet-katholieken als locatie om de drukte van alledag te ontvluchten.¹³¹ De abdij in Oosterhout was gesticht door monniken uit Wisques, die de Franse secularisatiepolitiek van het begin van de eeuw ontvlucht waren. Ook nadat de monniken terug konden keren naar Frankrijk bleven ze in Oosterhout. Verhoeven maakt in eerdergenoemde brief aan Brom trots melding van de aanwezigheid van de abdij. De dichter

¹²⁹ "Over Kritiek." *Het Centrum*, 12 november 1921.

¹³⁰ Brief van Bernard Verhoeven aan Gerard Brom, 11 november 1921, KDC – BROG, inv.nr. 1332.

¹³¹ Luykx, P. (2015). *Heraut van de katholieke herleving*, 418.

(en later pater) Van de Meer de Walcheren verbindt zich eraan en mede onder zijn invloed laat de schrijver Frederik van Eeden (1860 – 1932) zich in deze abdij op 18 februari 1922 dopen. Of Verhoeven die bijeenkomst bijgewoond heeft is niet te achterhalen. Hij bezoekt een dag later wel een viering in aanwezigheid van beide mannen.¹³² De relatie van Verhoeven tot Van Eeden is er een met respect en afstand. Hij leert Van de Meer de Walcheren beter kennen. Verhoeven leent later, in de jaren dertig, nog eens geld van hem als hij in Frankrijk gestrand is.¹³³ Het wordt een tijd van werken en reizen. In het voorjaar van 1922 bezoekt hij Wenen en München. Hij is zodanig onder de indruk van Beieren dat hij zich er wil gaan vestigen. De emigratie zal echter niet doorgaan. Zo schrijft hij: *‘De berichten over prijsverhoging zijn zoo alarmerend, en de pogingen om me in Beieren een vaste dekking te geven, hebben dermate gefaald, dat ik het risico niet aandurf.’*¹³⁴

Het verblijf in Oosterhout duurt niet lang. Op 13 juli 1922, negen maanden na aankomst, vertrekt hij weer naar Arnhem. Het financieel perspectief van de zelfstandig schrijver is weinig rooskleurig. Hij formuleert het als volgt: *‘Ik ben er nu driekwart jaar geweest. Het leven wordt op den duur te kostbaar, maar ik weet nu in ieder geval uit de verte, hoe zorgwekkend het bestaan van een [?] schrijver in Holland moet zijn.’*¹³⁵ En ook de eerdergenoemde reizen trekken een wissel op de portemonnee van de jonge schrijver: *‘Een andere vrucht [van de reis naar Wenen] is een [?] invorderbare ouderlijke schuld, die ik wel niet door een nieuwe reis in hetzelfde jaar zal laten vergrooten.’*¹³⁶ Productief is die periode wel. Verhoeven schrijft naast het op Vondel geïnspireerde bijbels drama *Mirja (1922)*, de bundel *Verzen (1921)* en hij schrijft wekelijks zijn literaire rubriek *Litteratuur en Letteren* voor *Het Centrum*. Ook verdiept hij zich uitgebreid in het werk van Henriette Roland Holst en Guido Gezelle. In de zomer van 1922 eindigt het avontuur van Verhoeven om zich te vestigen als professioneel schrijver en dichter (of misschien wel een hele andere roeping te vinden).¹³⁷ Vijf jaar na de publicatie van de bundel *Van schijn en schemer* kan hij niet in zijn eigen levensonderhoud voorzien als schrijver. Onduidelijk is of vader Johannes een hand in deze

¹³² “Litteratuur en Letteren.” *Het Centrum*, 25 maart 1922.

¹³³ Brief van Bernard Verhoeven aan Kees Meekel, 10 mei 1935, KDC – MEEK, inv.nr. 369.

¹³⁴ Brief van Bernard Verhoeven aan Gerard Brom, niet gedateerd, KDC – BROG, inv.nr. 1332.

¹³⁵ Idem.

¹³⁶ Brief van Bernard Verhoeven aan Gerard Brom, niet gedateerd, KDC – BROG, inv.nr. 1332.

¹³⁷ Luykx schrijft dat Brom wellicht de verwachting had, dat Verhoeven in Brabant priester zou worden. Ook in een brief aan Asselbergs schreef Verhoeven terloops over zijn tekortschieten op dit vlak. Nadere informatie over een mogelijk priesterschap is niet aangetroffen.

terugkeer heeft gehad. Terug in Arnhem wacht hem werk bij de familieonderneming. Hij wordt redacteur bij de krant.

Verhoeven wordt in Nederland gewaardeerd en vindt een zeker respect als recensent. Tegelijk mist hij de aansluiting met de echte voorhoede van de literatuur. Hij wordt weliswaar beïnvloed door de passie van Maritain en Van de Meer de Walcheren, maar blijft verwant aan Brom en is daarmee meer behoudend. Ondanks zijn scherpe waarnemingsvermogen en de gave de ontwikkelingen aan te voelen en te duiden, vertaalt hij dit niet in zijn eigen werk. Hij keert dan ook terug naar Arnhem met die scherpe geest, een groot netwerk en een onverminderde energie. Hij zal deze energie inzetten voor tal van nieuwe projecten die, naast zijn werk als journalist, zullen worden gestart.

3.2 Verhoeven als journalist en schrijver

'Mijn God, wat is er armer dan een vers.

Wat woorden eens gezegd en weggezworven

één ademstoot bewoond en uitgestorven,

maar 't bloed dat eraan kleeft is vers.'

Bernard Verhoeven, *Envoi* uit *Maskers* (1937)

Journalist

Verhoeven is niet in staat de kost als dichter en schrijver te verdienen. Hij is in de eerste plaats journalist. In de zomer van 1925 schrijft Verhoeven enthousiast aan Asselbergs dat hij benoemd is tot hoofdredacteur van een in Arnhem op te richten dagblad. Hij is 'zielsgelukkig', aangezien hij zich nu definitief kan ontdoen van de drukkende last om te moeten presteren op literair gebied. Hij had de achterliggende periode niet willen missen, al is hij blij dat deze onzekere periode afgelopen is. Het vooruitzicht op een 'nieuwe maatschappelijke werkplek' bekoort hem.¹³⁸ Verhoeven wordt hoofdredacteur van het nieuwe *RK Dagblad voor Arnhem en Gelderland*. Nadat eerst een *Dagblad voor Arnhem* als bijblad verscheen bij *Het Centrum*, verschijnt het vanaf 1925 als zelfstandig blad en wordt Verhoeven hoofdredacteur. In 1916 was *Het Centrum* overgenomen door de Leidse uitgeverij en drukkerij Futura, die inmiddels ook eigenaar was geworden van de drukkerij Van Mastrigt en

¹³⁸ Brief van Bernard Verhoeven aan Willem Asselbergs, 22 juli 1925, LM – ASSE inv.nr. 217.

Verhoeven. De uitgeverij Futura was opgericht door de katholieke politicus Piet Aalberse (1871 – 1947). Aalberse was voorman van de RKSP en als minister vooral betrokken bij sociale wetgeving. In 1904 richtte hij de uitgeverij Futura op om zijn *Politieke Studiën* uit te geven. Vanaf 1916 nam de uitgeverij ook *Het Centrum* over en drie jaar later *De Grondwet*. Futura werd in de tweede helft van de jaren twintig geliquideerd. Aalberse maakte gebruik van zijn hoofdredacteurschap bij *Het Centrum* om zijn ideeën te blijven uitdragen.

De beurskrach van 1929 zal later een einde aan de relatieve zelfstandigheid van Verhoevens Arnhemse krant maken. Als bezuinigingsmaatregel wordt de krant redactioneel nagenoeg volledig overgenomen door *Het Centrum*. De rol van Verhoeven verandert van hoofdredacteur in voorzitter van de zogenaamde redactiecommissie.¹³⁹ Hij vervult in deze positie de rol van directeur van de Arnhemse editie van de krant en is daarmee de facto eindverantwoordelijk. Voor de jonge Verhoeven liggen kunst en journalistiek dicht bij elkaar. Hij verwoordt dit in een recensie in *Het Centrum* van 30 juni 1923: *'Een kunstenaar, al mag hij dan dagbladschrijver zijn, wordt in de vaart der scheppingsdrift souverain en maakt zich los van zijn journalistieke opdracht.'*¹⁴⁰ Dit gaat overigens beide kanten op. De kunstenaar heeft ook voordeel van zijn journalistieke ambacht: *'Een ras-journalist verleert het nooit, copie te ruiken in alles wat hij tegenkomt.'* De journalistiek kent voor Verhoeven niet alleen een kunstzinnige component, het is ook in godsdienstig opzicht in zekere zin een roeping: *'Er is gezegd, dat Sint Paulus, als hij in dezen tijd zijn apostolaat had moeten uitoefenen, journalist zou zijn geworden. Er zit veel aannemelijks in, al was het enkel maar om het onbloedig martelaarschap voor de goede zaak dat zoo dikwijls het lot van den katholieken journalist is! Maar dit daargelaten, welk een onbeperkt gebied aan apostolaat levert de journalistiek op.'* De mens en zijn omgeving blijven in elk geval het belangrijkste: *'Want de mentaliteit van den journalist verloochend [sic] zich nergens. Als de biechtvader en de psychiater den mensch al in al zijn zonden en zwakten leeren kennen als individu, de journalist krijgt de gelegenheid, hem in al zijn innerlijke naaktheid te leeren doorgronden als maatschappelijk wezen. Die kennismaking is gewoonlijk ontgoocheling. Koele kijk en critisch vernuft zijn dan ook vaak het beroepsvoorrecht van den dagbladschrijver.'* De zelfstandigheid van het *Dagblad voor Arnhem* neemt in de loop van de jaren dertig verder af door de overname van de in geldnood verkerende uitgeverij Futura door de Vereenigde Katholieke Pers (onderdeel van Spaarnestad)

¹³⁹ Hemels, J. (2004). *Arnhemmers en hun kranten*, 80 e.v.

¹⁴⁰ "De kunst der Journalistiek." *Het Centrum*, 30 juni 1923.

in Haarlem. De krant wordt een zogenaamde kopkrant. De hoofdredactie is elders gevestigd en levert de belangrijkste inhoud. Alleen lokale berichten worden nog in Arnhem geschreven.

Roland Holst en Gezelle als inspiratie

Verhoeven blijft, naast zijn journalistieke werk en de werkzaamheden voor het Algemeen Secretariaat – waarover later meer –, ook actief als schrijver en dichter. Hij is opgelucht dat hij het juk van het moeten schrijven kan afschudden, zoals hij schrijft aan Asselbergs. Dit laat onverlet dat hij blijft schrijven. Aan Brom schrijft hij dat hij zich in vroege werken nogal eens bezondigd had aan 'mooiwoorderij'.¹⁴¹ In de eerste helft van de jaren twintig wordt een viertal werken uitgegeven: *Frederik van Eeden in het licht van zijn tijd* (1924); *De Martelaren van Gorcum* (essay, 1924) en *De Zielegang van Henriëtte Roland Holst* (essay, 1925). Dit laatste werk is een van de sleutelwerken van de essayist Verhoeven. *De Zielegang van Henriëtte Roland Holst* verschijnt in 1925 bij Boosten en Stols in Maastricht. Een tweede, bijgewerkte versie verschijnt in 1939 bij Het Spectrum in Utrecht. De eerste versie behandelt het leven van de dichteres en socialiste Henriette Roland Holst – van der Schalk (1888 – 1976) tot en met haar bundel *Tusschen twee Werelden* (1923). Het taalgebruik is in de tweede versie aangepast en ook later werk van Roland Holst wordt behandeld. Verhoeven analyseert en duidt de ontwikkeling ('zielegang') van de dichteres en socialiste van haar vroege dichterschap via haar betrokkenheid bij het socialisme. Op den duur, aldus Verhoeven, kan deze ontwikkeling alleen leiden tot God. Verhoeven bewondert de persoon Roland Holst in alle opzichten. Hij stelt dat het werk van Roland Holst gekenmerkt wordt door dualiteit. Er vindt in haar leven (en daarmee in haar werk) voortdurend een strijd plaats tussen vrouw en man, droom en daad, gevoel en gedachte. Binnen dit eeuwigdurend dualisme streeft zij altijd naar een oplossing. Dit streven is de bezieling van de dichteres die 'geboren is tot prediking van welken waan of waarheid dan ook'.¹⁴² Die prediking behelst ook het socialisme. In principe afkerig van deze wereldvisie benoemt Verhoeven niet zozeer de nadelen hiervan, maar de kern van de beleving van de schrijfster waarin hij een diepreligieuze persoonlijkheid ziet.

Een begeerte naar liefde en medelijden met het lot van misdeelden is de grootste drijfveer voor de dichteres in haar keuze voor het socialisme. Volgens Verhoeven is de dichteres op

¹⁴¹ Brief van Bernard Verhoeven aan Gerard Brom, (niet gedateerd) KDC – BROG, inv.nr. 1332.

¹⁴² Verhoeven, B. (1925). *De zielegang van Henriëtte Roland Holst*. Utrecht: Uitgeverij het Spectrum (oorspronkelijk bij Boosten en Stols te Maastricht) Gebruikt is de tweede druk, (1939), 9.

zoek naar gerechtigheid. De gerechtigheid zal de gemeenschap ten goede komen.¹⁴³ Verhoeven ziet parallellen tussen socialisme en religie en benoemt deze ook: Het *'is de verheerlijking van het Socialisme als "stralende idee", als gemeenschapsreligie, waarom de zang soms plechtig als een gebed wordt. De "Triomf van het Socialisme" is de eeredienst van de abstractie.'*¹⁴⁴ Het socialisme zal geen standhouden. De verhouding tot de gemeenschap is niet langer het hoofddoel van haar strijd. De betrekking van de mens tot de kosmos is daarvoor in de plaats gekomen.¹⁴⁵ Verhoeven concludeert dat het er lange tijd naar uit heeft gezien dat de dichteres vanwege haar religieuze drift naar gemeenschapsgevoel en honger naar rituele wijding haar heil zou zoeken in het katholicisme. Dit was echter niet het geval: *'Henriëtte Roland Holst verkoos – of werd verkoren – een vrije zwervende Godsvonk te zijn, die kon binnendringen in een diaspora van ontgoochelde godshongerige materialisten, waar geen gevormde evangeliste zou zijn aanvaard.'*¹⁴⁶ De vrouw, met haar *'zachte krachten'*, had gewonnen. Hoewel het socialisme van Roland Holst ver op afstand staat van Verhoevens eigen ideeën, toont hij wel een grote mate van sympathie voor haar zoektocht. In dit werk houdt Verhoeven zich voor het eerst intensief bezig met de ontwikkeling van het fenomeen *'gemeenschap'* – zowel vanuit de socialistische context als vanuit zijn eigen beginselen. In een ander vroeg werk, *Guido Gezelle, vader van het nieuwe Vlaanderen* uit 1930 staan ook het volk, de stem van een volk en het geloof centraal.

De reacties op het boek zijn overwegend positief vanuit het oogpunt van de opzet van het werk en de stijl van de schrijver. Wel zijn er direct opmerkingen dat de Roomse schrijver wel erg graag de ontwikkeling van de dichteres richting de katholieke kerk ziet komen.¹⁴⁷ *De Maasbode* noemt het de grootste verdienste van deze *'indringende en bezonken studie'* dat hierdoor ook katholieke lezers kennis kunnen nemen van het werk van deze grote dichteres.¹⁴⁸ Bij het verschijnen van de tweede versie zijn de reacties aanmerkelijk terughoudender. Alleen al vanwege het onderwerp kan het boek niet aanbevolen worden. De schrijver helpt daarbij ook niet echt mee. Te luidruchtig en suggestief geschreven, aldus de recensent in het tijdschrift *Streven*.¹⁴⁹ Onbekend is de reactie van de dichteres zelf. Er verschenen meer werken om haar ontwikkeling te duiden. Wel hebben Verhoeven en Roland Holst persoonlijk

¹⁴³ Idem p. 27.

¹⁴⁴ Idem p. 33.

¹⁴⁵ Idem p. 54.

¹⁴⁶ Idem p. 105.

¹⁴⁷ Recensie in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 30 mei 1925.

¹⁴⁸ "Over Henriëtte Roland Holst." *De Maasbode*, 11 juni 1925.

¹⁴⁹ Jansen, Em. "Bernard Verhoeven, De Zielegang van Henriëtte Roland Holst." In *Streven*, 1939 nr. 8.

contact met elkaar. Zij corresponderen en ondertekenen met vriendschappelijke groet en hoogachting.¹⁵⁰ Ook bevat het persoonlijk archief van Verhoeven in Arnhem een ongedateerd briefje van Roland Holst met een artikel. Hierin vraagt zij Verhoeven om zelf een druk van het artikel te mogen corrigeren. In beide gevallen ontbreekt de context van de brieven.¹⁵¹

Verhoeven houdt zich al tijdens zijn verblijf in Oosterhout bezig met het leven en werk van de Vlaamse dichter-priester Guido Gezelle (1830 – 1899). Gezelle staat bekend als prominent Vlaams dichter van de negentiende eeuw. Zijn belangrijkste werken zijn de bundels *Tijdkrans* (1893) en *Rijmsnoer* (1897). Hij was met name bekend om zijn natuurgedichten. Gezelle hield zich intensief bezig met de Vlaamse taal. Zo verzamelde hij woorden en uitdrukkingen. Door publicaties in het literaire tijdschrift *De Nieuwe Gids* werd hij ook in Nederland bekend en gewaardeerd. Ter gelegenheid van het eeuwfeest van zijn geboorte verschijnen er tal van publicaties. De Belgische verzekeringsmaatschappij Noordstar schrijft een prijsvraag uit. De opdracht luidt om een beeld te schetsen van Gezelle waarin hij wordt geportretteerd: *‘in zijn volledig wezen als de grootste Vlaamse dichter en een der hoogtepunten van de Nederlandse cultuur’*. Een vijftal boeken wordt beoordeeld en dat van Verhoeven wint de prijs van tienduizend francs. Het boek wordt uitgegeven bij *De Gemeenschap* in Utrecht en wordt in het Frans en Duits vertaald. Rondom de thematiek van leven en werk van Gezelle houdt Verhoeven al sinds de jaren twintig tot ver in de jaren vijftig lezingen door het hele land. In *Guido Gezelle, vader van het nieuwe Vlaanderen* volgt Verhoeven de stijl die hij ook in de *Zielegang van Henriëtte Roland Holst* uit 1925 gebruikt. De chronologie van het leven vormt de basis van het verhaal. Hij verbindt – in zijn kenmerkende barokke taalgebruik – hieraan het ontwikkelingsproces van de dichter Gezelle met de ontwikkeling van de Vlaamse taal tot een synthese als *‘de ziel van Vlaanderen’*. De dichter is, aldus Verhoeven, zowel dienaar als gezant.¹⁵² Het is pas wanneer de dichter God toelaat (als *‘oorsprong aller dingen’*), dat hij als dichter krachtig wordt. In zijn woorden: *‘Als de dichter een gewillig en zuiver instrument wil zijn aan den mond van God, dan wil God Zijn innigste geheimen in den dichter openbaren’*. Dit zou zo ook gebeuren via de dichter-priester Gezelle. Deze is zeker geen wereldgenie, maar kent daarentegen een zekere naïviteit: *‘Het kind in Gezelle was waardig om de Ziel van*

¹⁵⁰ Brief van Henriette Roland Holst aan Bernard Verhoeven, 12 maart 1933. In eigen bezit.

¹⁵¹ Briefje van Henriette Roland Holst aan Bernard Verhoeven, gedateerd Bloemendaal 16 juni [?], GA – BV (archieffnr. 3052).

¹⁵² *Guido Gezelle: vader van het nieuwe Vlaanderen bij de eeuwherdenking van zijn geboorte: 1830 – 1930*. Utrecht: De Gemeenschap, 1930.

Vlaanderen te belichamen. Omdat die Volksziel zelf vol kinderlijkheid is. Hervorming en Renaissance, de krachten van de Persoonlijkheid die de Gemeenschap spleten, hebben het Noorden oneindig veel feller aangegrepen dan Zuid-Nederland. [...] Toen in de naburige noordelijke landen het Protestantisme overal een kinderlijke levensorde vernietigde, werd Vlaanderen een vluchtheuvel voor de middeleeuwsche ziel. En is dit tot op deze dag gebleven.'

De thematiek van dit werk speelt opnieuw rondom taal, gemeenschap en een grote bewondering voor Vlaanderen. De invloed van Maritain als het gaat over de kunstenaar en diens positie binnen de gemeenschap is groot. Een dichter heeft een taak te vervullen in het benoemen van wat er om hem heen gebeurt. Daarbij is die boodschap pas echt belangrijk als die door God is geladen. Het ideaalbeeld van de middeleeuwen leeft voort, zowel in de zuiverheid van de dichter als in de zuiverheid van de gemeenschap. De gemeenschap is immers door Hervorming en Renaissance ten prooi gevallen aan het individualisme. Dat middeleeuwse ideaal heeft in Vlaanderen veel langer stand kunnen houden. Tot op late leeftijd zal Verhoeven het streven naar een Groot-Nederlandse gedachte aanhangen. Alleen door samen op te trekken ontstaat de mogelijkheid om terug te keren naar de zuivere beginselen van de (taal-)gemeenschap. Dat streven heeft bij Verhoeven altijd deze taalkundige en culturele invalshoek gehad en kent nauwelijks een politieke lading.

Vlaanderen

Tussen Nederland en België ontstaat een diplomatieke rel als Verhoeven in 1929 voor het eerst een rede houdt bij de IJzerbedevaart in Diksmuide.¹⁵³ Hoewel dit uitdrukkelijk verboden is door de Belgische autoriteiten, steekt hij – samen met een paar gelijkgezinden – de grens over om de rede te houden. Vooraf wordt Verhoeven door het organiserende comité geïnstrueerd over de inhoud en lengte van de rede, de aard van de herdenking en een verzoek vooraf de tekst ter inzage te geven.¹⁵⁴ In een verslag over de bijeenkomst schrijft het *Algemeen Handelsblad* op 20 augustus dat er jaarlijks weer een nieuwe Nederlandse spreker gevonden moet worden, aangezien de vorige het altijd met de Belgische veiligheidsdiensten aan de stok krijgt. Dit keer valt de beurt aan Verhoeven. De krant verbaast zich erover dat ook Verhoeven niet toegelaten zou worden tot België. Het Bedevaartcomité had er echter al voor

¹⁵³ Bernard Verhoeven zal in 1959 opnieuw spreken bij de IJzerbedevaart.

¹⁵⁴ Brief van Cl. De Landtsheer aan Bernard Verhoeven, 9 juni 1929, GA – BV (archiefnr. 3052).

gezorgd Verhoeven tijdig naar Diksmuide te laten komen voordat de beslissing van de Belgische overheid bekend werd. Daarmee werd hem het spreken niet belet.¹⁵⁵ De schrijver van een artikel in *Het Vaderland* is wel verrast over de keuze om Verhoeven een toespraak te laten houden. Hij had de schrijver nog nooit over de Vlaamse beweging horen spreken en wist niet dat hij er sympathie voor zou hebben.¹⁵⁶ Dolenthousiast is de schrijver van het verslag in *de Grondwet* over het slotwoord van Verhoeven, dat als volgt klinkt: *'Ergens in Holland ligt een veen, uitgebaggerd en ontbloot, als een opgewoeld kerkhof. Languit in rijen, als lijken van reuzen, liggen de boomen, eenmaal ontworteld door een geweldigen orkaan. Maar over hun gevallen lichamen bloeide des te rijker en weliger het plantenleven, dat aan het nageslacht zijn baten leverde.'*¹⁵⁷ In de week volgend op de gebeurtenissen in België blijven er artikelen verschijnen in – vooral – de katholieke pers. Verhoeven had ondanks alles deelgenomen aan de IJzerbedevaart en kunnen spreken. Alhoewel hij daarmee een verbod van de Belgische overheid negeerde. Het communistische blad *De Tribune* spreekt er evenwel schande van: *'Zéér merkwaardig is, hoe de Roomsche pers hier goedkeurend en instemmend spreekt over daadwerkelijk, ja gewelddadig verzet tegen justitie en politie. Ja, als arbeiders op 1 Mei demonstreeren, ondanks politieverbod, dat is het niet anders, dan billijk, wanneer ze neergeknald worden. Doch Roomsche dichters, bourgeois-zoontjes, behoeven zich niet aan de politie te storen. Hier praat de Roomsche pers heel aardig den mond voorbij en onthult het geheim van de burgerlijke democratie.'*¹⁵⁸

Schrijver en dichter

In 1924 wordt Verhoeven redacteur van het tijdschrift *De Nieuwe Eeuw*. De schrijver Menno ter Braak (1902 – 1940) schrijft in 1925 een recensie over *'De Zielegang'* met daarin een karakteristiek over Verhoevens redactiewerk. Ter Braak kenschetst Verhoeven als zeer principieel en eenzijdig. Tegelijk is Verhoeven wel in staat om ook tegenovergestelde standpunten te laten horen en te overwegen: *'Men zal zich de belangrijke debatten tussen Verhoeven en Marsman herinneren, of liever: tussen het katholieke en het 'paganistische'*

¹⁵⁵ "De tiende Vlaamse bedevaart." *Algemeen Handelsblad*, 20 augustus 1929.

¹⁵⁶ "IJzerbedevaart - Een ingetogen stemming." *Het Vaderland*, 20 augustus 1929.

¹⁵⁷ In het Archief Verhoeven GA – BV (archiefnr. 3052) bevinden zich de uitgetypte rede van Verhoeven als ook het handgeschreven manuscript. "De Xe Bedevaart naar den Yzer." *De Grondwet*, 20 augustus 1929; de integrale tekst van de rede van Verhoeven staat in het artikel "België - De Xde Vlaamse IJzerbedevaart." *De Tijd* van 20 augustus 1929.

¹⁵⁸ "De IJzer-bedeavaart Het Nederlandsche imperialisme helpt het Belgische bij de onderdrukking van Vlaamse nationalist." *De Tribune*, 23 augustus 1929.

standpunt¹⁵⁹ Dit langs elkaar heen gaan was in wezen tragischer dan een hevige botsing, waarbij één der partijen onder ligt; men paradeerde langs elkaar met de triomfantelijk wapperende vaandels der levensbeschouwingen maar met gesloten vizier. Het einde was ridderlijk, maar troosteloos; want het is nu eenmaal onmogelijk met gesloten vizier het veldteken der tegenpartij te zien.¹⁶⁰ Voor Ter Braak is dat gesloten vizier wel een belemmering om het werk van Verhoeven volledig te appreciëren. Hendrik Marsman (1899 – 1940) en Verhoeven voeren een polemieek in *De Nieuwe Eeuw* over de waarde van kunst. Volgens Marsman wordt deze bepaald door de mate waarin intens leven wordt omgezet in intense poëzie. Hoe het leven ervoor en erna is, is niet relevant. Het gaat om de intensiteit die ten grondslag ligt aan het kunstwerk. Daar is Verhoeven het niet mee eens. Hij stelt dat de levensinhoud boven de intensiteit gaat. De esthetische normen zijn ondergeschikt aan de ethische normen. De poëzie wordt daardoor een onmiddellijke uiting van het leven.¹⁶¹ In het archief van het Literatuurmuseum in Den Haag ligt een brief van Verhoeven aan Marsman. Deze ongedateerde brief verwijst naar de polemieek in *De Nieuwe Eeuw*. Verhoeven schrijft Marsman dat het inderdaad zo is dat de levensrichting de waarde bepaalt en niet de levensintensiteit. Dat is echter slechts de halve waarheid. Richting zonder intensiteit is waardeloos. En die intensiteit wordt slechts bepaald door de dynamiek van het christendom dat de hoogste en opperste inhoud aan het leven geeft. Ter Braak lijkt tot zover gelijk te hebben. Verhoeven volhardt, ook privé, in zijn stellige overtuiging. Hij hoopt Marsman nog een keer persoonlijk te kunnen ontmoeten. Het persoonlijke contact was door zijn ‘razende drukte’ tot nu toe slechts tot een snelle handdruk beperkt gebleven.¹⁶²

Het letterkundig oeuvre van Verhoeven bestaat uit poëzie, toneelstukken, vertalingen en essays over literatuur en kunst. Een deel van zijn journalistieke werk bestaat eveneens uit artikelen over kunst en cultuur. Het literaire werk van Verhoeven verschijnt binnen de spanning van de strijd om de moderniteit, die ook binnen het cultureel domein plaatsvindt.¹⁶³ Verhoeven kiest daarbinnen een behoudende positie. Van Duinkerken beschrijft hem dan ook als een tussenpersoon. Hij is meer een nakomer van de vorige generatie dan een voorloper van

¹⁵⁹ Hendrik Marsman (1899 – 1940) was een toonaangevend Nederlands dichter tijdens het interbellum. Hij was daarnaast literair criticus en vertaler.

¹⁶⁰ Braak, M. ter. “Imperialistische kritiek.” In *Propria Cures*, 30 mei 1925.

¹⁶¹ Marsman, H. (1926). “Over de verhouding van leven en kunst.” In *De anatomische les*, 95. In *De Zilveren Spiegel* uit 1931 (p.25) zou Verhoeven zelf refereren aan deze polemieek.

¹⁶² Brief van Bernard Verhoeven aan Hendrik Marsman, ongedateerd, LM – VERH. V00404.

¹⁶³ Zie: Ruiter, F. en Smulders, W. (1996). *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840 – 1990*. Amsterdam, de Arbeiderspers.

de nieuwe generatie.¹⁶⁴ Hij is een confessioneel kunstenaar die zich vooral richt op het versterken van de religieuze, katholieke traditie. Hij keert zich tegen het uitgangspunt van de Tachtigers ('*l'art pour l'art*') – al is hij hier genuanceerd over. De massacultuur kan hem niet bekoren. Hij werkt actief aan alternatieven (sprekkoren, amateurtoneel) die een tegenwicht zouden moeten bieden aan de negatieve gevolgen van die massacultuur. Verhoeven houdt zich in andere werken uit deze periode ook bezig met de waarde van kunst en de plaats van de kunstenaar. Hij voert polemieken met schrijvers als Marsman en progressieve katholieke schrijvers. Deze artikelen zijn nog deels terug te vinden en vertellen veel over Verhoevens visie op de waarde van kunst in het algemeen en literatuur in het bijzonder. Zo gaat ethiek boven inhoud en is er een strijd gaande tussen goed en kwaad. Kunst heeft binnen die strijd een bedoeling en mag zelfs nooit zonder bedoeling zijn. Het doorleefde katholieke geloof vormt al vanaf de eerste bundel *Van Schijn en Schemer* het basisthema in de poëzie van Verhoeven.¹⁶⁵

Betrokken bij De Gemeenschap

Vanaf de start in 1924 is Verhoeven eveneens betrokken als medewerker bij *De Gemeenschap*, maandschrift voor katholieke reconstructie. Een van de oprichters van *De Gemeenschap* is zijn vriend Engelman. De betrokkenheid van Verhoeven bij *De Gemeenschap* gaat bepaald niet vanzelf. Zijn werk wordt niet altijd even geschikt geacht voor plaatsing. Met enige regelmaat schrijft hij dan ook Engelman en de latere hoofdredacteur Albert Kuyle met het verzoek om poëzie geplaatst te krijgen in het tijdschrift. *De Gemeenschap* wordt een toonaangevend literair tijdschrift voor katholieke jongeren. Het verschijnt van 1926 tot 1941. Het blad is vrijzinnig-katholiek van karakter. In het tijdschrift worden proza en poëzie gepubliceerd en verschijnen essays over kunst, levensbeschouwing en sociale vraagstukken. Verhoeven publiceert voor het eerst in het vierde nummer van de eerste jaargang: '*De weg naar God in de hedendaagsche litteratuur*'. Het essay wordt over drie nummers verspreid. Centraal in zijn tocht door de recente literatuurgeschiedenis is een zekere *Godsheimwee*. Voor een katholiek gaat het eigen maken van zijn Godsbesef gepaard met de ontginning van zijn

¹⁶⁴ Duinkerken, A. van (1964). *Brabantse herinneringen*, 232.

¹⁶⁵ Er bestaan weinig inhoudelijke analyses van de poëzie van Verhoeven, afgezien van recensies. In de doctoraalscriptie van Bakker (2005) wordt gerefereerd aan een analyse van Meeuwesse in *Roeping* uit 1942 over de dichtbundel '*De Hof van Rozen en Olijven*'. Volgens Meeuwesse wordt Verhoeven vaak bekritiseerd vanwege de pathetische toon en het gebrek aan bezieling. '*Er is geen enkel vers dat zijn lezer van begin tot eind gespannen kan houden. Dit is enerzijds te wijten aan de abstractheid waar Verhoeven zijn lezer mee bombardeert, wat ervoor zorgt dat de lezer voortijdig vermoeid raakt. En anderzijds staat vooral zijn proza strak van de beeldspraken, die elkaar nog wel eens willen tegenspreken. Dit soort poëtische dwalingen hebben vaak hun oorzaak in het ontbreken van duidelijke samenhang en helder overzicht in de dichterlijke verbeelding.*'

ziel en van zijn hart. Elke mensenziel maakt eenzelfde tocht: van de zinnen naar de ziel, van de ziel naar het hart en van het hart naar God. Langs deze meetlat legt hij vervolgens het werk van prominente schrijvers. Zij zullen allemaal op de een of andere manier een Godsheimwee ondervinden, aldus Verhoeven.¹⁶⁶

Tussen 1930 en 1935 verschijnt poëzie van Verhoeven, doorgaans werken die ook in andere bundels gepubliceerd worden. Er verschijnt in 1937 een uitgebreid artikel over de Wereldtentoonstelling in Parijs. De laatste bijdrage van Verhoeven, een vertaald gedicht, is gepubliceerd in de laatste editie uit 1941. Verhoeven onderhoudt nauwe contacten met de redactie en met individuele redacteurs. Bij bijzondere bijeenkomsten van de redactie is Verhoeven regelmatig aanwezig.¹⁶⁷ Vanaf 1929 wordt Van Duinkerken redactielid van *De Gemeenschap* en is van grote invloed op de ontwikkeling van het blad.¹⁶⁸ Verhoeven is weliswaar betrokken bij de ontwikkeling van *De Gemeenschap* en publiceert er regelmatig in, maar hij is geen vast redactielid. Hoewel hij slechts enkele jaren ouder is dan de meeste andere schrijvers, wordt hij gezien als een oudere overgangsfiguur.¹⁶⁹ Hoewel hij over het algemeen positief staat tegenover de ideeën en publicaties van de jongere schrijvers, blijft hij trouw aan zijn eigen – ondertussen al wat gedateerd aandoende – stijl van dichten. In de samenwerking met de 'jongeren' vindt hij wel een weerklank om het katholieke volksdeel ook kennis te laten maken met literatuur en kunst van buiten de eigen kring.

3.4 Verhoeven als initiator van cultuur in katholieke kring

'Besta ik of besta ik niet?'

'Ik vrees dat ge enkel in de verbeelding bestaat'.

'Dán ben ik gerust, want de verbeelding is de enige werkelijkheid. Ik heb een plan en dat zal ik morgen verwezenlijken. Morgen zal ik bestaan!'

Bernard Verhoeven, fragment uit *Arnhem*, 1956

Het werk als journalist levert Verhoeven bestaanszekerheid. Een loopbaan als dichter en schrijver wordt onverminderd geambieerd, al zal het niet tot een echte doorbraak komen. Als

¹⁶⁶ "De weg naar God in de hedendaagsche litteratuur." *De Gemeenschap*, nr. 4, p. 113 (april 1925).

¹⁶⁷ Zie bijvoorbeeld de foto's in *Schrijversprentenboek 24: De Gemeenschap*, via www.dbnl.org, geraadpleegd op 30-01-2017.

¹⁶⁸ Bron: Sanders, M. (2002). *Het spiegelend venster*; Polman, M. (2000). *De keerzijde van het leven*, 29.

¹⁶⁹ Idem.

Verhoeven in 1922 start met het Algemeen Secretariaat van de verenigingen voor Geloof en Wetenschap wordt zijn streven om binnen katholieke kring de deelname aan culturele activiteiten te stimuleren concreet.

Organisator van katholieke cultuur: het Algemeen Secretariaat als basis

Op 30 oktober 1922 is het groot feest in Arnhem. De lokale vereniging Geloof en Wetenschap viert het 25-jarig jubileum. Er verschijnt een jubileumeditie van het dagblad *Het Centrum* (gedrukt bij de familiedrukkerij Verhoeven en Van Mastrigt). Vader Johannes Verhoeven schrijft een historisch overzicht over de jubilerende vereniging. Waar in vroeger tijden heren bij elkaar kwamen in donkere, rokerige kamers was de vereniging met meer dan vijfhonderd leden (waaronder inmiddels ook dames) een bloeiende vereniging met bijeenkomsten die ertoe doen. Het was een vereniging die volgens hem nodig was voor het katholieke volksdeel in Arnhem. Immers: *'Iedere plaats die niet wordt ingenomen door het goede, is een verovering voor het slechte.'*¹⁷⁰ De verenigingen voor Geloof en Wetenschap waren op verschillende plaatsen in het land ontstaan na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. De activiteiten van de verenigingen waren vooral gericht op de meer ontwikkelde leden van het katholieke volksdeel. De bewustwording van wetenschap en cultuur vormde vanaf het begin de doelstelling van de verenigingen. Enerzijds om *'aan de katholieke bevolking een tegengif te bieden tegen de verderfelijke stroomingen van onzen tijd'* en anderzijds om de culturele ontwikkeling van de gelovigen te verhogen.¹⁷¹ Er werden diverse activiteiten georganiseerd, zoals het houden van lezingen en het uitgeven van vlugschriften. De lezingen (en daaropvolgende discussies) behoorden te gaan over godsdienstige of wetenschappelijke onderwerpen. In de loop der tijd werden er ook andere onderwerpen besproken. In sommige steden werden er door de vereniging leesbibliotheken opgezet. Uiteraard gold voor al deze activiteiten dat deze goedgekeurd dienden te worden door de bisschop. Een geestelijke was daarom doorgaans als 'moderator' lid van het verenigingsbestuur.¹⁷²

Ter gelegenheid van het hierboven genoemde jubileum in Arnhem zijn de besturen van de overige verenigingen Geloof en Wetenschap ook uitgenodigd. Er wordt een congres georganiseerd. Op dat congres breekt Brom een lans voor meer samenwerking tussen de

¹⁷⁰ Artikel *Een blik terug en een blik vooruit* in de *Jubileumkrant Geloof en Wetenschap* 25 oktober 1922, NHA – GW inv.nr.55.

¹⁷¹ Duinkerken, A. van. *Strijd om ontvoogding*. In: Verhoeven, B.J. en Asselbergs, F. (red.) (1970). *Cultuur en overheid*, 116.

¹⁷² Zie de statuten en reglementen van de verenigingen uit Haarlem en 's-Hertogenbosch, NH – GW inv.nr. 63.

verschillende verenigingen. Kan men dan niet veel meer bereiken voor het finale doel: het dienen van de katholieke cultuur in de ruimste zin van het woord? De Arnhemse vereniging stelt voor om een Algemeen Secretariaat in te stellen. Verhoeven wordt voorgedragen als Algemeen Secretaris en na enig debat bij acclamatie benoemd.¹⁷³ Op 9 november 1922 stuurt de kersverse Algemeen Secretaris een document met de statuten voor het nieuwe secretariaat naar de deelnemers. Het Secretariaat zal helpen bij de oprichting van nieuwe verenigingen en daarnaast de buitenlandse contacten onderhouden. De individuele verenigingen blijven zelfstandig en hoeven niet op te gaan in een bond. Er komt een maandelijks bulletin met nieuws en informatie. De Algemeen Secretaris wordt telkens voor drie jaar benoemd.¹⁷⁴

Verhoeven krijgt hiermee vanaf 1922 een centrale positie binnen het landelijk netwerk van katholieke culturele voorzieningen. Deze positie weet hij te benutten. Als *Leider* geeft hij aanbevelingen over mogelijke sprekers, spant hij zich in om de culturele banden met Vlaanderen aan te halen en bezoekt hij bijeenkomsten van aanverwante organisaties. Het klikt met de vereniging van katholieke Volksuniversiteiten. Als 'soortgelijk lichaam' zullen ook zij gebruik gaan maken van het Algemeen Secretariaat. De inhoud van het gezamenlijke *Bulletin* wordt door Verhoeven ingevuld. In het begin schrijft hij korte berichtjes en in de loop der jaren steeds vaker persoonlijke artikelen. Het Algemeen Secretariaat is daarbij overigens een bescheiden orgaan. De begroting kent in 1923 een omzet van 183 gulden. De Secretaris ontvangt geen vergoeding: '*het is liefhebberij-werk van vrije uren.*'¹⁷⁵ Verhoeven ontpopt zich tot een organisatorische duizendpoot. Hij staat de diverse lokale afdelingen met raad en daad terzijde. Er is enige tact en handigheid vereist om dit te bereiken. Aan collega-journalist Jan Nieuwenhuis schrijft hij: '*De zaak is dat zo iets [voorbereiding algemeen vergadering en congres] makkelijker schijnt dan het is. Je denkt natuurlijk, door den algemeen Secretaris is het maar een 'vlooiëpik' (beg pardon), maar onze vereenigingen zijn, vanzelfsprekend, irriteerend de-kat-uit-de-boom-kijkerig.*'¹⁷⁶ Het eigen netwerk en de eigen belangstelling komen bij het organiseren van pas. Zo laat hij weten: '*Bekende kopstukken van de jongere beweging zullen als gangmakers en inleiders optreden, terwijl bij voorkeur jongere Arnhemsche Katholieken het illustratieve deel der avonden zal verzorgen.*'¹⁷⁷ Verhoeven

¹⁷³ Beknopt verslag, NH – GW inv.nr. 55.

¹⁷⁴ Document *Regelingen voor het Algemeen Secretariaat*, NH – GW inv.nr. 55.

¹⁷⁵ *Bulletin* van december 1927, NH – GW inv.nr. 65.

¹⁷⁶ Brief van Bernard Verhoeven aan Jan Nieuwenhuis, 7 augustus 1925, KDC – NIEU inv.nr. 17.

¹⁷⁷ Idem.

schrijft in het bulletin artikelen om de verschillende activiteiten te promoten. Zijn woonadres is gelijk aan het adres van het Algemeen Secretariaat.

Het Algemeen Secretariaat weet in de loop der jaren steeds meer organisaties te binden. Verhoeven zal hierdoor zijn centrale rol vergroten. Het aanvankelijk bescheiden opgezette bulletin wordt een heuse *loopmare* (tijdschrift): *De Schakel*. In de loop van de jaren sluiten naast de volksuniversiteiten, ook leeszalen en bibliotheken, volkszang- en toneelverenigingen en de *Roomsche Reisvereniging* zich aan. Verhoeven treedt in 1926 terug als gevolg van het hoofdredacteurschap van het nieuwe *Dagblad voor Arnhem*. Wel blijft hij op afstand betrokken. Daarnaast blijft hij actief als schrijver van *De Schakel*. Zijn afkeer van de onverschilligheid van het publiek over de culturele zaak houdt hij niet langer voor zich. Als eenmaal de weg omlaag is gevonden, blijven alleen het café chantant en de dancing nog over als plekken van ontmoeting. Hij verwoordt het als: *'De Kunst, lang verlaagd en miskend, krijgt van lieverlede de haar toekomstige erkenning als een gewichtige factor in het Katholiek Beschavingsleven. Maar de botte wansmaak tiert nog op allerlei terrein [...]. God is evengoed de Eeuwige Schoonheid als de Eeuwige Wijsheid, maar intusschen kleddert men onder het motto van schoonheid een afgodsbeeld, dat Satan niet eens als een mislukte caricatuur van hem zelf zou willen erkennen.'*¹⁷⁸ Verhoeven zal op het pad naar katholieke culturele verheffing niet snel grotere vijanden dan onverschilligheid en wansmaak tegenkomen. Het stoort hem voortdurend dat het gebrek aan onderlinge samenwerking de katholieken ervan weerhoudt een krachtiger geluid in het maatschappelijk debat te laten horen. Het aantal lokale organisaties dat zich aan het Algemeen Secretariaat bindt, ontwikkelt zich via een maximum van 72 in 1931 tot 49 in 1939.¹⁷⁹

Uitvoerder van katholieke cultuur: cultuur binnen de Jonge Werkman

Verhoevens idealen komen zowel in het organiseren als ook in de concrete uitvoering tot uiting. In 1936 schrijft hij samen met Frans van Oldenburg Ermke een toneelstuk voor de Jonge Werkman: *De Bonte Tocht*.¹⁸⁰ Het stuk wordt twee keer opgevoerd bij het jaarlijkse congres van de Jonge Werkman in Nijmegen. Enkele honderden jongeren nemen deel. De Jonge Werkman werd in 1912 in Heerlen opgericht naar een idee van de priester H. Poels.

¹⁷⁸ *Bulletin* van december 1927, NHA – GW inv.nr. 65.

¹⁷⁹ Artikel *Aankondiging Jubileum* in *De Schakel* van 1939, NHA – GW inv.nr. 66.

¹⁸⁰ Frans van Oldenburg Ermke (1909 – 1974, pseudoniem van Franciscus Antonius Brunklaus) was schrijver, journalist en vertaler. Hij was redacteur bij *Roeping* en *Bouwen*. Hij publiceerde meer dan 250 vertalingen. Zijn Odysseus-vertaling uit 1958 is in 2008 nog herdrukt.

Deze standsorganisatie voor jonge arbeiders had als voornaamste doelstelling de katholieke opvoeding van haar leden te bevorderen.¹⁸¹ Voor de Jonge Werkman schrijft Verhoeven in deze periode ook nog andere werken, zoals een strijdlied en verschillende spreekkoren (o.a. *De Vaandelgroet*). Voor het congres van de Jonge Werkman in 1937 schrijft hij het essay *De Jonge Werkman en de cultuur*, waarin hij zijn ideeën over de culturele vorming van jonge arbeiders beschrijft.¹⁸² In dit artikel legt Verhoeven uit wat cultuur is en hoe cultuur binnen de organisatie van de Jonge Werkman ingevuld kan worden. De Jeugdbeweging is een drie-eenheid van het ware, het goede en het schone. Vertaald naar de katholieke Jeugdbeweging betekent dit dat het een godsdienstige, sociale en culturele beweging is. Er moet worden gestreefd naar religieuze verdieping, sociale verheffing en culturele verfijning. Cultuur zit daarbij niet in een kleurig pakje, een modern vaandel of een fascistische groet. Cultuur moet voor de Jeugdbeweging zijn wat de schoonheid is in het Goddelijk scheppingsplan. Cultuur is geen massaproduct van de broeikas; het is een gewas van de koude grond en het vordert een rustig groeiproces. De weg naar een eigen volwaardige katholieke volkscultuur is niet eenvoudig, want van alle kanten grijnst in het hedendaags leven de wancultuur: Volgens zijn schrijven: ‘*Vandaag een akkoordje met de wereld en morgen een compromisje met de tijdgeest – zo wandelen we welgemoed voetje voor voetje naar de afgrond.*’¹⁸³ Juist het katholicisme moet stevig stelling nemen tegen de tijdgeest. Voor Verhoeven is dat het eerste vereiste voor een oprechte katholieke cultuur. Het is aan de jeugd om te bouwen aan een eigen volkscultuur. Dat zal niet vanzelf gaan en een eigen opbouwend programma is een eerste vereiste. Dat programma zou onderdeel moeten zijn van de opbouw van elke afzonderlijke lokale afdeling van de Jonge Werkman.

Verhoeven doet concrete aanbevelingen. Men moet streven naar het realiseren van de juiste sfeer, het gebruik van letterkunde en spreekkoren, muziek en de goede film. Het gemeenschapsleven is alleen dan op een hoger plan te brengen wanneer de belangstelling wordt gericht op mooiere dingen. Het moet de aandacht trekken en sentimentaliteit overwinnen. Verhoeven vindt de bioscopen ‘*moderne opiumkitten*’ met een niet-aflatende aantrekkingskracht voor jongeren. Films zijn volksvoer geworden in plaats van volksvoedsel.

¹⁸¹ Zie Peet, J. (1987). *Het uur van de arbeidersjeugd: de Katholieke Arbeiders Jeugd, de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland, 1944-1969*. Baarn: Anbor.

¹⁸² Verhoeven, B. (1937). *De Jonge Werkman en de Cultuur*.

¹⁸³ In zijn *Bisschopsspel van Rotterdam* uit 1928 benoemde Verhoeven al de ‘*begoochelingen en vergiften van het moderne leven: de vermaken, die verdooven en verblinden en vergetelheid schenken, maar de armoede niet opheffen en de noden niet ledigen*’. In het spel werden deze opgevoerd als de vijf dwaze maagden: alcohol, film, dans, zonde en vergetelheid.

Film kan alleen goed zijn als deze aan de eisen van goede smaak en volksopvoedkundige waarde voldoet. Verhoeven introduceert in dit stuk een formulering van de intrinsieke waarde van cultuur als de vertaling van schoonheid. Deze schoonheid is essentieel binnen de gehele schepping en staat in dienst van de gemeenschap. Het is niet zo dat alle verschijning van cultuur daarbij positief is. Cultuur kan zelfs schadelijk voor de gemeenschap zijn, als deze niet van waarde is. Er moet inspanning worden verricht om een positieve waarde van cultuur na te streven. Verhoeven vult daarmee ook de instrumentele kant van het streven naar cultuur in. Het actief beoefenen van muziek, toneel en het zien van de juiste film dragen bij aan het streven naar schoonheid. In het wereldbeeld van Verhoeven kan die schoonheid alleen worden bereikt onder katholieke voorwaarden. De twee werken, die voor de Jonge Werkman zijn gemaakt, geven een eerste inzicht in de ideeën van Verhoeven over cultuur en de praktische toepassing binnen de eigen bevolkingsgroep. Het vertoont aan de hand van de kenmerken van beperkingen en aanpassing wat als schadelijk wordt beschouwd. Hij beschouwt het als zijn overtuiging dat sociale vooruitgang en culturele ontwikkeling elkaar versterken in de vervulling van het ware, het goede en het schone.

Jan Beerends en het gemeenschapscentrum Drakenburg

Verhoeven komt in contact met Jan Beerends, de leider van de Roomsche Reisvereniging, als die onderdeel wordt van het Algemeen Secretariaat.¹⁸⁴ Beerends loopt dan al langer rond met plannen voor de oprichting van een katholiek cultureel centrum. Zo schrijft hij: *'Reeds 5 jaar geleden werd mij een oud kasteel met zeer uitgebreid terrein aangeboden (door de makelaar) voor 14 000 gld. In deze 5 jaar is de prijs nog aanmerkelijk gezakt. En 't betrof toen 'n gewoon zakelijk aanbod. Denk eens aan 'n oplossing in deze richting ook. In den toekomst is het misschien van uiterst belang, het valt toch te verwachten dat de grondwaarde in ons land niet zoo laag blijft. Ik geloof dat 't ons lot ons gunstig is. Uitzijken is de boodschap.'*¹⁸⁵

Verhoeven is ontvankelijk voor deze plannen. In Beerends vindt hij een medestrijder om de achterstand en het isolement van de katholieken op te heffen. Daartoe moet de gemeenschapszin letterlijk en figuurlijk worden opgebouwd. Zij halen de neerlandicus Jop Pollmann (1902 – 1972) erbij, die geïnteresseerd is in het herstel en de versterking van de

¹⁸⁴ Jan Beerends (1898 – 1979) was journalist bij *De Maasbode* en vooral actief op het gebied van het streven naar volksverheffing. Hij was de initiator van de katholieke volkshogeschool op Drakenburg.

¹⁸⁵ Brief van Jan Beerends aan Bernard Verhoeven, 4 april (niet gedateerd), GA - BV.

Nederlandse volkskunst.¹⁸⁶ Bij de heren ontstaat het idee om deze denkbeelden te bundelen in een eigen tijdschrift. Er is weliswaar betrokkenheid bij *De Gemeenschap*, wel leeft bij hen het gevoel dat het blad te elitair is en een te kleine lezerskring telt.¹⁸⁷ Een nieuw blad is nodig en dat is een kolfje naar de hand van Verhoeven. In de loop van 1931 verschijnt het eerste exemplaar van *Bouwen, loopmare voor katholieke cultuur*. Verhoeven licht de bedoeling van het blad als volgt toe: ‘*Bouwen [wil] “een Loopmare [zijn] voor de leden van de Katholieke ontwikkelingsverenigingen, geboren in de werkstad Rotterdam en gebakerd door het Algemeen Secretariaat van Geloof en Wetenschap en RK Volksuniversiteiten. [...] Het wordt tijd om te gaan bouwen aan een eigen cultuur, met een massaal élan van alle beschikbare werkrachten, volwaardigen en onvolwaardigen. Wij willen een paar steenen bijdragen. Laat anderen kathedralen en arena's bouwen: onze bescheiden taak is een huiskamer te scheppen met sfeer en bloemen en een open venster, dat uitzicht geeft op andere terreinen van het Katholieke cultuurleven.*’¹⁸⁸ Als een van de eerste redacteurs is Van Duinkerken ook verbonden aan het blad.

Door Verhoeven verschijnt *Bouwen* onder de vlag van Geloof en Wetenschap. De initiatiefnemers zijn dankzij het verschijnen van het blad in staat hun ideeën te delen. Daarnaast worden er met enige regelmaat oproepen gedaan om de komst van het gewenste gemeenschapshuis financieel of op andere wijze te ondersteunen. Er wordt samengewerkt met verschillende organisaties, zoals met het Katholiek Lekenspel (voor toneel) en met educatieve instellingen. Er wordt een katholiek filmfront opgericht en er worden Vlaams-Nederlandse cultuurkringen opgezet.¹⁸⁹ De organisaties worden gelieerd aan de via het Algemeen Secretariaat ontstane Katholieke Culturele Federatie. Het culturele netwerk breidt zich steeds verder uit. Terwijl fondsen voor het gemeenschapscentrum worden geworven – en de bouw van het centrum vordert – organiseren Beerends en Verhoeven cursusprogramma's in de Heilige Landstichting bij Nijmegen. De samenwerking tussen de mannen resulteert in de

¹⁸⁶ Dr. Josephus Casparus Maria (Jop) Pollmann (1902 – 1972) was een Nederlandse literatuurwetenschapper en etnomusicoloog. Hij beijverde zich voor de Nederlandse volkscultuur en dan met name het volkslied. Pollmann kwam net als Verhoeven uit Arnhem.

Beerends, H. (2008). *Om de schoonheid van het aards bestaan. Jan Beerends (1898-1978), de emancipatiestrijd van een eigenzinnig katholiek*. Nijmegen: Valkhof Pers, 60.

¹⁸⁷ Idem, 46.

¹⁸⁸ Lankhorst, O.S. en Timmerman, D. (2008). *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken. Deel 2: Cultuur en ontspanning*. Nijmegen: Valkhof pers, 55.

¹⁸⁹ Beerends, H. (2008). *Om de schoonheid van het aards bestaan*, 62.

oprichting van het gemeenschapscentrum Drakenburg in Baarn.¹⁹⁰ Het gemeenschapscentrum wordt in 1938, als Jeugd Werkgemeenschap, geopend. Bij de opening gaat Verhoeven in *Bouwen* nader in op het belang van de gemeenschap. Er klinkt een echo van Maritain: *'Vijftien eeuwen na het ontstaan van het Christelijk humanisme, werd het zogenaamde 'echte' humanisme ontdekt. De theocratische gemeenschapsordering van de middeleeuwen, deze naar God gerichte levensopbouw, werd in zijn fundamenten ondermijnd door tweeërlei 'ontdekkingen' van de mens: de ontdekking van het religieuze IK door het protestantisme en de ontdekking van het profane IK door het humanisme. Het protestantisme ontdekte de mens als eenling in zijn persoonlijke verhouding tot God, het humanisme wendde zich naar de heidense bronnen van wijsheid en schoonheid en ontdekte de voorchristelijke mens in zijn zelfheerlijkheid. Zo stortten de twee pijlers van het christelijke humanisme in. De mens werd losgerukt van zijn twee ankers. Van God door het humanisme en van de Gemeenschap door het protestantisme. Vanaf dat moment begon het eeuwenlange drama. De mens raakte geïsoleerd en na een proces van vervlakking ontstond de 'Massa'. Het gevaar van een gemeenschap, die geworden is tot massa en dus niet meer leeft vanuit een innerlijke verbondenheid, is, dat zij een gemakkelijke prooi wordt voor totalitaire machten.'*¹⁹¹ Het Gemeenschapshuis zal tot ver in de jaren vijftig een centrale rol spelen in de werkzaamheden van Verhoeven.

Overspannen

Ook film komt in het vizier van Verhoeven. Het nieuwe medium wint snel aan populariteit en wordt in principe positief beoordeeld. De film biedt tenslotte een goede gelegenheid om een groot publiek te bereiken en een gerichte boodschap te tonen. Dat kan alleen met de vertoning van daartoe geschikt geachte films. Hij is vanaf 1933 daarom kortstondig voorzitter van het Katholiek Filmfront om toe te zien op de filmkeuring. Het Filmfront is mede opgericht vanuit het streven naar het gemeenschapscentrum. Verhoeven legt deze functie in 1934 neer vanwege gezondheidsproblemen. Begin 1934 moet hij tijdelijk al zijn werkzaamheden neerleggen en rust nemen. Hij is niet in staat een bestuursfunctie te vervullen die hij bij het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem heeft aangenomen.¹⁹² De volgende jaren is het aantal publieke

¹⁹⁰ Idem, p. 73: *"De regelmatige komst van de dokter [in huize Beerends] werd zo gewoon, dat de kinderen hierover zelfs een versje hadden verzonnen. Bij het aan tafel gaan, draaiden ze de borden heen en weer en zongen "Yaaaader, Moeeeeeder, Doookter, Heeeere Hoeve." En dat vele malen achter elkaar. Heeeere Hoeve was Bernard Verhoeven, die als huisvriend minstens een paar keer per maand langs kwam en dezelfde frequentie gold voor de dokter".*

¹⁹¹ Citaat uit *Bouwen* van juni 1938 in: Beerends, H. (2008). *Om de schoonheid van het aards bestaan*, 68.

¹⁹² "Openluchtmuseum te Arnhem, jaarverslag." *De Tijd*, 24 juli 1934.

optredens aanzienlijk lager dan in de voorgaande jaren. De vrijgezel Verhoeven heeft vanaf de jaren dertig een kenmerkende levensstijl ontwikkeld. Een leven vol werk, reizen, voordrachten, organiseren, schrijven en zitting in vele commissies. Het is een periode van energie en werklust, als ook van ziekte en overspannenheid.¹⁹³ Zo merkt hij op: *'Sinds mijn dertigste jaar was mijn gezondheid zóo, dat ik eigenlijk met een half mensch heb moeten doortobben. Het is een kleine comediantentrots, dat ik op sommigen den indruk maakte, dat ik dubbel leefde.'*¹⁹⁴ Hij is van mening dat hij veel taken op zich moet nemen om zichzelf te kunnen handhaven. Door de lat hoog te leggen dwingt hij zichzelf ertoe te blijven presteren. Die drukte heeft hij nodig. Zo schrijft hij: *'Met een voor een vrij zwakke constitutie overmatig werkprogram kan men helaas niet alle wenschen vervullen. Er is dan wel eens een ingrijpen noodig, een drang in een bepaalde richting. Menschen als ik hebben taken noodig als sporten van een ladder (waarmede ik niet wil zeggen, dat ik om taken verlegen ben).'*¹⁹⁵

3.5 Mobilisatie en oorlog

*'Ja, tusschen het teeder vermanen
bonst het hart van een grooten droom;
ach, tusschen den lach en de tranen
is het hart maar een ijle zoom.'*

Bernard Verhoeven, *Wedervinding van Jezus in den Tempel* (fragment) uit *Pax Hominibus*, 1943

Verhoeven, opnieuw geplaagd door zenuwzinkingen, verlaat Arnhem in de zomer van 1938 en vestigt zich in de bossen van Beekbergen nabij Apeldoorn. Hij voorziet in zijn levensonderhoud als hoofdredacteur van het *Dagblad voor Arnhem*. Daarnaast blijft hij schrijven en dichten. Ondertussen nemen de werkzaamheden als Algemeen Secretaris een hoge vlucht. Wat begonnen is als hobby, heeft zich ontwikkeld in zowel het aantal aangesloten organisaties als de hoeveelheid werkzaamheden. Hij is de voornaamste penvoerder van de ontwikkeling van een eigen katholiek cultureel gemeenschapscentrum.

¹⁹³ Zie bijvoorbeeld brieven aan Jan Nieuwenhuis, 3 augustus 1927 (KDC – NIEU, inv.nr. 17); Gerard Brom, 18 augustus 1947 (KDC – BROG, inv.nr. 1332).

¹⁹⁴ Brief van Bernard Verhoeven aan Gerard Brom, 2 mei 1947, KDC – BROG, inv.nr. 1332.

¹⁹⁵ Brief van Bernard Verhoeven aan Gerard Brom, 18 augustus 1947, KDC – BROG, inv.nr. 1332.

Hij geeft minder openbare optredens in het land. Het aantal publicaties in tijdschriften is nog steeds constant, naast het krantenwerk. Het streven naar binding van en binnen de katholieke gemeenschap blijft een rode draad door de werkzaamheden van Verhoeven. Er ontstaat een felle discussie als Verhoeven een artikel schrijft over de "verkwanseling van het tijdschrift *De Nieuwe Gids*" na de verkoop van het tijdschrift aan de miljonair en antisemitische publicist Alfred Haighton (1896 – 1943). Na de dood van dichter Kloos in 1938 komt diens tijdschrift *De Nieuwe Gids* onder leiding van Haighton. Haighton was al sinds 1915 verbonden aan het blad. Al snel na de overname wordt de beschuldiging geuit dat het voormalige maandblad van de Tachtigers een propaganda-orgaan voor het fascisme zou zijn geworden. Verhoeven geeft in een artikel in *De Maasbode* van 24 februari 1939 aan dat *De Nieuwe Gids* niet anders meer is dan een door Haighton 'opgekochte boedel na versterf'. Een reactie laat niet lang op zich wachten. In het aprilnummer van *De Nieuwe Gids* reageert redacteur Louis Knuvelder met het artikel 'Roerende liefde'.¹⁹⁶ Het is een reactie die op de man wordt gespeeld. Knuvelder vraagt zich af of Verhoeven in het verleden echt zo betrokken was bij *De Nieuwe Gids* of dat hij slechts anderen napraat. Zou Verhoeven er echt meer heil in hebben gezien dat het blad niet meer zou bestaan? Knuvelder vindt dat het blad nu juist de jeugd zal aanspreken en nog lang zal blijven bestaan. Men moet niet opkijken als het idealisme van het blad veel scherpere tanden zou hebben dan de buitenwacht denkt. Er zal een nieuw geluid klinken, al zal dat Verhoeven waarschijnlijk niet kunnen interesseren.¹⁹⁷ *De Tijd* neemt het in een redactioneel artikel op voor Verhoeven. Volgens hen tekent de reactie van Knuvelder de houding en stijl van de nieuwe redactie. De redacteur verwijst naar het "Raak gezegd" van Knuvelder op de vraag van Verhoeven of *De Nieuwe Gids* daadwerkelijk verkwanseld zou zijn. Verhoeven wordt daarmee in het gelijk gesteld, aldus de redacteur. De stijl waarin de reactie plaatsvond, vindt de redacteur vervolgens beneden alle peil.¹⁹⁸

Einde van Bouwen

De mobilisatie en oorlogsdreiging zijn ingrijpend voor de Nederlandse samenleving. De publicatie van het laatste nummer van *Bouwen* is wegens de mobilisatie van enkele redactieleden – waaronder Verhoeven – vertraagd.¹⁹⁹ Het is de vraag of Nederland in een

¹⁹⁶ Louis Knuvelder (1907 – 1982) was schrijver en evenals Verhoeven afkomstig uit Arnhem. Hij kreeg sympathie voor het fascisme van het Zwart Front. Over de leider van het Zwart Front, Arnold Meijer, schreef hij in 1941 een korte biografie. Na de oorlog schreef hij over Mariaverschijningen in Amsterdam, tot ongenoegen van de bisschoppen.

¹⁹⁷ "Roerende Liefde." *De Nieuwe Gids*, april 1939, p. 562-564.

¹⁹⁸ "Redactioneel Antwoord." *De Tijd*, 20 april 1939.

¹⁹⁹ *Bouwen* (1939, nr.5) voorblad.

komend conflict neutraal kan blijven. *'Het is pedante domheid ooit te denken, dat er iets zou zijn, dat ons niet gebeuren kan'*, aldus de redactie van *Bouwen* in november 1939. Het gevaar ligt niet alleen in de oorlogsdreiging, maar ook in het materialisme dat de algemene beschaving bedreigt. Er is niet meteen angst dat het huidige geweld zal gaan leiden tot de vernietiging van de cultuur zolang men zich ervan bewust is dat er een cultuur te verdedigen is. Ook zal het directe oorlogsgeweld de beschaving bedreigen. Het gevaar schuilt er vooral in dat wanneer het leven wordt bedreigd, het streven naar het overleven ertoe zal leiden dat slechts het fysieke leven als allerhoogste wordt beschouwd. In dat geval is het gevaar voor de cultuur veel groter. Het materialisme zal dan de overhand krijgen.²⁰⁰ De teloorgang van de beschaving is al lang ingezet door het gebrek aan cultureel besef: *'[...] want juist nu is het voor ieder, die zijn oogen en ooren de kost geeft, maar al te klaarblijkelijk, dat de cultureele wacht niet kan worden gemist. De mannen zijn gemobiliseerd en de Omroepen hebben zich gehaast hun uitzendingen voor Janmaat en Soldaat te 'verzorgen': maar op welk een peil! Flauwe grollen en smakelooze nonsens te over: je vraagt je met ontstelling af, of het noodzakelijk is zoo laag te mikken om nog te kunnen raken. [...] Het is nu eenmaal zoo, dat het de smakelooze prutsers zijn, die het eerst klaar zijn met hun amusements programma's en het zou niet geheel in overeenstemming met de billijkheid zijn, verwijten te richten tot hen, die, door een Goddank groter verantwoordelijkheidsbesef, eerst dáchten voordat ze deden: het goede is niet zóó spontaan als het minderwaardige, in ons land althans nog niet. We eeren den militair slechts door hem te laag aan te slaan.'*²⁰¹

Het tijdschrift *Bouwen* stopt in 1939. De dreiging van een oorlog maakt het voor de redactie onmogelijk het aantal abonnementen op peil te houden. Het blad heeft niet langer de aandacht van voorheen. Voor het werk van de dood moet het werken aan de levende cultuur wijken.²⁰² In het voorwoord bij de laatste uitgave wordt nog eenmaal een krachtig pleidooi gehouden voor de behoefte aan cultureel besef. Dit moment is immers bij uitstek het moment om te blijven werken op cultureel gebied. De redactie ziet het gevaar niet zozeer in het verdwijnen van *Bouwen*. Er is veel meer bezorgdheid over de mentaliteit die zich heeft ontwikkeld onder het katholieke volksdeel. Katholiek Nederland wordt bedreigd door een *“es ist erreicht”*-mentaliteit. De onverschilligheid is een gevaar dat door het stoppen van *Bouwen* slechts groter

²⁰⁰ Idem, 132.

²⁰¹ Idem, 134.

²⁰² Lankhorst, O.S. en Timmerman, D. (2008). *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken*. 54; *Bouwen* (1939 nr. 5), 129.

wordt: *Juist in tijden van gevaar mag de cultuur, die onder de bedreiging van het leven zo gauw op den achtergrond wordt gedrongen, niet beschouwd worden als iets secundairs: nu minder dan ooit.*²⁰³ Verhoeven zal later in 1941 het streven naar een culturele katholieke actie trachten nieuw leven in te blazen. Hij zal ook na het verdwijnen van *Bouwen* blijven publiceren over literatuur, het streven naar verheffing van het katholieke volksdeel, de zegeningen van een gemeenschapscentrum en de uitdagingen van film.

Opnieuw onder de wapenen

Op 28 augustus 1939 wordt het Nederlandse leger gemobiliseerd op grond van de stijgende internationale spanningen. Ook Verhoeven wordt opnieuw opgeroepen en is voldoende fit om daar gehoor aan te geven. Er worden regelmatig oefeningen gedaan.²⁰⁴ In 1934 was Verhoeven het onderscheidingsteken voor langdurige dienst als officier toegekend.²⁰⁵ De mobilisatie betekent voor Verhoeven opnieuw het doen van oefeningen. *'Ik heb woensdagavond plotseling velddienstoefening, en ben dus niet den helen avond vrij'* schrijft hij op een postkaart uit Enkhuizen.²⁰⁶ Een nieuwjaargroet aan Van Duinkerken stuurt hij in januari 1940 *'vanuit mijn veldgrijze ballingschap'*.²⁰⁷ Verhoeven maakt het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog mee als militair. Hij is ondergebracht bij het 8^e Depot Bataljon, waar hij officier van wapening is.²⁰⁸ Zijn onderdeel is op 10 mei 1940 gevestigd in Bussum. De eenheid wordt onder andere ingezet bij de bewaking van de radiozenders in Huizen en Hilversum.²⁰⁹ Na de capitulatie wordt hij op 28 mei 1940 met groot verlof gestuurd.²¹⁰ In 1944 wordt hij gearresteerd en moet hij alsnog in krijgsgevangenschap.

Bij het uitbreken van de oorlog is Verhoeven ook nog steeds verbonden aan het *Dagblad van Arnhem*. Na 10 mei 1940 verschijnt het blad acht dagen niet, al wordt de publicatie wel hervat.²¹¹ Het blad zal nog tot 1941 worden uitgegeven. Het blad stopt tegelijk met het katholieke dagblad *Het Centrum*, waarvan het de Arnhemse editie vormt. Verhoeven heeft ook

²⁰³ Idem p. 131.

²⁰⁴ Jan Nieuwenhuis schreef hierover in een toelichting op een brief van Verhoeven: *'Bernard en ik waren allebei reserve-officier van de infanterie, hij bij het 19de, ik bij het elfde. Bij grote oefeningen hebben wij wel eens als "vijand" tegenover elkaar gestaan'*, niet gedateerd, KDC – NIEU, inv.nr. 17.

²⁰⁵ Nationaal Archief, Stamboek Officieren, inv.nr. 497 en 777.

²⁰⁶ Kaartje van Bernard Verhoeven aan Louis Kuitenbrouwer, 27 september 1939, LM – VERH inv.nr. V 00404 B 1.

²⁰⁷ Kaartje van Bernard Verhoeven aan Anton van Duinkerken, januari 1940, LM – ASS inv.nr. 401.

²⁰⁸ Formulier gerepatrieerde krijgsgevangen Zeist, Nationaal Archief, inv.nr. 174.

²⁰⁹ Zie: www.grebbenberg.nl; geraadpleegd op 3 augustus 2018.

²¹⁰ Nationaal Archief, Stamboek Officieren, inv.nr. 497 en 777.

²¹¹ Lankhorst, O.S. en Timmerman, D. (2008). *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken*. 72 e.v.

als redacteur bij *Het Centrum* gewerkt. De publicatierechten van het *Dagblad voor Arnhem* worden in de loop van de Tweede Wereldoorlog aangekocht door de regionale concurrent *De Gelderlander*.²¹² Verhoeven zal nog wel in *De Gelderlander* publiceren, maar heeft er geen vaste aanstelling meer. Na de oorlog is Verhoeven journalist af.

Aanpassen aan de nieuwe omstandigheden

Na terugkeer uit de krijgshandelingen – hij is in 1940 niet in krijgsgevangenschap geweest – keert hij terug naar Beekbergen en probeert zijn bezigheden weer op te pakken. Tijdens de eerste jaren van de oorlog blijft Verhoeven publiceren in uiteenlopende tijdschriften. Zo treedt hij toe tot de redactie van het blad *Aristo*- dat een steeds fascistischer inhoud krijgt.²¹³ Zijn eerste bijdrage in december 1940 gaat over '*Volk en dichterschap*'.²¹⁴ Het artikel verschijnt naar aanleiding van een uitgave van een verzameling straatliederen. Verhoeven beweert dat er een kloof is tussen de poëzie en het volkshart. Het volk verlangt ernaar om door de dichter te worden ontroerd en de dichter verlangt ernaar weerklink te vinden bij het volk. De volkspoëzie is geen koopwaar en de volkspoëzie is geen liefhebberijkunst. Volkspoëzie in haar zuiverste vorm ontstaat spontaan en is niet gemaakt. Het is juist aan jonge dichters, die hun oorspronkelijkheid nog niet verbruikt hebben, om in het belang van Volk en Dichtkunst zich aan de taak te wijden het ontstaan van echte volkspoëzie voor te bereiden. Dit is zeker geen minderwaardige opdracht: '*De opwaartsche krachten, de bevattingsmogelijkheden van het volk, zijn op dit gebied bij lange niet benut. [...] De dichter zal vermoedelijk iets moeten stijgen om het volk te ontmoeten, maar dat gebeurt vanzelf als hij zijn gekunstelden tongval vergeet*'.²¹⁵ In *De Residentiebode* (een van origine Katholiek dagblad dat in toenemende mate sympathie krijgt voor het nationaalsocialistische gedachtegoed) van 8 januari 1941 wordt de tekst integraal afgedrukt. De redactie motiveert de plaatsing van het artikel, ondanks de 'tijdschrift-lengte'. Het onderwerp zou van groot belang zijn, omdat zowel in het verleden als nu de Nederlandse dichters verweten kan worden dat ze te individualistisch waren. Daarnaast wordt het woord 'volks' regelmatig gebruikt zonder dat men zich realiseert wat dit in verband

²¹² Hemels, J. (2004). *Arnhemmers en hun kranten*, 85.

²¹³ *Aristo*- was in 1930 opgericht als algemeen en literair maandblad door de priester-publicist Wouter Lutkie (1887 – 1968). Al voor de oorlog neigde het blad tot het fascisme en was het zeer behoudend. In de oorlog kende het een zekere afstand tot de Duitse bezetter. Het blad werd in 1943 verboden. In 1945 verscheen het blad weer totdat het in 1965 definitief stopte. *Aristo*- bevond zich ook na 1945 ter rechterzijde van de katholieke tijdschriften.

²¹⁴ "Bernard Verhoeven toegetreden tot redactie van 'Aristo'." *De Maasbode*, 6 januari 1941.

²¹⁵ "Volk en Dichter." *De Maasbode*, 8 januari 1941; "Aristo, Bernard Verhoeven in de redactie." *De Tijd*, 16 januari 1941.

met kunstuitingen betekent.²¹⁶ Verhoeven besluit zijn artikel: *'In deze dagen, nu men door de betoovering der moderne communicatie-middelen dwars heen kijkt en zich onvoldaan daarvan afwendt en begeerig heenwendt naar diepere geestelijke rijkdommen, in deze dagen van geestelijk verweer en daardoor van wedergeboorte van onmondig geestelijk plebs tot bewust levend volk, heeft ook de Dichtkunst haar kansen. Een volk, dat den Schouwburg bij herhaling overbevolkt voor Vondel, zal bij den uitgang ook zijn hedendaagsche dichters gaarne ontmoeten.....als ze daar staan. En het zal mogelijk liever een verzenbundel dan 'n politiek pamflet koopen.'*²¹⁷

Vanaf 1942 publiceert hij in het aan het verzet gelieerde tijdschrift *Christoffoor*. Zijn bijdragen bestaan – net als in het verleden voor *De Gemeenschap*, als ook in recenter tijd voor *Aristo* – vooral uit gedichten. In de eerste jaren van de oorlog schrijft Verhoeven, naast een essay over de Vlaamse schrijver Karel van de Woestijne (1940), vooral poëzie: *De hof van rozen en olijven* (1941) en *Tussen aanhangsel en altaar* (1943). Het laatste werk verschijnt illegaal. Verhoeven werkt aan vertalingen van de Spaanse dichter Calderon en voert in 1942 een enquête uit onder Nederlandse seminaries naar wat zij op het gebied van toneel doen.²¹⁸ De respons is positief, zowel in aantal brieven als in de inhoudelijke reacties. Hij geeft in februari 1943 een lezing in Amsterdam over het werk van Calderon.²¹⁹ Daarna zijn er geen publieke optredens meer en er wordt ook niets meer (legaal) gepubliceerd. Verhoeven gaat een teruggetrokken leven leiden in Beekbergen, al zijn er aanwijzingen dat hij doorgaat met het geven van clandestiene lezingen.²²⁰ Verhoeven loopt ondanks de bezetting rond met plannen om te blijven werken aan een katholieke culturele actie. Daarvoor zou de werkgemeenschap rond het Gemeenschapshuis benut moeten worden en *Bouwen* nieuw leven in worden geblazen. Bij verschillende eerder betrokkenen informeert hij naar eventuele medewerking. Brom laat vriendelijk weten geen tijd te hebben.²²¹ Schrijver Gabriel Smit ziet het wel zitten en adviseert Verhoeven contact op te nemen met de voormalige uitgevers. Hij ziet in Verhoeven, als *'oudste en indrukwekkendste vertegenwoordiger van de redactie'*, de persoon

²¹⁶ "Volk en Dichterschap." *De Residentiebode*, 8 januari 1941.

²¹⁷ *Idem.*

²¹⁸ Pedro Calderon de la Barca (1600 – 1681) was een Spaanse dramaturg en wordt gezien als de grootste Spaanse dichter van de Contrareformatie. Calderon schreef eerst seculiere werken. Op latere leeftijd werd hij tot priester gewijd en schreef meer liturgische werken. Hij wordt beschouwd als de grondlegger van de Zarzuela, een Spaanse vorm van operette dat afwisselend zang en gesproken tekst bevat.

²¹⁹ *Agenda Toneel in Amsterdam in Het Volk* van 27 februari 1943.

²²⁰ Verwijzing in artikel "Bernard Verhoeven vijftig jaar - Een onvermoeid en vruchtbaar werker." *Amigoe di Curacao*, 12 mei 1947.

²²¹ Brief van Gerard Brom aan Bernard Verhoeven, niet gedateerd, KDC – BROG inv.nr. 1332.

bij uitstek om hierin actie te ondernemen.²²² Verhoeven informeert daarom bij uitgever Hesseling van *De Toorts* of een heruitgave van *Bouwen* mogelijk is. Hesseling is enthousiast: *'Hiep hiep hoera voor de plannen! Om de tegenwoordige 'wetgeving' goed te kennen, moet je eigenlijk 'schriftgeleerde' zijn. (Zonder de Joden kunnen wij toch niet.) Zoover mijn kennis gaat, kan Bouwen echter gerust verschijnen, mits titel en inhoud niet veranderd zijn en de redactie zoo weinig mogelijk.'*²²³ Het zal echter niet meer tot een heruitgave van *Bouwen* komen.

In een brief van januari 1941 probeert Smit Verhoeven ervan te weerhouden zich verder terug te trekken. Hij hoort niets meer van Verhoeven en er verschijnt niets meer: *'En waarom zou je willen wegtrekken in de stilte, die je nu om je heen getrokken hebt? Dat nog niet. Is er werkelijk niets op te vinden? Denk er over na en schrijft me dan eens. Doe je het? - Intusschen neem ik rustig aan, dat je genoeglijk in Beekbergen zit, turende naar de gruwelijke buien van de tijd en wachtend tot ze zijn overgedreven. Ik lees of hoor niets, geen Van de Woestijne-bloemlezing, geen vers van je zelf. Ik heb geweldig veel zin om je iets te vragen voor 'Ons Leekenspel', – alleen maar om je uit je hoek te krijgen. Zou je het doen? Wat doe je anders? Vertel eens wat, laat eens wat hooren, – ik ben benieuwd.'* Of Smit op dat moment al actief is als 'hoofdcorrespondent' van de Nederlandse Kultuurkamer is (nog) niet duidelijk. In de archieven over de Kultuurkamer komt Verhoeven zelf niet voor. De nalatenschap van Verhoeven, die zich in het Gelders Archief in Arnhem bevindt, bevat een pamflet *Aan Kunstenaars*, waarin opgeroepen wordt zich niet aan te melden bij de Kultuurkamer. Aan de laatste oproep van dit pamflet uit maart 1942 geeft Verhoeven blijkbaar geen gehoor: *'Geef dit schrijven verder!'*²²⁴

Verhoeven ontwikkelt plannen om een herleving van de katholieke cultuurbeweging door te zetten. Om die reden worden er onder andere boeken gedrukt en in bescheiden, clandestiene oplage verspreid. Na de oorlog maakt hij melding van deze illegale verspreiding: *'Ook de Katholieke Actie heeft portefeuilles vol clandestiene geestelijke winkelwaar van onder de toonbank afgezet. Een heel schip met papier uit Finland werd voor dit soort achterbakse doeleinden 'georganiseerd!'*²²⁵ Er wordt al nagedacht over een vervolg van de activiteiten van

²²² Brief Gabriël Smit aan Bernard Verhoeven van 25 januari 1941, GA – BV.

²²³ Brief van C. Hesseling aan Bernard Verhoeven van 15 mei 1941. GA – BV.

²²⁴ Pamflet *Aan Kunstenaars*, maart 1942, GA – BV.

²²⁵ Verhoeven, B. *"De Ondergrondse Kunstenaar."* *Christofoor*, 23 juni 1946.

het Gemeenschapshuis na de bevrijding. Daarop vooruitlopend hebben Verhoeven en Beerends in het voorjaar van 1944 gesprekken met (deels ondergedoken) bestuurders van verschillende katholieke organisaties, bisschoppen en vakbondsbestuurders. Iedereen is het erover eens dat er na de oorlog een sterke katholieke cultuurbeweging moet komen met daarin een centrale plaats voor Drakenburg.²²⁶ Tot een concrete uitwerking zal het tijdens de bezetting echter niet meer komen.

Arrestatie en krijgsgevangenschap

In 1944 wordt Verhoeven in Beekbergen gearresteerd. Op grond van een niet nader gespecificeerd 'radio-delic' wordt hij gearresteerd en opgesloten – eerst in het Huis van Bewaring in Arnhem en daarna in Amersfoort.²²⁷ Via priester Wouter Lutkie, in wiens tijdschrift *Aristo* Verhoeven met enige regelmaat publiceert en die dankzij goede connecties bij de Sicherheitsdienst vaker bemiddelt, wordt nog vergeefs geprobeerd om gevangenschap te voorkomen.²²⁸ Hij wordt afgevoerd naar het krijgsgevangenenkamp Offlag 67 in Neubrandenburg. Verhoeven verblijft hier tot aan de bevrijding. Over zijn gevangenschap en de mannenwereld van gevangen soldaten schrijft hij in het artikel *Kerstmis in het dorp der dwazen*: *'Het Dorp der Dwazen noemden wij dit louteringsoord achter prikkeldraad. We waren niet allemaal en niet altijd even goed snik, ik weet het wel, en het minst van allen zeker, die meenden dat zij het wel waren.'*²²⁹ Nadat hij de mannenwereld en het vermaak in krijgsgevangenschap heeft beschreven, besluit hij: *'De redactie van 'De Maasbode' vroeg hoe we Kerstmis vierden in ballingschap: met schoone verzen. Zoo zijn wij menschen geschapen: in ballingschap verlangt men naar het Paradijs. En herstelt het bijwijlen. Dat is het geheim der Schoonheid'*. Hoewel hij vanaf 1944 gevangen is geweest, vindt hij later al snel dat barmhartigheid naar de voormalige bezetter nodig is. Een standpunt waarvoor op dat moment nog weinig begrip is.²³⁰

²²⁶ Beerends, H. (2008). *Om de schoonheid van het aards bestaan*. 118.

²²⁷ NA - Collectie Krijgsgevangen, nummer toegang 2.13.98. Als registratienummer van Verhoeven wordt vermeld: 271403. Hij wordt aangeduid als 1e luitenant van het 8e Regiment Infanterie. Als datum van internering wordt 17 juni 1944 genoemd. De kampen Stalag IV B Mühlberg (30 juni 1944) en Offlag 67 Neubrandenburg (geen datum genoemd). "Bernard Verhoeven teruggekeerd." *Arnhem's Dagblad*, 9 juni 1945.

²²⁸ Huberts W. (2022). *Soli Deo Wouter Lutkie (1887 – 1968). Biografie van een priester-fascist*. Amsterdam: Boom, 280 – 281.

²²⁹ "Kerstmis in het dorp der dwazen." *De Maasbode*, 24 december 1945.

²³⁰ Zie bijvoorbeeld artikel "Minister Mulderije wenst richtlijnen voor gratiebeleid niet te publiceren. Bernard Verhoeven: Barmhartigheid is geen afgesleten begrip." *De Tijd*, 23 mei 1951.

Er zijn verschillende manieren waarop het handelen van Verhoeven in de oorlog kan worden uitgelegd. Hij is als militair betrokken bij de gevechten in mei 1940. In 1944 wordt hij opgepakt. Er is sprake van een ‘radio-delic’, al is het niet duidelijk of dat de enige reden is geweest of slechts een aanleiding op grond van clandestiene activiteiten dan wel het ontduiken van formele oproepen aan Nederlandse militairen ter detentie. Na zijn verblijf in de gevangenissen van Arnhem en Amersfoort wordt hij alsnog krijgsgevangene. In de zomer van 1945 is hij terug in Arnhem. Alle (reserve-)officieren moeten zich na de oorlog onderwerpen aan zuiveringen om vast te stellen of zij de bezetter hebben ondersteund. Deze zuiveringen van alle (onder-)officieren leiden niet tot enige vorm van berisping van Verhoeven. Hij heeft de bezetter niet ondersteund. Verhoeven zal per 1 januari 1949 eervol ontslagen worden. Zijn militaire loopbaan is dan ten einde.

Ook de schrijver Verhoeven komt in geen enkel zuiveringsverslag van kunstenaars voor. Formeel is hij tot aan het verbod in 1943 verbonden gebleven aan het tijdschrift *Aristo*-. Ook in *De Gemeenschap* publiceert hij nog in 1941. In het clandestiene literaire tijdschrift *Ad Interim* verschijnt een werk van hem in 1944. De schrijver Verhoeven lijkt zich te verstoppen in de bossen van Beekbergen. Twee dichtbundels worden illegaal gedrukt. De journalist Verhoeven is al in de meidagen van 1940 gestopt. De werkzaamheden van de cultuuremancipator Verhoeven gaan daarentegen door tot aan zijn gevangenschap. De beëindiging van *Bouwen* en het stopzetten van de activiteiten op Drakenburg gaan hem nog het meest aan het hart. Hij blijft zoeken naar mogelijkheden om deze werkzaamheden te vervolgen. Verhoeven bedenkt allerlei acties om – zodra de omstandigheden het toelaten – de katholieke culturele zaak voort te zetten. De eerste actie is om na terugkeer uit gevangenschap weer een dak boven het hoofd te krijgen en een dagbesteding te vinden. Arnhem is verwoest, zijn huisje in Beekbergen is verhuurd en werk heeft hij niet meer. Verhoeven moet op zoek naar een nieuwe invulling van zijn leven.

Hoofdstuk 4. De schrijver als beroepsbestuurder (1945 – 1965)

4.1 Terug in Nederland

Nadat hij uit krijgsgevangenschap was teruggekeerd, schrijft Verhoeven aan Nieuwenhuis: *'Ik ben opgepikt voor radio, heb drie maanden "gezetten", in gevangenis en Amersfoort, en toen kreeg ik als toegift nog een jaar krijgsgevangenschap in Neu-Brandenburg. Ik was stout geweest, en daarom ging de "Groszzügigkeit" van den Führer verder niet door.'*²³¹ Hij schrijft over zijn terugkomst: *'Ik ben als een doode herrezen, vond mijn huisje verhuurd, mijn meubels en boeken verslept, en al mijn kleeren en veel ander nuttig spul daarbij in Arnhem weggeplunderd. Nu woon ik in logeerpertijen.'*²³² Verhoeven keert na de oorlog terug in een zwaar gehavend Arnhem. Hij zal zich definitief in de stad vestigen, hoewel hij in het begin met enige regelmaat van verblijfplaats verandert. Vanwege de verwoestingen in Arnhem verblijft hij gedurende langere tijd op Drakenburg. Voordat Verhoeven terugkomt, wordt hij al een aantal keren genoemd in artikelen over illegale schrijvers en verzetsliteratuur.²³³ In 1944 was de dichtbundel *Pax Hominibus* illegaal bij uitgeverij De Bezige Bij verschenen. Zijn terugkomst is aanleiding voor korte berichten in de katholieke pers.²³⁴

De periode na zijn terugkeer verloopt chaotisch. Hij neemt allerlei klussen op zich: *'[Ik] tracht mij op cultureel gebied in allerlei ondernemingen en wespennesten te steken [...] en ik schrijf intussen wat ik kan.'*²³⁵ Het centrum Drakenburg vormt daarbij – net als voor de oorlog – letterlijk huis en podium. Verhoeven zal tijdens diverse studie- en bezinningsdagen op Drakenburg bijeenkomsten voorzitten en lezingen geven. Op 20 oktober 1945 wordt er op Drakenburg een conferentie georganiseerd die tot doel heeft een Nederlandsche Katholieke Cultuurbeweging op te richten. Verhoeven stelt op deze bijeenkomst dat de katholieken zich eerst hecht naar binnen moeten organiseren. Pas als de binding onderling sterk genoeg is, kan ook de verbondenheid met andersdenkenden tot stand komen. Een innerlijke centralisatie zou de Nederlandse cultuur kunnen decentraliseren.²³⁶ Verhoeven hervat zijn literaire praatjes *Kunst en Leven* voor de KRO-radio vanaf oktober 1945. Een herdenkingsavond voor de

²³¹ Brief van Bernard Verhoeven aan Jan Nieuwenhuis, 22 september 1945, KDC – NIEU inv.nr. 17.

²³² Idem; ook in brieven aan Brom en Kuyle laat hij zich in dezelfde bewoordingen uit.

²³³ Zie bijvoorbeeld "Illegale schrijvers treden in het licht, pseudo's van "De Bezige Bij" onthuld." *Het Parool*, 17 mei 1945.

²³⁴ Bijvoorbeeld in het *Arnhem's Dagblad* van 6 september 1945 en in *Oost-Brabant* van 16 juni 1945.

²³⁵ Brief van Bernard Verhoeven aan Jan Nieuwenhuis, 22 september 1945, KDC – NIEU inv.nr. 17.

²³⁶ "Katholiek Cultureel Contact." *De Gelderlander*, 27 oktober 1945.

bevrijding van Arnhem in september 1945 wordt groots voorbereid. Het Concertgebouworkest onder leiding van Eduard van Beinum verleent medewerking. De acteur Albert van Dalsum geeft een declamatie van *'De Stad'*. Dat is een vierdelig werk dat Verhoeven ter gelegenheid van de bevrijding van Arnhem heeft geschreven. Bij het laatste deel van de declamatie valt de stroom uit en is het donker in de grote zaal van Muis Sacrum. Van Dalsum voltooit zijn declamatie *'al ging de mimiek natuurlijk geheel verloren'*. Het Concertgebouworkest is niet in staat de geprogrammeerde Eroica van Beethoven te spelen *'en vermaakt het publiek met enkele soli.'* Nadat het licht weer werkt, begint het orkest aan de opvoering van de Eroica, *'[wat het] publiek weer eenigszins tot rust brengt, totdat het licht opnieuw uitging.'* Op dat moment is er geen houden meer aan. Men besluit de zaal te ontruimen, bij rijen van twee tegelijk. Bij een kwart lege zaal springt het licht opnieuw aan *'maar een deel van het publiek was weg, de sfeer was volkomen bedorven en men vreesde nog meer storing.'*²³⁷ Verhoeven wordt in 1946 literair directeur voor Nederland voor de Belgische uitgeverij Desclée De Brouwer (De Kinkhoren) om in zijn inkomen te voorzien. Hij schrijft: *'Zoals dit briefpapier aanduidt, ben ik tegenwoordig in 'zaken' verwickeld: ik ben directeur voor Nederland van Desclée De Brouwer. Het werk – dat overigens maar een deel van mijn nog altijd wat ondefinieerbare persoon in beslag neemt – bevredigt mij zeer: Groot-Nederlandsche Cultuur met internationalen horizon.'*²³⁸ Aan Meekel schrijft hij op 21 november 1946: *'Onder ons gezegd en gezwegen, ik ben wel de Directeur, maar ik verkeer meer in het brievenhoofd dan in het Bureau.'*²³⁹

De schrijver

Bij zijn zoektocht naar een nieuwe positie blijft het schrijven zijn basis. Hij zal zichzelf altijd als schrijver blijven beschouwen. Later zal hij zich laten ontvallen dat het Kamerlidmaatschap een *'escape van de schrijver'* is.²⁴⁰ Hij blijft trouw aan zijn schrijvende vrienden, ook wanneer deze zich (zoals Kuyle) hebben te verantwoorden over hun fascistische verleden. De vriendschap met Van Duinkerken blijft hecht. In 1948 verschijnen twee essays van Verhoeven in druk: *Over de lach* en *Over Kunst en Leven*. In *Over de lach* beschouwt Verhoeven verschillende verschijningsvormen van het fenomeen humor. Een bespreking in *De Tijd* eindigt met een bijzondere zin die niet alleen slaat op de inhoud van het werk, maar ook gaat

²³⁷ "De mislukte herdenkingsavond." *Het Parool*, 20 september 1945.

²³⁸ Brief Bernard Verhoeven aan Gerard Brom, 20 augustus 1946, KDC – BROG inv.nr. 1332.

²³⁹ Brief Bernard Verhoeven aan Kees Meekel, 21 november 1946, KDC – MEEK inv.nr. 369.

²⁴⁰ Aan Bernard Verhoeven toegeschreven citaat, *De Tijd* van 29 juli 1957.

over de reputatie van de schrijver: *'al bestaat de kans, dat Bernard Verhoeven in een of andere kritiek een standje krijgt over zijn 'breedheid' van waardering, maar dit betekent dan alleen, dat hij geen fascist is geweest. Ook dat is humoristisch voor wie de fabels kent.*²⁴¹

Over Kunst en Leven verschijnt eveneens in 1948. Dit boek bevat een verzameling beschouwingen over het kunstenaarschap en met name over de dichtkunst. In *Over Kunst en Leven* stelt hij dat menselijkheid de grondstof is van zowel kunst als leven.²⁴² De kunstenaar voelt de tijdgeest aan en is in staat deze te duiden en vertalen. Daarbij zijn beide elementen van zowel de mens als de kunstenaar van belang: *'in de scheppende kunst zijn twee facetten zichtbaar: de Mens en de Kunstenaar. De eerste leeft en draagt de grondstof van voor het kunstwerk aan; de tweede is de vakman, die de kunst-act stelt.'* Als de balans doorslaat richting 'kunstenaar' en de esthetica de overhand krijgt, dan dreigt de schoonheid te worden losgerukt uit de hiërarchie van de levenswaarden: *'het drievuldig verband van het Ware, het Goede en het Schone.'* Hier gaat het voor Verhoeven dan ook echt mis: *'Dit dikwijls betoverende, dit altijd dodelijke aesthetisme is de grote, slepende kwaal van het moderne mensdom geweest. [...] Het Leven laat zich niet straffeloos verloochenen door de Kunst.'* Het kan natuurlijk ook andersom, als het leven – het lege leven – de overhand krijgt. Want wat is het leven, anders dan wanneer het vervuld is van de waarheid van het geloof? Leven en kunst kunnen alleen geladen zijn door het geloof van waarde. Het is opnieuw een echo van Maritain. Het volk zoekt in de kunst de kunstenaar en in de kunstenaar de mens. Hierdoor ontstaat de overdreven interesse in schilders als Van Gogh en omhelst het volk het sterrendom van het witte doek. Er is een verbreding van het streven naar culturele verheffing van het katholieke volksdeel naar een meer instrumentele benadering van cultuur vanwege de bedreigingen van de gehele moderne samenleving. In *Over kunst en leven* formuleert hij deze benadering als volgt: *'Hoe zou een al dan niet zieldogende poëzie nog enige indruk verwekken in een wereld, die met veel beangstigender problemen dan poëtische te maken heeft, als de dreiging van de atoombom, de rol van Rusland, het lot der Christenheid, de toekomst van Europa, de levenskans van het eigen vege lijf. Neen, in dit stadium zal de dichtkunst de wereld noch verderven noch redden.'* De individuele mens, die slechts zichzelf centraal stelt,

²⁴¹ "Geest en Leven." *De Tijd*, 9 juli 1948.

²⁴² *Over Kunst en Leven*. Baarn, De Boekerij, 1948.

verloochent daarmee de gemeenschap. Doordat de universele mens verdween, verdween ook het universele karakter van de dichtkunst.²⁴³

Verhoeven als getuige in het proces van Kuyle

In september 1949 dient bij het Bijzonder Gerechtshof in Utrecht de rechtszaak tegen Albert Kuyle. Kuyle, pseudoniem van Louis Kuitenbrouwer, was schrijver en eerder een van de drijvende krachten achter *De Gemeenschap*. Na een conflict binnen de redactie richtte hij in 1934 *De Nieuwe Gemeenschap* op. Al snel ontwikkelde het blad zich tot een fel antisemitisch blad en spreekbuis voor het Zwart (later Nationaal) Front van Arnold Meijer (1905 – 1965). Kuyle voelde zich sterk aangetrokken tot de fascistische en antisemitische denkbeelden en publiceerde hier veelvuldig over. Na de oorlog werd hij hiervoor veroordeeld tot een gevangenisstraf en publicatieverboden. Desondanks werd hem de mogelijkheid geboden te blijven publiceren.²⁴⁴ Kuyle en Verhoeven hebben na de oorlog nog contact. In een brief aan Verhoeven van najaar 1946 beklagt Kuyle zich om het feit dat Verhoeven hem negeert: *'en verder maak ik van deze gelegenheid gebruik om je op de man af te vragen waarom ik volstrekt genegeerd wordt (sic) wanneer je op je droomsloot de laaiende steekvlam der idealen onze lage hemel dreigt te zengen? Ik meende dat onze verhouding zoo was dat ik niet behoefde te vreezen dat je, tenzij wekelijks er op gewezen, mijn bestaan vergeten zou.'*²⁴⁵ Verderop schrijft Kuyle: *'Ik geef beschaamd toe, nog altijd ben ik geen professor en met mijn officieele erkenning wacht men tot ik zestig jaar ben, en de democratie zich zelven heeft om hals gebracht. Maar ik ben er nog altijd en vertegenwoordig nog altijd mijn eigen, verdrukte, minderheid.'* Kuyle besluit: *'Wat is Drakenburgh eigenlijk? Zijn daar zwanen en pauwen en roode eiken, of kweekt mijn goede Jan Beerends daar leghorns die kakelend het cultuurei leggen, iederen dag die God dan in s Hemelsnaam maar weer geven zal? Ik groet je hartelijk, en hoop dat je brief mijn zoo door mijn zenuwen geteisterde dagen verkwikken zal.'*

Verhoeven brengt een scheiding aan tussen de persoon en zijn denkbeelden. Naar aanleiding van een conflict tussen Van Duinkerken en Kuyle schrijft hij: *'Kijk eens, Louis, je hebt gelijk: onze vriendschap is belegen genoeg, om een meningsverschil te kunnen verdragen. Ik kan met sommige van je opvattingen niet dwepen, maar jou als mensch néem ik. Met V.D. is het misschien een beetje omgekeerd. En dat is nu juist het tragische van de situatie. Ik voel me als*

²⁴³ Citaten uit Bernard Verhoeven, *Over Kunst en Leven*, 1948.

²⁴⁴ Zie o.a. A. Venema, *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie*, 352 e.v.

²⁴⁵ Brief van Louis Kuitenbrouwer aan Bernard Verhoeven van 8 oktober 1946, GA – BV.

*mensch aan jou meer gebonden dan aan V.D., maar zijn ideeën staan me nader dan de jouwe. Men zou het een impasse kunnen noemen, als het vindingrijke leven nu eenmaal uit dat soort impasses niet bestond.*²⁴⁶ Verderop in de brief neemt hij afstand van de ideeën van Kuyle: *'En nu kan ik alles voelen voor een fascisme, dat werkelijke waardeverhoudingen kent, eerbiedigt, verwezenlijkt, maar je zult het met mij eens zijn, dat dit zuivere fascisme dan toch verdomd grof is vervalscht door de praktijk, die we hebben beleefd. Misschien heeft dat fascisme van jou zijn kans nog niet gehad; ik betwijfel of het redelijk is om het opnieuw crediet te geven. (Nu heb ik het weliswaar geen crediet gegeven, maar toch...). Maar zie je, dat is nu het domein waar onze gedachten uiteengaan, en waar we veilig onder de inblazingen van den sterksten geest der menscheit verder over kunnen praten.'* De laatste opmerking slaat op een uit de hand gelopen drinkgelag, waarmee de brief ook start.²⁴⁷ Kuyle volhardt in zijn ideeën en is verbolgen over de vele afwijzende reacties uit zijn omgeving. Verhoeven snapt niet dat hij hierin volhardt en schrijft: *'Zijn we al in den tijd van het 'Es ist nicht wahr' en moeten we dat van Nederlanschen kant hooren. Kom, Louis, we hebben allen in dezen tijd geleefd. In deze streken hebben de Duitschers er wel voor opgepast ostentatieve martelaren te maken. Maar meen je nu werkelijk dat we blind zijn geweest. En vergeef me, maar ik weet uit ervaring iets meer van wat Duitsers in de bezetting hebben gedaan en waartoe ze in staat waren. [...] Wanneer ik zeg: waarom etaleer je nog je Duitse sympathieën, terwijl die je in de huidige complicaties hebben gebracht -- dan zul je antwoorden; dat is mijn opvatting van eerlijkheid. En ik kan daar wat voor voelen. Maar dan moet je ook begrijpen, dat diegenen, die jouw sympathieën niet deelden en ze afkeurden, niet bijzonder gesticht zijn door de rechtvaardiging van die sympathieën achteraf. En wanneer men dat zegt, is dat een andere vorm van eerlijkheid.'*²⁴⁸

Als Kuyle Verhoeven vraagt een inleiding bij een nieuw te verschijnen boek over heiligen te schrijven, stuurt hij een aarzelende reactie: *'Ik weet zeer wel, dat een paar woorden inleiding me heel wat narigheid kunnen bezorgen. Desniettemin ben ik, uit vriendschap voor jou en je gezin, in beginsel bereid – mits inderdaad de licentie door den Eereraad onaantastbaar is. Ik wilde alleen maar zeggen, dat je het iemand niet gemakkelijk maakt om zich voor je in te zetten. Die Duitse sympathie, die je je veroordeeling kostte, is ook mij zeer antipathiek -- en in den brief, waarin je mij een stellingnemen vraagt, prolongeer en prikkel je die antipathie en*

²⁴⁶ Brief Bernard Verhoeven aan Louis Kuitenbrouwer, 6 maart 1947, LM – VERH inv.nr. V 404 B.1.

²⁴⁷ Idem.

²⁴⁸ Brief Bernard Verhoeven aan Louis Kuitenbrouwer, 17 juli 1947, LM – VERH inv.nr. V 404 B.1.

*fundeert in zekeren zin je veroordeeling. Dat is voor mij het hinderlijke in de zaak.*²⁴⁹

Verhoeven zal deze inleiding wel schrijven. Verhoeven zal, naast Louis Frequin (de hoofdredacteur van *De Gelderlander*) en enkele anderen, worden opgeroepen als getuige tijdens het proces tegen Kuyle. Verhoeven verklaart dat Kuyle volgens hem een eerlijk man en fel anti-Duits zou zijn geweest. Hij is ervan overtuigd dat Kuyle de politieke consequenties van zijn schrijverijen nooit heeft beseft. Hij schrijft als volgt: *'Bij alle geschriften van Kuyle moet minstens 50% worden afgetrokken die voortvloeit uit een soort artistieke overdrijving.*²⁵⁰ Volgens Frequin had Kuyle grote fouten gemaakt, maar was hij als persoon niet fout geweest. De opvallend milde getuigenverklaringen mogen niet baten.²⁵¹ Kuyle wordt tot vier jaar cel veroordeeld wegens opzettelijke hulpverlening aan de vijand. Bij cassatie wordt dit een jaar later omgezet tot een jaar cel met een proeftijd van drie jaar.

4.2 Culturele voormannerij

Na de oorlog moet Verhoeven zich letterlijk een nieuwe plek verwerven. Hij neemt tal van klussen aan en beweegt zich in toenemende mate zowel in het culturele als ook in het politieke domein. De politieke aspiraties van Verhoeven worden steeds concreter. Hij schrijft in een brief aan Meekel: *'Mijn hobby is op het ogenblik redevoeren, en dat leidt weer tot Kamerlidmaatschap, culturele voormannerij enz. Enfin, dat drama, dat vrienden mij altijd voor de voeten werpen.*²⁵² De redevoeringen, het Kamerlidmaatschap en die 'culturele voormannerij' zijn de drie werkzaamheden die in de periode na de oorlog de meeste tijd van Verhoeven in beslag zullen nemen. Daarnaast blijft Verhoeven actief als schrijver en hoewel hij niet meer actief is als journalist verschijnen zijn artikelen nog wel regelmatig in de pers. Het belang van Drakenburg als podium voor Verhoeven is in de eerste jaren na de oorlog van onschatbare waarde. Het is de centrale plek om zelf (mede) bijeenkomsten te organiseren of lezingen te houden. Het is zijn eigen niche die hij, binnen alle verdere maatschappelijke ontwikkelingen, zoekt. Zijn relatie met de katholieke pers blijft goed. Daardoor weet hij zich ook op dat terrein verzekerd van aandacht. Hij wordt bekend als cultureel expert. De bijeenkomsten in Drakenburg worden in toenemende mate ook (cultuur-)politieke

²⁴⁹ Idem.

²⁵⁰ Citaat uit artikel "Albert Kuyle staat terecht." *De Tijd*, 29 september 1949. Ook genoemd in artikel: "Onmiddellijke hechtenis van twee jaar geëist tegen Albert Kuyle." *De Volkskrant*, 30 september 1949.

²⁵¹ Beek, H. van. *De krantenpauze*, p. 134-136.

²⁵² Brief van Bernard Verhoeven aan Kees Meekel, februari 1947, KDC – MEEK inv.nr. 369.

bijeenkomsten van de pas opgerichte KVP. Verhoeven ziet een kans om zich ook binnen de katholieke politieke partij te manifesteren als sectoraal expert.

Dankzij zijn nieuwe status als cultureel expert – en in zijn zoektocht naar een betekenisvolle invulling van zijn tijd – lonken politiek en bestuur. Verhoeven zet eind 1946 zijn eerste stappen in het Haagse milieu. Hij wordt dan, samen met Van Duinkerken, benoemd tot een van de leden van een commissie die door Gielen is ingesteld om opdrachten te verstrekken aan letterkundigen voor het schrijven van toneelstukken. De toneelschrijver en regisseur August Defresne is voorzitter van deze commissie.²⁵³ De politiek lonkt en voor Verhoeven is de politieke agenda duidelijk. Cultuur – in allerlei facetten – moet op die agenda. Allereerst in eigen kring en in toenemende mate ook op nationale schaal. Verhoeven gebruikt voor het eerst de term 'cultuurpolitiek' in een lezing voor Belgische en Nederlandse studenten in Leuven in 1947. Verhoeven houdt de discussie over de actieve cultuurpolitiek nog tot in het voorjaar van 1948 levendig, onder andere door enkele spreekbeurten op Drakenburg. Deze worden vervolgens besproken in de katholieke pers. *De Tijd* is hoopvol over een eventuele kandidaatstelling van Verhoeven: *'Wanneer dr. Gielen minister blijft, zal met Bernard Verhoeven een literator zijn intrede doen in onze fractie, een onafhankelijke geest uit de kring der cultuurscheppers en cultuurverspreiders, voor wie indertijd in ons blad een krachtig pleidooi is gevoerd. Moge zijn optreden kleur en geest aan ons politiek beleid verlenen.'*²⁵⁴ Verhoeven is in september 1947 lid van de Nederlandse delegatie die in Scheveningen deelneemt aan een congres van Europese katholieke politici in de Nouvelles Equipes Internationales. Hieraan neemt ook de latere Duitse bondskanselier Adenauer deel. Er wordt gesproken over 'politieke, economische en culturele aspecten' van 'de organisatie van Europa'. Ook de latere minister Marga Klompé is lid van de Nederlandse delegatie.²⁵⁵

²⁵³ Zie kort berichtje in *De Volkskrant* van 14 oktober 1946. Maria André Antoine August Defresne (1893 – 1961) was toneelspeler, regisseur en artistiek leider. Hij was actief betrokken bij de reorganisatie van het toneel en bijverde de komst van een leerstoel voor dramatische kunsten.

²⁵⁴ "Het politiek advies." *De Tijd*, 21 april 1948.

²⁵⁵ Margaretha Albertina Maria Klompé (1912 – 1986) was de eerste vrouwelijke minister in Nederland. In de periode van 1967 tot 1971 was zij minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk. Klompé was evenals Verhoeven afkomstig uit Arnhem. Ook zij stond in 1948 voor het eerst op de kieslijst van de KVP. Opmerkelijk is dat zij in haar dagboek uit die periode, in 2012 uitgegeven als *In liefde en rechtvaardigheid*, op geen enkele wijze Verhoeven noemde, ook niet in relatie tot andere wederzijdse bekenden of hun beider relatie tot Arnhem.

Richting het Kamerlidmaatschap

Hij wordt op de kieslijst geplaatst en vestigt zijn naam definitief tijdens een actieve bijdrage aan het KVP-congres in Utrecht in december 1948. Al twee maanden voorafgaand aan het congres aangekondigd in diverse dagbladen, houdt hij een inleiding voor het congres over een actieve nationale cultuurpolitiek en neemt deel aan de daaropvolgende discussies. Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen Rutten en voormalig minister Gielen nemen ook deel aan dat debat. De belangstelling voor de vergadering over cultuurpolitiek is zo groot dat er extra ruimte in de Jaarbeurs moet worden gezocht. Verhoeven vraagt in zijn bijdrage aandacht voor drie centrale beginselen binnen de cultuurpolitiek, te weten soevereiniteit, solidariteit en subsidiariteit: *'[...] Bernard Verhoeven heeft uiteengezet, hoe bij alle cultuurpolitiek voorop moet staan de erkenning van de soevereiniteit, die een fier isolement nodig maakt, maar nooit een 'laf en verdrietig' isolationisme verdraagt, in het kader der nationale politiek de solidariteit niet ontberen kan en ten slotte hoe de overheid hierbij solidair (subsidiar? nvds) moet optreden.*²⁵⁶ Op de inleiding volgde een langdurig en stevig debat *'dat het onderwerp bij tijd en wijle nogal geweld aandeed.'* In de ontwerpresolutie, die wordt aangenomen, staan de volgende aanbevelingen aan de overheid met betrekking tot culturele bemoeienis: *'Zo is vastgelegd, dat de culturele taak van de overheid in de eerste plaats in de bescherming en bevordering van persoonlijke arbeid en van de arbeid van particuliere lichamen ligt, omdat de oorsprong van de cultuur in de menselijke persoon berust en haar waarde ontleent aan zijn levensbeschouwing. Daar waar het particulier initiatief onmachtig is bestaande cultuurgoederen te beschermen of te spreiden, neme de overheid initiatieven. Bij openbare cultuuruitingen bescherm de overheid de menselijke waardigheid. De nauwe verbondenheid tussen cultuur en levensbeschouwing brengt noodzakelijk mee, dat in alle vormen van samenwerking tussen verschillende levensinrichtingen, op zichzelf hoogst gewenst, de levensbeschouwing onaangetast blijft.*²⁵⁷

Verhoeven licht de voorstellen zelf nader toe in *De Tijd*. De strekking klinkt bekend. Er wordt gepleit voor de bevordering van de volkshogescholen, zodat de zelfwerkzaamheid van het volk kan worden vergroot. De katholieke cultuurvisie klinkt onverminderd door. Omdat aan het commerciële vertoon in de bioscopen de nodige gevaren kleven, moeten er middelen komen ter bestrijding van de vervlakking door de bioscoop. Hetzelfde geldt voor de lectuur.

²⁵⁶ "Drie resoluties op drie sectievergaderingen K.V.P." *De Volkskrant*, 13 december 1948. Mogelijk vergiste de journalist zich hier. Logischer zou zijn geweest om, net als Verhoeven zelf, hier 'subsidiar' te benoemen.

²⁵⁷ Idem.

De commerciële winkelbibliotheken moeten worden ontmoedigd. Het gevaar dat dreigt door de invloed van slechte lectuur op de goede zeden en de cultuur moet worden tegengegaan. Er zijn wettelijke maatregelen nodig voor deze winkelbibliotheken.²⁵⁸ Daar waar de ideeën van Verhoeven voor het voeren van een actieve cultuurpolitiek in zekere zin vernieuwend zijn, is de inhoud op onderdelen nog steeds erg behoudend. In het *Limburgsch Dagblad* van 16 december 1948 staat dat de vergadering de regering ter overweging meegeeft of er geen speciale staatssecretaris voor kunst en cultuur ingesteld kan worden. Dit wordt, zeer tegen de wens van Verhoeven en dagvoorzitter Gielen, opgenomen in de resolutie. Waarom zij daartegen zijn, vermeldt het artikel niet.²⁵⁹ Begin januari 1949 publiceert *De Tijd* opnieuw een uitgebreid artikel van Verhoeven over het voeren van een 'nationale cultuurpolitiek'. In dit artikel noemt hij een actieve cultuurpolitiek en passant 'een eminente katholieke bijdrage van nationale stempel'.²⁶⁰ In dit verband wijst hij vooral op de bemoeienis van Victor de Stuers met het streven naar meer zorg voor monumenten door de staat.²⁶¹ Verhoeven bestrijdt in het artikel voor het eerst de liberale afzijdigheid op grond van het adagium van Thorbecke dat kunst geen regeringszaak zou zijn. De feiten verloochenen immers al, aldus Verhoeven, dat de Staat zich niet met de kunst zou moeten bezighouden.²⁶² Eind maart 1949 vindt een studieweekend over overheidsbemoeienis met de cultuur plaats op Drakenburg. Aan deze bijeenkomst verleent ook Gielen zijn medewerking.

Verhoevens entree in de KVP-fractie

Verhoeven belandt in de politiek vanwege zijn autoriteit op het gebied van cultuur en zijn voorzitterschap van verschillende culturele organisaties. Hij zal als *armzalige opvolger* de zetel van de voormalig minister Gielen overnemen.²⁶³ Zijn activiteiten als voorman van de Katholieke Culturele Federatie en als prominent organisator en spreker in Drakenburg hebben hem in contact gebracht met het politieke bedrijf. Deze combinatie zal hij de rest van zijn carrière blijven volgen als publicist en redenaar, volksvertegenwoordiger en (cultureel) bestuurder. Verhoeven is door deze combinatie in staat zijn ideeën uit te dragen en de

²⁵⁸ "Bernard Verhoeven over een actieve cultuurpolitiek." *De Tijd*, 13 december 1948.

²⁵⁹ Artikel *Speciale staatssecretaris voor kunst en cultuur gewenst* in *Limburgsch Dagblad* van 16 december 1948.

²⁶⁰ "Speciale staatssecretaris voor kunst en cultuur gewenst." *Limburgsch Dagblad*, 16 december 1948.

²⁶¹ Jonkheer Victor Eugene Louis de Stuers (1843 – 1916) uit Maastricht was advocaat en politicus. Hij was lid van de katholieke fractie in de Tweede Kamer. Als referendaris bij het ministerie van binnenlandse zaken was hij belast met de zorg voor kunst en monumenten. Hij was de drijvende kracht achter de totstandkoming van het Rijksmuseum in Amsterdam.

²⁶² "Nationale cultuurpolitiek." *De Tijd*, 27 januari 1949.

²⁶³ Brief van Bernard Verhoeven aan Kees Meekel, februari 1947, KDC – MEEK inv.nr. 369.

activiteiten kunnen niet los van elkaar worden gezien. De katholieke pers is enthousiast over de eventuele komst van Verhoeven naar de Kamer. Vooral in *De Tijd* wordt een krachtig pleidooi voor hem gehouden.²⁶⁴ Als Gielen geen minister wordt – hij wordt benoemd tot hoogleraar pedagogiek in Nijmegen – is de weg vrij voor Verhoeven om, zoals hij zelf zegt: *'ex officio van de kunst naar de politiek [...] gelokt'* zitting te nemen in de Tweede Kamer.²⁶⁵ In deel vier wordt nader ingegaan op zijn positie binnen de KVP, zijn Kamerlidmaatschap en zijn inbreng in het debat over cultuurpolitiek.

Culturele Voormannerij

Verhoeven wordt kort voor zijn eerste periode als Kamerlid in 1949 benoemd tot directeur van de Jan van Eyckacademie, de academie voor beeldende kunst in Maastricht. De academie was in 1948 opgericht en bood hoger kunstonderwijs – aanvankelijk met een sterke katholieke inslag. Verhoeven moet zijn aandacht nu verdelen tussen Den Haag, Maastricht en Baarn. Arnhem is en blijft zijn thuisbasis, al leeft in Maastricht nog enige hoop dat hij zich daar zal gaan vestigen. Het is niet verwonderlijk dat hij een trein laat opnemen in zijn door de graficus Mathieu Vroemen (1921 – 1988) ontworpen ex libris. Het vele treinreizen wordt ook genoemd door Verkade in een herinnering aan Verhoeven: *'Ja, die trein, dat was ook een deel van zijn leven: het bewijs dat hij, de regionalist, geen provinciaal was. Met zijn abonnement eerste klas reisde hij naar een film, toneelstuk of ballet – vooral naar het 'Nationaal Ballet' en het Opera gezelschap 'Forum' waarvoor hij mede verantwoordelijkheid droeg – in Den Haag of Amsterdam en liet zich op de heen- en terugreis door het ritmisch gedreun in slaap wiegen.'*²⁶⁶ Verhoeven is in Maastricht vooral benoemd om de instelling organisatorisch verder op orde te krijgen. Aan hem de taak om de interne samenhang te bevorderen.²⁶⁷ Hij neemt er in 1950 het initiatief om te komen tot de oprichting van een toneelopleiding. Het opzetten en financieren van de opleiding is mogelijk dankzij zijn goede relaties in politieke, culturele en katholieke kring.²⁶⁸ Hij zal tot in 1960 verbonden blijven aan de instellingen in Maastricht.

²⁶⁴ “Het politiek advies.” *De Tijd*, 21 april 1948.

²⁶⁵ “Waarom de politieke eenheid in de KVP.” *De Gelderlander*, 7 juli 1948.

²⁶⁶ Verkade, W. “Bernard Verhoeven, regionaal cultuur-mentor.” In Verhoeven, B.J. en Asselbergs, F. (red.) (1970). *Cultuur en overheid, een bundel cultuurpolitieke geschriften van Bernard Verhoeven*, Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar, p.54.

²⁶⁷ “Bernard Verhoeven directeur Jan van Eyckacademie.” *De Tijd*, 20 oktober 1949.

²⁶⁸ Dat was zeker niet alleen de verdienste van Verhoeven. De oprichter van de Academie, pater L.W. Linssen had goede connecties met Jos Gielen: “De Kunstpaus van Limburg, Leo Linssen (85) 60 jaar priester.” *De Nieuwe Limburger*, 10 maart 1973.

In 1952, wanneer hij stopt als volksvertegenwoordiger, krijgt Verhoeven, naast zijn werkzaamheden in Maastricht, de kans om zijn bestuurs- en commissieactiviteiten verder uit te breiden. Op verzoek van het hoofdbestuur van de KVP heeft het Centrum voor Staatkundige Vorming (hierna: “CSV”) een commissie ingesteld die onderzoek doet naar de staatkundige eenheid van de katholieke Nederlanders. Verhoeven wordt lid met cultuur als aandachtsgebied, al zal hij zich niet kunnen verenigen met de conclusies. Hij zit voor hetzelfde CSV in een commissie die zich bezighoudt met de hoogte van kunstsubsidies. Het rapport *Enige richtlijnen voor subsidiëring van kunstgezelschappen* verschijnt in maart 1953. Hij neemt zitting in het bestuur van de stichting ‘Mediator Dei’ in Arnhem. Deze, naar de gelijknamige encycliek van Paus Pius XII genoemde stichting, wil ‘*praktische steun geven aan de encycliek door middel van het verstrekken van opdrachten tot het maken van religieuze voorwerpen en devotionaliën volgens richtlijnen overeenkomstig de doelstellingen van de paus.*’²⁶⁹ Verhoeven komt in Maastricht in aanvaring met de eveneens Limburgse Speelgroep. Als de Toneelacademie besluit om de studenten voorafgaand aan hun eindexamen stage te laten lopen in Arnhem en niet bij de Speelgroep, voelt de laatste zich gepasseerd.²⁷⁰ Verhoeven verlaat in oktober 1954 de Van Eyckacademie vanwege te veel werkzaamheden. Wel blijft hij verbonden aan de Toneelacademie. Hij voelt met het toneel een grotere verwantschap dan met de beeldende kunsten. Verhoeven heeft als actief Arnhemmer een rol bij de oprichting van een professioneel theatergezelschap *Theater* voor Oost-Nederland in Arnhem. Verhoeven en Johan van der Woude hebben zitting in de schouwburgcommissie van de Arnhemse schouwburg en vanuit die positie wordt zowel richting gemeente als richting het Rijk druk uitgeoefend.²⁷¹ Staatssecretaris Cals blijkt voorstander van de plannen en de première van het nieuwe gezelschap vindt plaats in september 1953. Helemaal gelukkig blijkt de relatie tussen *Theater* en cultuur minnend Arnhem niet. Er is wrijving over programmering en facilitering. De lokale politiek stelt dat de toneelgroep te veel wil concurreren met de Randstedelijke gezelschappen. Verhoeven zegt hierover in 1961: ‘*[Er is] een discrepantie tussen een gezelschap, dat zich als 'eersterangs gezelschap' doorlopend door artistieke 'daden' te moeten rechtvaardigen en de beperkte opname capaciteit van een bescheiden bevolkingsagglomeraat en dienovereenkomstig beperkt*

²⁶⁹ Zie artikel *De Tijd* van 17 maart 1953; ook melding op dezelfde dag in *de Volkskrant* en *Algemeen Handelsblad*.

²⁷⁰ “Culturele strubbelingen in Limburg.” *De Tijd*, 3 april 1953.

²⁷¹ Johan van der Woude (1909 – 1979) was een schrijver en redacteur en bevriend met Verhoeven. Samen zaten ze in tal van Arnhemse culturele initiatieven.

toneelpubliek.²⁷² Hoewel *Theater* stukken opvoert zoals *De Duivel en God* van Jean-Paul Sartre – wat Verhoeven een ‘*artistieke misgreep*’ noemt vanwege de thematiek – blijft hij het verstrekken van provinciale subsidie voor *Theater* ondersteunen.²⁷³

Verhoeven grossiert inmiddels in bestuursfuncties. Hij wordt voorzitter van de Katholieke Culturele Federatie. Deze federatie is de voortzetting van het Algemeen Secretariaat.²⁷⁴ Als later in 1957 het 35-jarig jubileum bescheiden wordt gevierd, meldt hij dit trots aan Brom, die gevraagd wordt om te komen spreken op het jubileum. Hij schrijft: ‘*U hebt me wel eens gezegd: ‘Het verwondert me, dat een nerveus type als jij toch nog zo lang ergens bij kunt blijven.’ Wel, ik wou U in levenden het bewijs leveren – al die 35 jaar ben ik op mijn post gebleven. [...] en U bent er ook nog, en hóe! Is dit alles geen reden om uit Uw kluis naar ons af te dalen?’*.²⁷⁵ Verhoeven wordt in 1958, inmiddels geridderd in de Orde van Oranje-Nassau, benoemd tot voorzitter van de algemene katholieke kunstenaarsvereniging (hierna: “AKKV”). De vereniging functioneert als standsvereniging voor katholieke beoefenaars van kunst. De vereniging was opgericht in 1920 op initiatief van het centraal bureau van de Katholieke Sociale Actie en ingericht naar zowel gewestelijke kringen als naar verschillende vakgroepen. Van het oorspronkelijke doel van de bevordering van de culturele emancipatie verschoof het doel naar de belangenbehartiging van katholieke kunstenaars en het bevorderen van christelijke kunst in het algemeen. Verhoeven is inmiddels ook bestuurslid van de *Nationale Opera* en het *Nationaal Ballet*. Hij is vanaf het begin, op persoonlijke titel door het ministerie uitgenodigd, betrokken bij *Opera Forum* in Enschede. Verhoeven is eind jaren vijftig een beroepsbestuurder. Als voorzitter van drie landelijke culturele organisaties (een algemene en twee katholieke) wordt hij binnen de culturele sector met recht gezien als ‘*katholiek cultureel voorman bij uitstek*’.²⁷⁶

4.3 Verhoeven in de provincie

Verhoeven heeft zich vanaf zijn eerste publicatie over cultuurpolitiek in 1945 beziggehouden met de positie van de provincie. Hij is ten slotte niet alleen prominent woordvoerder op dat

²⁷² Righart, H. (1988). *Vijftig jaar speelruimte. Geschiedenis van de Schouwburg Arnhem 1938-1988*. Zutphen: Walburg Pers, p. 31, 48.

²⁷³ “‘Duivel en God’ een artistieke misgreep.” *De Gelderlander*, 20 december 1960.

²⁷⁴ Brief van Bernard Verhoeven aan Gerard Brom, 4 april 1957, KDC – BROG inv.nr. 1332.

²⁷⁵ Idem.

²⁷⁶ Kwalificatie door Jan Kassies, zie hoofdstuk 2.

onderwerp, maar brengt ook zelf het nodige in praktijk. In het vormgeven van de provinciale rol zijn de oprichting van verschillende Culturele Raden in de diverse provincies en de coördinerende rol, die het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur (hierna: “NOGC”) binnen deze ontwikkeling heeft, van groot belang. Verhoeven speelt ook hier een centrale rol: als voorzitter van het NOGC en als mede-initiator en toekomstig voorzitter van de Culturele Raad in de provincie Gelderland. Vanaf 1956 zal hij ook toetreden tot de Provinciale Staten van Gelderland. Hij zal deze functies deels combineren en heeft hiermee invloed op de agendavoering en op het koppelen van landelijke thema’s op de regionale agenda.

Het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur

Op 29 november 1955 worden de stichtingsakte en de statuten van het NOGC ondertekend in Amsterdam. De ondertekenaar is Pieter Hendrik Schröder, de secretaris van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen.²⁷⁷ Hij schenkt uit eigen vermogen een bedrag van honderd gulden. Dit bedrag wordt gelijk het vermogen van de nieuwe stichting. Het doel van de stichting is het culturele leven in de verschillende gewesten te bevorderen. Dit kan door het stimuleren van het overleg tussen gewestelijke culturele instellingen en het organiseren van congressen voor gewestelijke cultuur. Leden van het Algemeen Bestuur dienen representatief te zijn voor het culturele leven in hun gewest. De afvaardiging per provincie komt bij voorkeur vanuit een Culturele Raad of op voordracht van het College van Gedeputeerde Staten. Bij de stichtingsakte van 1955 wordt de provincie Gelderland vertegenwoordigd door Hubert van Eck, op dat moment lid van Gedeputeerde Staten en door Willem Verkade, op dat moment secretaris van de Culturele Adviescommissie en bevriend met Verhoeven.²⁷⁸ Vijf personen worden benoemd tot leden van het Algemeen Bestuur. Verhoeven is de voorzitter.

²⁷⁷ dr. P.H. (Pieter Hendrik) Schröder (1900 – 1983) was neerlandicus en schrijver. Daarnaast was hij werkzaam als docent Nederlands in het middelbaar onderwijs. In de periode van 1946 tot 1965 was hij algemeen secretaris van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen. In deze hoedanigheid was hij actief om de instelling bestuurlijk en organisatorisch te versterken. De Maatschappij was een van de aangesloten instellingen bij het Nederlands Cultureel Contact (NCC) eind jaren veertig. Schröder onderhield daarvoor de contacten. Hij verzorgde ook, onder voorzitterschap van Verhoeven, lezingen op congressen van het NCC – bijvoorbeeld in Leeuwarden in 1954.

²⁷⁸ dr. H.J. (Hubert) van Eck (1905 – 1991) was een politicus, wetenschapper en bestuurder. Hij werd in 1939 lid voor de SDAP van Provinciale Staten van Gelderland. Van 1946 tot 1970 was hij opnieuw lid van Provinciale Staten, ditmaal voor de PvdA. Hij was een aantal jaren lid van het College van Gedeputeerde Staten. Van Eck, woonachtig in Ede, zette zich in voor het behoud van het Gelders landschap en was als bestuurder verantwoordelijk voor de start van een actieve cultuurpolitiek in Gelderland. In dit streven vonden Verhoeven en Van Eck elkaar.

De ontstaansgeschiedenis van het NOGC gaat terug tot de periode vlak na de bevrijding. De verschillende volkshogescholen – waaronder Drakenburg – vervullen naast hun educatieve rol ook een rol in het bevorderen van kunst en cultuur. Dit gebeurt enerzijds door het aanbieden van een breed scala aan cursussen en anderzijds door het organiseren van conferenties over dit onderwerp. Het is vooral op de volkshogescholen dat ook het amateurtoneel, muziekbeoefening, volksdans en streekcultuur tot ontwikkeling komen. Het streven naar belangenbehartiging voor de volkshogescholen en voor een platform voor (regionale) cultuur lopen gelijk op. Samen met Henk van der Wielen start Verhoeven in 1946 een initiatiefcomité om vorm te geven aan deze belangenbehartiging.²⁷⁹ Verhoeven is vaak aanwezig bij de opening van nieuwe volkshogescholen en legt daarmee ook actief het verband tussen deze volkshogescholen en het vraagstuk van cultuurpolitiek.²⁸⁰ In 1948 hebben zich twaalf organisaties voor kunst en volksontwikkeling verzameld in het Nederlands Cultureel Contact. Verhoeven is hier ook bij betrokken namens de katholieke culturele federatie.²⁸¹ Hij is nog steeds initiatiefnemer als in 1953 het Comité voor Gewestelijke Culturele Manifestaties wordt opgericht en een congres in Arnhem organiseert. Dit comité is de directe voorloper van het NOGC.

De belangrijkste wapenfeiten van het NOGC zijn de jaarlijkse congressen die vanaf 1953 worden georganiseerd. Jaarlijks wordt gezocht naar een locatie in een van de gewesten – eerst in de provinciehoofdsteden – en er wordt een thema gekozen dat aansluit bij de gewestelijke cultuur. In 1953 (Arnhem) is het thema Cultuur en Gemeenschap, in 1954 (Leeuwarden) Volkszang en Volksdans, in 1955 ('s-Hertogenbosch) Amateurtoneel, in 1956 (Alkmaar) Amateur en Kunstenaar. In een later congres in Delft zijn Verhoeven en Willems zelf inleiders op het onderwerp cultuurspreiding. Het NOGC zet zich naast deze congressen ook in voor de oprichting en samenwerking van provinciale Culturele Raden. De Culturele Raden – waarvan

²⁷⁹ dr. Hendrik Gerardus Wilhelmus (Henk) van der Wielen (1903 – 1990) was sociaalgeograaf en sociaal werker. Hij was een van de drijvende krachten achter de ontwikkeling van het volkshogeschoolwerk in Nederland. In 1932 startte hij de volkshogeschool Allardsoog, die een voorbeeld voor andere gelijksoortige instellingen zou gaan worden. Hij vervulde tal van bestuursfuncties in het vormingswerk en cultuurontwikkeling. Zo was hij van 1948 tot 1965 voorzitter van de Fryske Kultuerried, de culturele raad. De relatie met Verhoeven stamde al uit de jaren dertig, toen beiden zich inzetten voor de Dietsche zaak en daarover lezingen gaven. In een artikel over het volkshogeschoolwerk in het Katholiek Staatkundig Maandschrift van januari 1948 refereerde Verhoeven aan Van der Wielen als initiator. Wel stelde hij dat de ontwikkeling van Drakenburg weliswaar gelijktijdig maar desondanks 'goedgeeds onafhankelijk' plaatsvonden. Verhoeven en Van der Wielen zaten regelmatig in dezelfde commissies.

²⁸⁰ Voorbeelden van toespraken van Verhoeven over de Nederlandse cultuur in Limburg ("De Volkshogeschool: Limburg toetst de standpunten." *Limburgsch Dagblad*, 27 juni 1947; ook met Van der Wielen) en Brabant ("Volkshogeschool te Breda geopend." *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1949).

²⁸¹ Verhoeven was voorzitter van de KCF van 1945 tot 1962.

de eersten waren opgericht in Limburg en Friesland – zijn de eerste organisaties die zich bezig gaan houden met de uitvoering van regionaal cultuurbeleid. Zij komen vaak voort uit de provinciale organisaties voor maatschappelijk werk, maar weten zich daaruit te onttrekken.²⁸² Culturele Raden adviseren gevraagd en ongevraagd over de subsidies voor organisaties en activiteiten. Mede door de inzet van het NOGC zetten zij zich in voor een breder perspectief op cultuur dat de volks- of regionale kunst ontstijgt en wordt er actief aan cultuurspreiding gewerkt.²⁸³ Het NOGC vraagt bij het rijk en de verschillende provincies subsidies aan. Hiertoe wordt besloten in de januarivergadering van 1954.²⁸⁴ Zo wordt al in juli 1954 door de provincie Overijssel een subsidie toegekend vanuit het tweeledige doel van het NOGC: het versterken van de regionale (‘gewestelijke’) cultuur als individuele onderdelen van de nationale cultuur en de verbinding tussen de verschillende regio’s via de jaarlijkse congressen. De brief met het verzoek tot subsidie wordt ondertekend door Verhoeven en Schröder.²⁸⁵ De bestuursvergaderingen van het NOGC worden doorgaans bezocht door zo’n twintig leden. Binnen het bestuur zijn zowel gedeputeerden als vertegenwoordigers van culturele raden en volkshogescholen betrokken. In de agenda van 5 oktober 1954 wordt niet alleen gesproken over de congressen, maar er vindt even intensief discussie plaats over het toneelbestel. De vertegenwoordigers van de volkshogescholen (Van der Wielen en Guermontprez) en gedeputeerden (Van Eck uit Gelderland en Verhoef uit Utrecht) doen actief mee in het gesprek. Verhoeven leidt de vergadering en heeft ongetwijfeld de hand gehad in de keuze van het onderwerp. Verhoeven blijft als voorzitter aan tot 1956. Hij zal worden opgevolgd door Verkade (1958). Verhoeven blijft de jaarlijkse congressen bezoeken en zal in 1963 nog een actieve bijdrage geven.

²⁸² Volgens Van Linde en Frieswijk (2012) zou ook nog het ongenoegen hebben meegespeeld over het feit dat er een apart Ministerie voor Maatschappelijk werk werd opgericht in 1952 en dat dit ook nog werd bestierd door katholieke ministers. Dit terwijl volksontwikkeling en cultuur ondergeschoven onderwerpen bleven binnen het Ministerie van Onderwijs. In de beschikbare informatie over Verhoeven is daarvan niets gebleken. Over de katholieke ministers zal hij zich zeker niet beklaagd hebben. Provinciale stichtingen voor sociaal-cultureel werk agendeerden cultuurpolitieke thema’s voorafgaand aan de zelfstandige culturele raden. Zo sprak Verhoeven bij in Zwolle bij een bijeenkomst voor de provinciale stichting voor sociaal en sociaal-cultureel werk in Overijssel (“Bernard Verhoeven bepleit: Eén cultuurpolitiek voor Gelderland en Overijssel.” *De Volkskrant*, 6 mei 1952). Linde, M. van der en Frieswijk, J. (2013). *De volkshogeschool in Nederland, 1925 – 2010*. Hilversum: Verloren.

²⁸³ Linde, M. van der en Frieswijk, J. (2013). *De volkshogeschool in Nederland*, 238.

²⁸⁴ Notulen bestuursvergadering NOGC, 22 januari 1954, GA – BV. In deze vergadering werd ook besloten de naam te wijzigen van Gewestelijke Culturele Manifestaties tot Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur en de stichtingsvorm aan te nemen.

²⁸⁵ Notulen van de eerste gewone Zitting der Staten van Overijssel van het jaar 1954, 306 ev.

Verhoeven in Gelderland

Het actieve cultuurbeleid van de provincie Gelderland begint met een enquête. Het Gelders provinciebestuur ziet het aantal aanvragen voor subsidie van culturele instellingen en activiteiten toenemen.²⁸⁶ In Provinciale Staten wordt in 1952 geconcludeerd dat het afwegen van deze subsidieaanvragen moeilijk is vanwege het ontbreken van een beleidsmatig kader. Om – in de eerste plaats – inzicht te krijgen in alle culturele en sociaal-culturele activiteiten, wordt de Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk gevraagd dit inzicht te verstrekken. Het blijkt een enorme klus. Er komt een aparte Adviescommissie vanuit de Stichting. Het voorzitterschap is in handen van gedeputeerde Van Eck en de secretaris is Verkade. Verhoeven is een van de leden van de Adviescommissie. De directeur van de Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk, het latere CHU-kamerlid Arnold Tilanus is eveneens als lid betrokken.²⁸⁷ De Adviescommissie vat de opdracht ruim op. Verhoeven pleit in een brief aan Tilanus om de blik van de Adviescommissie niet te laten inperken door de sociaal-culturele statuten van de stichting. Tilanus stemt ermee in.²⁸⁸ Op 14 februari 1953 wordt de Adviescommissie door commissaris van de Koningin Quarles van Ufford geïnstalleerd. Uit het verslag van de eerste vergadering blijkt andermaal de visie van Verhoeven op het samengaan van de (geloofs- en streek) gemeenschappen binnen het grotere nationale geheel: *‘De heren Van Eck en Verhoeven betogen [...] de waarde van infederalistische opbouw, waarin een evenwicht bestaat tussen het eigen karakter der eigen gemeenschappen en het doorstromen van algemene culturele waarde, en geven aan dat ook de gedachte bij het Ministerie van O.K.W. in dezelfde richting gaat.’*²⁸⁹

De Adviescommissie besluit een enquête uit te voeren onder alle instellingen in de provincie die zich op een of andere manier bezighouden met vrijetijdsbesteding. De gemeenten worden gevraagd actief deel te nemen aan dit project. Er verschijnt een persbericht waarin het doel van de enquête wordt toegelicht. Een steeds grotere vraag voor ondersteuning wordt aan het

²⁸⁶ Voor de chronologische volgorde, zie document *Overzicht werkzaamheden en besluiten der Culturele Adviescommissie van de Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk*, niet gedateerd (na 1955); GA – BV.

²⁸⁷ drs. A.D.W. (Arnold) Tilanus (1910 – 1996) was net als zijn vader Hendrik Tilanus partijvoorzitter en fractievoorzitter van de CHU. Hij was opgeleid tot arts en was actief binnen het maatschappelijk werk in Gelderland. In de periode van 1950 tot 1963 was hij directeur van de Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk. Zijn politieke loopbaan startte in 1963. Tilanus was partijvoorzitter toen de CHU eind jaren zeventig samen met de ARP en KVP opging in het CDA. Hij zat net als Verhoeven tijdens de bezetting enige tijd in Kamp Amersfoort.

²⁸⁸ Brief van Arnold Tilanus aan Bernard Verhoeven van 9 maart 1953; en passant vroeg Tilanus aan Verhoeven om toezending van het CSV-rapport over subsidiëring van kunstgezelschappen; GA – BV.

²⁸⁹ Notulen van de Installatie-vergadering der Culturele Adviescommissie, 14 februari 1953, GA – BV.

provinciaal bestuur gericht, al kan er niet ‘*op kosten van de belastingbetaler voor Sinterklaas worden gespeeld*’. Ook kan er geen ongefundeerd oordeel worden geveld voor het ene verzoek tegenover het andere. De belangen van de verschillende bevolkingsgroepen liggen zover uiteen dat ‘*goede raad en feitenkennis*’ aan de basis horen te staan van verder acteren. De scope is breed. De Commissie rekent zowel het Gelders Orkest als de lokale volksdansclub tot het bereik van kunst en ontspanning.²⁹⁰ Het eerste rapport wordt aan Provinciale Staten voorgelegd in het voorjaar van 1954. Op 18 maart 1954 verschijnt er ook een nota over ‘*Provinciale steun aan regionaal culturele opbouw*’. Beide stukken worden in de winterzitting van Provinciale Staten in december 1954 vastgesteld. De Adviescommissie ontwikkelt zich steeds meer tot een onafhankelijk adviesorgaan op het gebied van kunst en cultuur en maakt zich daarmee steeds meer onafhankelijk van de Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk. De voorzitter, gedeputeerde Van Eck, maakt dit onder meer mogelijk doordat hij de provinciale organisatie de opdracht geeft alle subsidieaanvragen voor advies door te zenden. De Adviescommissie zegt toe maandelijks bijeen te komen en maakt hiermee een doorstart.²⁹¹

Verhoeven heeft vanaf het begin een stevige vinger in de agendering van deze Culturele Adviescommissie. Al vanaf de eerste vergadering is er een tweedeling in een inhoudelijk en thematisch deel en de bespreking van concrete subsidieaanvragen. Ter ondersteuning van het thematische deel wordt in de agenda verwezen naar actuele literatuur en achtergrondinformatie. Artikelen of (pre-) adviezen van Verhoeven zelf staan bijna elke vergadering op deze literatuurlijst.²⁹² Tijdens de vergaderingen in het jaar 1955 worden de aanbevelingen voor de cultuurpolitiek uitgewerkt. In eerste instantie worden vooral de grenzen van overheidshandelen verkend. Er wordt gewerkt aan een concreet uitgebreid en uitgewerkt rapport over waar het provinciaal handelen wenselijk en mogelijk wordt geacht.²⁹³ De Culturele Adviescommissie organiseert ook eigen congressen en bijeenkomsten. Zo is er in december 1956 in Arnhem een goedbezocht congres over kunst en amateurisme. Verhoeven is een van de sprekers.²⁹⁴

²⁹⁰ Ontwerp Persbericht ‘*Provinciaal onderzoek naar onze culturele en ontspanningsverenigingen*’ van de Adviescommissie vanuit de Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk, niet gedateerd (1953); GA – BV.

²⁹¹ Document ‘*Overzicht werkzaamheden en besluiten der Culturele Adviescommissie van de Stichting Gelderland voor Maatschappelijk Werk*’, niet gedateerd (na 1955); GA – BV.

²⁹² Ook artikelen van Jan Kassies, Fred Polak, Willem Asselbergs, Ab de Roos, Emanuel Boekman werden voorgesteld, in het document Programma van werkzaamheden Culturele Adviescommissie der Provincie Gelderland, niet gedateerd (1955); GA – BV.

²⁹³ Idem.

²⁹⁴ Bericht zonder titel in *De Tijd*, 14 december 1956.

De Culturele Adviescommissie voorziet in een behoefte en ontwikkelt zich tot een zelfstandig orgaan. Eind 1957 keuren Provinciale Staten de conceptstatuten van de Stichting Culturele Raad Gelderland goed. De Culturele Raad ziet voor zichzelf een plek als onafhankelijk intermediair tussen provincie en gemeenten en tussen provincie en instellingen. De opzet van de landelijke Raad voor de Kunst – met afzonderlijke commissies voor specifieke onderwerpen – wordt in feite op regionale schaal nagebootst. De Culturele Raad heeft achttien leden, die door Gedeputeerde Staten zijn benoemd. De Raad wordt op 29 januari 1958 geïnstalleerd door de commissaris van de Koningin. Het bestuur kiest Verhoeven als eerste voorzitter en Verkade wordt opnieuw directeur. Tijdens de installatie van de Culturele Raad zal Emile Schüttenhelm, de latere omroepbestuurder die op dat moment nog directeur is van het departement, een toespraak houden.²⁹⁵ Hij spreekt namens de verhinderde minister Cals. Provincies, aldus Schüttenhelm, worden in toenemende mate gevraagd culturele activiteiten financieel mogelijk te maken. Daarnaast doen zij zelf ook steeds meer voor culturele stimulering van de bevolking. Hij signaleert dat in steeds meer provincies Culturele Raden worden opgericht. Zij zijn weliswaar verschillend van aard, maar behoren wel overal een representatie van het culturele leven te zijn. Zo ook in Gelderland, waar de ontwikkeling van de Raad haar tijd genomen heeft. Net als de rijksoverheid heeft ook de provincie behoefte aan een adviesorgaan en heeft de culturele sector behoefte aan gedachtewisseling. De Culturele Raad voorziet in deze beide behoeften. Hij verwijst ook naar het belang van culturele activiteiten voor de ontwikkeling van de individuele mens – vooral in tijden van verregerende mechanisatie en toenemende vrije tijd.²⁹⁶

De Culturele Raad gaat direct aan de slag.²⁹⁷ De Raad acteert als adviesorgaan zowel richting Gedeputeerde Staten als ook naar individuele gemeenten. De Raad heeft een relatie met culturele instellingen en geeft voornamelijk advies over subsidieaanvragen. Er wordt gewerkt met inhoudelijke subcommissies. De Raad heeft ook een uitvoerende taak. Zo worden er in de beginjaren provinciale culturele dagen georganiseerd en faciliteert men rondreizende tentoonstellingen van beeldende kunst. De dagelijkse leiding van de Raad is in handen van

²⁹⁵ Emile Schüttenhelm (1909 – 2003) was ook katholiek; had eerder ook namens Cals gesproken op het katholieke toneelcongres in mei 1953 in Utrecht.

²⁹⁶ Toespraak van E. A. Schüttenhelm uitgesproken bij de installatie van de Culturele Raad Gelderland op 29 januari 1958. GA – CR.

²⁹⁷ Voor dit gedeelte is gebruikgemaakt van de verslagen van de Culturele Raad Gelderland over de periode 1958 tot en met 1960 zoals bewaard in het Gelders Archief, GA – CR archief nr. 0753 inv.nr. 1.1.1.

Verkade. Andere drijvende krachten binnen de Raad zijn de latere NCRV-voorzitter dominee Ozinga, Johan van der Woude en de PvdA-politicus Anne Vermeer.²⁹⁸ Van Eck legt de verbinding met het college van Gedeputeerde Staten. Verhoeven is voorzitter van – wat hij zelf het liefst de Gelderse Cultuurraad noemt.²⁹⁹ Hij vervult in zijn hoedanigheid als voorzitter een verbindende rol met landelijke instellingen en krijgt landelijke ontwikkelingen in de Raad besproken. De verslagen laten zien dat hij bijna als technisch voorzitter naar voren komt. Wel vervult hij uit hoofde van zijn functie ook een representatieve rol. Hij opent tentoonstellingen en spreekt met gemeentebesturen en burgemeesters. Hij is op zijn best in deze representatieve rol.

Het is in het begin nog een hele zoektocht naar kaders voor provinciale beleidsuitvoering. De provincieorganisatie beschikt over een aantal medewerkers die zich met dit onderwerp bezighouden. De werkzaamheden bevinden zich vooral op het terrein van de subsidiebeoordeling en verstrekking. Beleidsmatige discussie vindt weliswaar plaats binnen Provinciale Staten, al is dit vooral op incidenteel en inhoudelijk niveau. Zo vinden er discussies plaats over de invulling van het aantal musici bij het Gelders Orkest, de oprichting van regionale muziekscholen en over subsidies aan toneelgroepen. De vertaling van landelijke beleidsontwikkelingen vindt voornamelijk via de Raad plaats. In deze eerste periode zijn de drie belangrijkste onderwerpen vooral de cultuurspreiding, toneelspreiding en monumentenzorg. Individuele subsidieaanvragen worden getoetst op het criterium van regionaal belang, al ontbreken in het begin nog vastgestelde verordeningen op dit gebied. De scope van de aanvragen is in het begin daardoor nog divers. Naast aanvragen voor korenfestivals komen er ook aanvragen voor subsidies vanuit een siervogelvereniging en een bokaal voor Gelderse profvoetballers. Meer dan eens blijkt uit het gegeven advies de nodige humor. Op een subsidieverzoek voor een buitenlandse reis van een amateuristische dansgroep

²⁹⁸ mr. dr. J. (Jacob) Ozinga (1910 – 1980) was dominee binnen de Gereformeerde Kerken. Na zijn studie vertrok hij enige tijd naar het toenmalig Nederlands-Indië, onder andere als hoofd van de regeringsvoorlichtingsdienst. In 1954 werd hij beroepen als dominee in Lunteren, een functie die hij tot aan zijn emeritaat in 1977 zou blijven vervullen. Hij nam tal van bestuurlijke functies op zich, onder andere ook binnen het culturele veld. De belangwekkendste functie was die van voorzitter van de NCRV. Deze functie bekleedde hij van 1966 tot 1978. Ozinga was vanaf de oprichting van de Culturele Adviescommissie in 1953 betrokken bij de ontwikkeling van de Culturele Raad in Gelderland.

drs. A.R. (Anne) Vermeer (1916 – 2018) was een bestuurder voor de PvdA, zowel als Eerste en Tweede Kamerlid en als Statenlid en Gedeputeerde in Gelderland. Hij was van 1976 tot 1982 burgemeester van Amersfoort. Deze functie combineerde hij met het fractievoorzitterschap in de Eerste Kamer. Hield zich als Kamerlid vooral bezig met economische zaken en cultuur. Woonde het grootste deel van zijn leven in Arnhem, waar hij ook enkele bestuursfuncties vervulde. Behoorde ook tot de eerste leden van de Culturele Adviescommissie.

²⁹⁹ Verkade, W. *Bernard Verhoeven, Regionaal cultuur-mentor in Cultuur en Overheid*, 1971, p. 54.

concludeert de Raad: *'de traagheid en onbeholpenheid waarmee de subsidieaanvraag werd toegelicht respectievelijk gedaan, is in zoverre een gunstig teken dat het in casu niet een groep betreft, die de folklore als een voorwendsel voor vakantiereisjes bedrijft, doch een voor wie de boerendans inderdaad nog een levend bezit is'*³⁰⁰ Of naar aanleiding van een werkbezoek aan een schouwburg: *'het gehele gebouw en de inrichting is indrukwekkend van soberheid.'*³⁰¹ Bovendien worden er ook nog gemeentelijke begrotingswijzigingen besproken, voor zover deze het gevolg zijn van het opvoeren van culturele activiteiten.

De Raad is voor de buitenwereld echter niet altijd even zichtbaar. Aanvankelijk ontmoet hij ook nog wat weerstand, bijvoorbeeld vanuit de steden die niet gediend zijn met provinciale inmenging. Vanuit de stedelijke culturele adviescommissie van Nijmegen worden er bezorgd vragen gesteld over de toegevoegde waarde van provinciale bemoeienis.³⁰² Vanuit de Raad komt de formele reactie dat er geen sprake is van tegengestelde belangen en dat men hoopt op een constructieve samenwerking. Het is aan Verhoeven om deze plooiën glad te strijken door uitbundig het belang van de oudste en grootste, maar toch tweede stad van Gelderland te prijzen.³⁰³ Wanneer er negatieve berichten over de activiteiten van de Raad in de pers komen, gaat het bestuur tot actie over. Verhoeven stelt voor de jaarlijkse presentatie van het jaarverslag te laten plaatsvinden met een echte presentatie (inclusief aanvullende lunch) voor geselecteerde journalisten. Een voorstel om het jaarverslag op een meer representatieve wijze te drukken, blijkt niet haalbaar. Een door de collega's in Zuid-Holland gebruikte druktechniek is in de omgeving van Arnhem niet voorhanden. De Culturele Raad is met name in zijn beginperiode succesvol en draagt bij aan de verdere invulling van de provinciale rol binnen het cultuurbeleid in Gelderland. De instelling zal in de jaren zeventig ophouden te bestaan. Door maatschappelijke en beleidsmatige veranderingen wordt het provinciaal cultuurbeleid dan onderdeel van een breder welzijnsbeleid.

Dubbelrol

Er bestaat – vooral in de beginperiode – onduidelijkheid over de positie van de Raad tegenover Provinciale Staten. Omdat de verantwoordelijk portefeuillehouder in de

³⁰⁰ Notulen Vergadering Stichting Culturele Raad voor Gelderland, 27 juni 1960, GA – CR archief nr. 0753 inv.nr. 1.1.1.

³⁰¹ Notulen Vergadering Stichting Culturele Raad voor Gelderland, 10 september 1960, GA – CR archief nr. 0753 inv.nr. 1.1.1.

³⁰² Afschrift van een reactie van de Stedelijke Commissie voor Cultureel Overleg Nijmegen, 9 april 1958 GA – CR archief nr. 0753 inv.nr. 1.1.2.

³⁰³ Verkade, W. in *Cultuur en Overheid* (1971), 56.

beginperiode zelf deelneemt aan de vergaderingen van de Culturele Raad, nemen Gedeputeerde Staten over het algemeen de adviezen over. Vanuit de Staten is er een commissie ‘Culturele Zaken’ actief, die inhoudelijke dossiers bespreekt voordat ze ter besluitvorming worden voorgelegd. Op 14 februari 1959 vindt een gezamenlijke vergadering met de Culturele Raad plaats – onder voorzitterschap van Verhoeven. Hoewel het overleg een informerend en oriënterend karakter kent, leidt het bij de deelnemers tot wat onduidelijkheid. Er worden adviezen besproken over de financiering van muziekscholen en toneelspreiding. Aan het eind van het overleg maken de aanwezige Statenleden hun ongenoegen kenbaar over de status ervan. Het overleg is inhoudelijk interessant, desondanks is de opzet van het overleg principieel onjuist. Verhoeven zelf geeft aan dat er vanuit de Staten bij de oprichting van de Raad juist om gevraagd was om op gezette tijden met elkaar van gedachten te wisselen. Hij herkent zich dan ook niet in het bezwaar. Desondanks is hij zelf de verpersoonlijking van de belangenvermenging. Hij is dan inmiddels zelf ook Statenlid. Advisering en besluitvorming lopen door elkaar heen. Aan het eind van het gezamenlijk overleg stelt hij dan ook dat hij als Statenlid het voorbehoud maakt een ander standpunt in te nemen over de besproken onderwerpen.³⁰⁴

In 1956 was Verhoeven benoemd als lid van Provinciale Staten van Gelderland. Net als bij zijn benoeming in de Tweede Kamer kwam hij binnen ter vervanging van een ander lid.³⁰⁵ In tegenstelling tot het Kamerlidmaatschap, staat zijn Statenlidmaatschap binnen de partij niet ter discussie en houdt hij dit aan tot aan zijn overlijden. Hij voert het woordvoederschap over culturele zaken. In de praktijk betekent dit – net als in de Tweede Kamer – een keer per jaar bij de begrotingsbehandeling een plenaire bijdrage. Hij probeert ook de aandacht van de regionale pers te krijgen voor het onderwerp van regionale cultuurpolitiek.³⁰⁶ De Culturele Raad is – zo schrijft Verkade – Verhoevens oogappel. Hij kan via de Raad zijn denkbeelden over cultuur vormgeven – ook als het op landelijke schaal nog niet mogelijk blijkt. Hij bezit een secretariaat dat hem veel praktisch werk uit handen neemt. Hierdoor blijft er tijd over voor het uitvoeren van de ideeën en het op regionale schaal bepleiten van een actieve cultuurpolitiek. Hij speelt daarin een verbindende en representatieve rol. Verhoeven zal zijn voorzitterschap vervullen tot aan zijn overlijden. De Statencommissie Culturele Zaken neemt

³⁰⁴ Enige aantekeningen omtrent de gezamenlijke vergadering van de Culturele Raad en de Statencommissie Culturele Zaken, 14 februari 1959, GA – CR archief nr. 0753 inv.nr. 1.1.1.

³⁰⁵ Verslag van de Winterzitting 1956, GA – PS inv.nr. 1632.

³⁰⁶ Over het algemeen in *De Gelderlander*, bijvoorbeeld een uitgebreid artikel “De schouwburg en de spreiding.” *De Gelderlander* van 7 april 1961.

in 1965 met grote verslagenheid kennis van het plotse overlijden van Verhoeven, de voorzitter van de Culturele Raad.³⁰⁷ Het is juist deze functie van Verhoeven die in de commissie door zijn collega Statenleden zal worden gememoreerd.

4.4 Later werk en columns

In 1954 verschijnt *De 'gelukzalige' Fra Angelico, patroon der katholieke kunstenaars*. Dit werkje zorgt voor een conflict. Het hoofdbestuur van de AKKV besluit in 1953 de Italiaanse renaissanceschilder Fra Angelico uit te roepen tot patroon van de vereniging. Deze benoeming gaat gepaard met het aanbieden van een kerkboekprentje en een artikel over Fra Angelico door Verhoeven.³⁰⁸ Aan de redactie van het *Katholiek Bouwblad* en het literaire tijdschrift *Streven* wordt gevraagd het artikel te plaatsen. Het *Katholiek Bouwblad* weigert. Jan Tillema, die namens de redactie een verontwaardigde brief aan het hoofdbestuur van de AKKV schrijft, legt uit waarom.³⁰⁹ Men heeft – naast nog wat ander ongemak richting het hoofdbestuur van de AKKV – inhoudelijk vooral bezwaar tegen, wat men zelf noemt, de teneur. Zo getuigt de taal van een barokke gekunsteldheid en is het doorspekt van weinig aantrekkelijke beeldspraak waarop in het *Bouwblad* geen prijs wordt gesteld. Het doet te veel denken aan ‘heiligenlevens’, die de geëmancipeerde katholieke zaak geen goed meer doen.³¹⁰ Ondanks dat Verhoeven niets snapt van de houding van het *Bouwblad*, besluit hij het erbij te laten.³¹¹ Het artikel wordt wel in *Streven* van mei 1954 geplaatst. Verhoeven benoemt in het artikel drie feiten over de schilder. Ten eerste het gegeven dat hij nooit is zaligverklaard, ten tweede dat er weinig over hem bekend is en ten derde dat zijn werk zo weinig over de maker zelf prijsgeeft.³¹² In Verhoevens eigen, barokke bewoordingen, beschrijft hij dit als volgt: *‘Natuurlijk zou ons deze kunst niet zo dierbaar zijn, wanneer ze niet zo menselijk was. Maar in feite is zijn kunst de grens van het menselijke weer voorbij en gekomen in dat domein der*

³⁰⁷ Notulen van de vergadering van de Culturele Commissie van Provinciale Staten, 4 juni 1965. GA – CR archief nr. 0753 inv.nr. 1.1.1.

³⁰⁸ Brief van het hoofdbestuur van de AKKV aan de redactie van het *Katholiek Bouwblad*, 12 september 1953, GA – BV (afschrift).

³⁰⁹ Ir. J.A.C. Tillema (1904 – 1999) was directeur van de Rotterdamse stadswerken van 1946 tot aan zijn pensionering in 1969.

³¹⁰ Brief van J.A.C. Tillema namens de redactie van het *Katholiek Bouwblad* aan het hoofdbestuur van de AKKV, 20 februari 1954, GA – BV (afschrift).

³¹¹ Brief van Bernard Verhoeven aan de AKKV, 31 januari 1954, GA – BV.

³¹² Fra Giovanni Angelico da Fiesole (ongeveer 1390 – 1455) is in 1982 heilig verklaard door paus Johannes Paulus II.

hoogste gratie, waar de heerschappij van het Spel begint in volmaaktheid en objectiviteit der hemelse waarde.³¹³ Inderdaad wellicht wat overdadig voor de hands-on ingenieurs.

In deze periode verschijnen er naast publicaties in literaire tijdschriften ook vertalingen van het werk van de Spaanse dichter Federico Graciá Lorca (1898 – 1936). Verhoeven was al tijdens de bezetting met het maken van Spaanse vertalingen begonnen. Hij vertaalt deze, net als eerder werk van Calderon en San Juan de la Cruz (Sint-Jan van het Kruis) (1542 – 1591), rechtstreeks uit het Spaans. Het werk *Dona Rosita* wordt in uitvoering genomen door het Arnhemse *Theater* en op verschillende plaatsen in het land opgevoerd. De recensies vallen tegen – met name ook de recensies op het vertaalwerk van Verhoeven.³¹⁴ In 1957 verschijnt *Pleidooi voor een non*, een boek over Alessandra di Rudini (1876 – 1931). Zij was een Italiaanse die jong weduwe werd, een onstuimige relatie had met de kleurrijke en omstreden Italiaanse dichter en politicus Gabriele d’Annunzio en later als religieuze toetrad tot de Karmelietessen. ‘*Het is in menig opzicht een raadselachtig leven en ook Verhoeven lost alle raadsels niet op*’ aldus schrijft Smit in zijn recensie in *de Volkskrant*, ‘*maar het beschikbare materiaal heeft hij scherpzinnig bestudeerd en met helder inzicht en gevoelige aandacht geordend. Het Kamerlid, verplicht de kurkdroge stijl van ambtelijke stukken te verteren heeft – als ik dat zo zeggen mag – wraak genomen door zijn pleidooi voor de markiezin-karmelites te voeren op een bijzonder bloemrijke wijze.*’³¹⁵

De columnist Verhoeven

Verhoeven gebruikt de radio al sinds de late jaren twintig om zijn publiek te bereiken. De KRO zendt zijn wekelijkse radiopraatjes uit. De uitzendingen gaan in het begin vooral over literatuur. Aan het eind van de jaren vijftig nemen algemene culturele en politieke onderwerpen de programmering over. Hij weet een trouwe aanhang te bereiken met programma's als *Knipperbol* en *Praatje voor politieke voetgangers*. Verhoeven is als freelance cultureel redacteur betrokken bij de KRO. In het voorjaar van 1957 gaat een uitzending niet door vanwege een verschil van mening tussen de KVP en de KRO over de inhoud van een programma. Het zou te veel reclame voor de KVP zijn. De politieke praatjes van Verhoeven worden positief beoordeeld en kennen een zekere populariteit. Verhoeven is op zijn sterkst in

³¹³ “De “gelukzalige” *Fra Angelico*.” *Streven*, mei 1954, p. 122.

³¹⁴ Zie o.a. recensie in *Het Vrije Volk* van 21 oktober 1955: “*Om poëzie gaat het om dit stuk en de vertaling van Bernard Verhoeven bracht deze zeer onvoldoende over*” over een uitvoering in Rotterdam.

³¹⁵ “Dichter-Kamerlid Verhoeven schrijft Pleidooi voor een non.” *De Volkskrant*, 23 maart 1957.

zijn rol als beschouwer. Bij het overlijden van het Kamerlid en PvdA-lid Harm van Sleen (1890 – 1958) refereert hij aan diens stijl en die van de politiek uit vervlogen tijden: *'Er zat natuurlijk heel wat spel bij. 'There is no business like showbusiness', zo gold voor die welhaast verdwenen klasse van parlementariërs de politiek, niet énkél als een serieus ambacht, maar ook als een beminnelijk stukje standwerkerij. Ze voerden de politiek met heel hun hart, maar als ze ergens een spectaculair strijdpuntje vonden, draaiden zij dat graag in het volle licht om er een propagandistische stunt van te maken. Ze hadden zo'n snuffe peper nodig om hun eigen humeur te kruiden. En men gunde een Van Sleen graag zo'n hartprikkeling. Hij stierf helaas aan een groot maar zwak hart.*³¹⁶

Verhoeven blijft ook na zijn definitieve vertrek als Kamerlid de Nederlandse politiek actief volgen. Hij schrijft tussen 1959 en 1962 columns in *De Gelderlander*. Een groot aantal van deze columns spreekt hij ook uit voor de KRO-radio. In deze beschouwingen geeft hij commentaar op politieke actualiteiten, put uit parlementaire geschiedenis, geeft tal van verwijzingen naar literatuur en religie en blijft onverminderd wat lang van stof. De beschouwingen zijn over het algemeen met respect naar individuele politici – ook die van andere partijen. Alleen het PvdA-Kamerlid Jacques de Kadt (1897 – 1988) moet het nogal eens ontgelden. Hij neemt ook algemene maatschappelijke ontwikkelingen onder de loep en voorziet deze van zijn commentaar. Zij geven een doorkijkje in Verhoevens ideeën op latere leeftijd. De ontkerkelijking grijpt om zich heen. Hierdoor verwerft ook het eerder zo verfoeide humanisme het bestaansrecht binnen de maatschappij. Met de PvdA – voor Verhoeven de humanistische partij bij uitstek – valt echter prima zaken te doen. In de naoorlogse periode zijn de praatjes misschien wel de meest relevante artikelen van Verhoeven. Hij is een scherpe observeerder. Hij kijkt meer met het oog van de door schade en schande wijs geworden politicus dan met dat van de eindeloos filosoferende en verwijzende dichter-essayist van weleer.

Een artikel dat hij schrijft naar aanleiding van een radiorede van de Anti-Revolutionaire Partij over het gevaar van waardeverlies, beschrijft zijn eigen visie op het voeren van een confessionele politiek. Het zijn de persoonlijkste uitlatingen van Verhoeven over wat hij als kracht van confessionele politiek ziet en wat tegelijkertijd ook de onmacht hiervan is: *'Wij*

³¹⁶ Tekst van "De 38e verstekeling" uit het programma *De Knipperbol* van de KRO, uitgezonden 25 oktober 1958. KDC – KRO inv.nr. 12808.

erkennen [dus] onze onwaardigheid, onze onvolwaardigheid, en menen dat dit juist tot een waardige politiek kan leiden. Niet omdat het uitzicht op een Hiernamaals een vrijbrief zou zijn voor een verwaarloosde aarde, maar wel omdat wij in het Absolute een toetssteen vinden voor de altijd betrekkelijke waarde van de Politiek. 'Hij is daarbij niet blind voor de maatschappelijke tendens van ontkerkelijking die zich in het begin van de jaren zestig manifesteert: *'Het Goddelijke heeft in deze tijd meer dan ooit een harde en hachelijke kamp. Ook als de geloofskracht niet bezwijkt in onkerkelijkheid, dan verzwakt zij toch vaak minstens in geloofspraktijk. Dit is een langzaam en sluipend proces. Waarlijk, onze tijd is over het algemeen er geen van hartstochtelijk strijdbaar geloof, maar van toenemende bleekzucht en bloedarmoede.'* De Luther van deze tijd moet hij nog zien. Tot een terugtrekken in 'splendid isolation' nodigt deze ontwikkeling niet uit – al zeker niet voor de grote middengroep: *'En wat het politieke beginsel betreft, wij, confessionelen, zijn niet geschapen om in een volmaakt beginsel van aardse politiek te geloven, we zijn zelfs geneigd om het onvolmaakte op dit stuk de voorkeur te geven. Wij verwachten namelijk geen Heilstaat op aarde, en hebben daarom wantrouwen in een politiek principe dat alleenzalmakend pretendeert te zijn. De heilsprefeten, de boodschappers van een totalitaire politiek, moet u daarom niet bij ons, confessionelen, maar bij de communisten zoeken.'*³¹⁷

Hij wordt op latere leeftijd milder over het humanisme. Het humanisme heeft binnen een democratisch stelsel en zeker in een voor een niet-onbelangrijk deel ontkerkelijkte samenleving bepaalde rechten op erkenning en eerbiediging opgebouwd. Al kan hij een bewust humanistische levensgemeenschap niet gelijkstellen met een kerkelijke gemeenschap, Verhoeven erkent het humanisme als een volwaardige factor in de hedendaagse wereld: *'Hoe betreurenswaardig ook het verbleken van het Godsbesef in brede groepen der bevolking is, het feit is helaas onomstotelijk.'* Binnen de politiek moet men recht doen aan een harmonisch samenlevingspatroon van alle verschillende levenssferen. Hij beschouwt de PvdA als een microkosmos van de Nederlandse samenleving, als een palet van alle levensbeschouwelijke schakeringen. Hij ontzegt het zijn geloofsgenoten niet om hieraan deel te nemen. De sterke termen van voorheen verliezen aan kracht. De maatschappij is steeds progressiever aan het worden. Grote idealen hebben daar geen invloed meer op. Wat rest is technische voltooiing, hoogstens met wat emotionele opstootjes gemaskeerd. Verhoeven breekt ook in deze beschouwing een lans voor *'het zware woord Cultuur'*: *'Maar de verfijning van de*

³¹⁷ "De equilibristen." *De Gelderlander*, 7 maart 1960.

*maatschappij roept tal van persoonlijker en subtieler problemen op, welke benadering en oplossing alles met waarachtig gevulde levensbeschouwing te maken heeft. Wezenlijke principes worden kostbaar in dit proces.*³¹⁸

Hij verlaat in 1960 tijdelijk de KRO, omdat hij zich niet langer kan vinden in het programmeringsbeleid. Desondanks blijft hij ook tijdens zijn officiële afwezigheid wel betrokken bij de omroep. Hij zit een aantal keren in een jury voor luisterspelwedstrijden en een aantal van zijn eigen luisterspelen wordt uitgezonden. Hij heeft zelf in het verleden nog een prijs gewonnen met *Een engeltje gemist*. In 1962 keert hij officieel terug bij de KRO door zitting te nemen in de programma adviesraad. Hij leidt een naar hem genoemde subcommissie die zich bezighoudt met de vraag hoe radio en televisie ingezet kunnen worden als 'wijd reikende publiciteitsmedia' voor de kunst en cultuur. Een kunstredactie, bestaande uit op verschillende gebieden deskundige medewerkers, kan voor inhoud zorgen en dwarsverbanden tussen de verschillende programma's leggen. De subcommissie stelt voor om de reguliere actualiteitenrubrieken te gebruiken bij belangwekkende actualiteiten op kunstgebied. Hierdoor snijdt het mes aan twee kanten. De algemene programmering kan daarmee worden verruimd. De aandacht is tot dan nog te veel gericht op economie en politiek. Dit zal eraan bijdragen dat het culturele leven beter geïntegreerd wordt in de algemene belangstelling. Afzonderlijke berichtgeving over kunst en cultuur versterkt het gevoel dat kunst iets is dat zich buiten het gewone leven om afspeelt. Dit heeft tegelijk tot gevolg dat het lijkt alsof het gewone leven daarmee ook vorm- en stijlloos is.³¹⁹

4.5 Afbouw en nalatenschap

*'Doch die elk hart zijn dromen had gegeven
en elke droom priëlen had geplant,
vond men bij het klavier alleen gebleven
terzij als een vergeten muzikant'*

Bernard Verhoeven, *Schubertiade* (fragment) uit *Maskers*, 1937

³¹⁸ "Politieke Existentieproblemen." *De Gelderlander*, 15 februari 1961.

³¹⁹ Rapport van de sub-commissie Verhoeven inzake beeldende kunst en bouwkunst (niet gedateerd) GA – BV.

Zijn definitieve vertrek uit de actieve politiek in 1959 betekent allerm minst dat Verhoeven het wat rustiger aan gaat doen. Hij is in Maastricht actief om de verschillende vormen van kunstvakonderwijs te verenigen. Ondanks zijn streven naar een 'Academie voor culturele esthetische vorming', blijven toneelschool, Jan van Eykademie en conservatorium gescheiden organisaties. Verhoeven blijft nog tot 1 januari 1964 verbonden aan de toneelschool. Samen met de mede-initiatiefnemers Beerends en Pollmann wordt in april 1959 het zilveren jubileum van Drakenburg gevierd. In zijn betoog tijdens de jubileumreceptie schetst Verhoeven de inmiddels door de tijdgeest verbrede doelstelling: *'De essentie van Drakenburg is het streven om begrip te kweken tussen verschillende groepen in Nederland die van elkaar dreigen te verwijderen, zulks op basis van de combinatie katholicisme en cultuur.'*³²⁰ De periode na 1960 kenmerkt zich door een verder afscheid nemen van diverse commissies en besturen. Ook met het bestuur van de Katholieke Culturele Federatie – waar Verhoeven sinds 1945 lid van is – wordt gestopt. Hij zal – naast zijn positie als Gelders Statenlid – een aantal besturen trouw blijven: hij is de eerste voorzitter van de Gelderse culturele raad en voorzitter van het AKKV. Verhoeven spreekt bij de viering van het 40-jarig bestaan van het AKKV in Maastricht op 4 januari 1961 over het belang van de organisatie in de landelijke discussie over cultuurpolitiek en de positie van kunstenaars: *'Hoewel de politieke belangstelling voor de Cultuur en de Kunst zienderoge veld wint, en met name de sociale politiek haar strijdproblematiek en dus haar actualiteit voor een belangrijk deel eerlang zal verloren hebben en voor de helderzienden de Cultuurpolitiek een voorrang gaat krijgen in hun gezichtskring, ligt de Kunst- en Cultuurpolitiek voor alle politieke partijen thans nog niet bepaald aan een voorrangsweg. Een kunstenaarsorganisatie, welke immers de duidelijkheid in rang toenemende sociale status van de kunstenaar ter harte móet gaan, kan zich op dit stuk geen passiviteit veroorloven, en heeft in de katholieke en wijder nationale gemeenschap stellig haar eigen woord te laten klinken. Een woord, hetzij van bekommernis een aanmoediging, hetzij van vakkundige voorlichting – een woord, in volstrekte onafhankelijkheid gesproken, tot ieder die er om vraagt of, ongevraagd, ernaar luisteren wil.'*³²¹ Verhoeven krijgt tijdens een bestuursvergadering van de AKKV te horen dat paus Johannes XXIII hem heeft benoemd tot ridder in de orde van Sint-Gregorius vanwege zijn vele verdiensten voor het Nederlandse culturele leven.

³²⁰ "Drakenburgh in het zilver." *De Tijd*, 27 april 1959.

³²¹ Toespraak voor 40-jarig jubileum AKKV in Maastricht, 4 januari 1961, GA – BV.

Vanwege zijn zwakke gezondheid leidt hij de laatste jaren van zijn leven een wat teruggetrokken leven in Arnhem. Hij voert nog een enkele keer het woord in de Staten van Gelderland. Dit gebeurt alleen als er subsidies voor culturele organisaties te bespreken zijn. Hij houdt nog een aantal functies aan. Zijn gezondheid laat het echter niet meer toe om nog veel te reizen. Het bestuur van de nieuwe opera in Enschede stuurt Verhoeven per post het verzoek nog te reageren op de genomen besluiten.³²² In juni 1965 overlijdt Verhoeven als gevolg van een hartaanval. In diverse media worden herdenkingen gepubliceerd. De uitvaart vindt plaats vanuit de – inmiddels afgebroken – (kleine) Sint-Eusebiuskerk aan het Nieuwe Plein in Arnhem. Hij wordt bijgezet in het familiegraf van zijn ouders op de begraafplaats Moscova in Arnhem. Het 'in memoriam' in het *Limburgsch Dagblad* besluit passend met een fragment uit de bundel *Maskers*:

*'Ik schreef wat verzen op papier,
ik sprak wat woorden in den wind,
O wandelaar, mijn lijk ligt hiér,
opdat men nog iets van mij vindt.'*³²³

Wijzigende beelden

Over de persoon Verhoeven en zijn werk is in de loop van de jaren regelmatig gepubliceerd. Het is interessant om te beschrijven welk beeld hierin wordt opgeroepen. Als Verhoeven vijftig wordt, verschijnen er diverse felicitatie publicaties in de dagbladen. Een artikel van Van Duinkerken is prominent.³²⁴ Verhoeven wordt in dat artikel op de eerste plaats genoemd als dichter, initiator en '*aanmoediger van iederen wil ten goede*'. Daarnaast is hij vooral werkzaam op de achtergrond, in het streven naar een geestelijk volwaardig openbaar katholiek leven: aan de veredeling van de katholieke stijl van leven en kunst. Ook zijn belang als dichter wordt benadrukt.³²⁵ Het is niet aan de maat van een tiental dunne boekjes af te lezen hoe groot het belang van Verhoeven is als onvermoeid en vruchtbaar werken in de wijngaard Gods. Overall waar de katholieke cultuur verdedigd of gepropageerd moest, trof men Verhoeven. Daarnaast wordt er ingegaan op zijn betekenis als dichter. Het beeld dat over Verhoeven wordt opgeroepen is dat van iemand die midden in het leven staat. Zijn actieve eigenschappen

³²² Brief van het bestuur van Opera Forum in Enschede aan Bernard Verhoeven, 13 april 1965, GA – BV.

³²³ Afkomstig uit: Bernard Verhoeven, *Maskers* (1937).

³²⁴ "Bernard Verhoeven 50 jaar." *De Tijd*, 29 april 1947.

³²⁵ "Bernard Verhoeven vijftig jaar - Een onvermoeid en vruchtbaar werker." *Amigoe di Curacao*, 12 mei 1947.

worden vooral geroemd: bevlogen, offervaardig, onvermoeibaar en vruchtbaar. Zijn belang als dichter en schrijver wordt nog volop erkend. Verhoeven wordt vooral als dichter en actieve organisator van katholieke cultuur geroemd.

Het beeld kantelt tien jaar later. Ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag in 1957 verschijnen er opnieuw lofuitingen.³²⁶ Hij wordt ook nu nog allereerst als dichter genoemd – in alles wat hij doet. Zijn stijl is niet modern, maar wel goed. Zijn verjaardag vormt de aanleiding voor *De Volkskrant* om een artikel aan hem te wijden. Het artikel luidt: *‘Een in zekere zin voortvluchtige dichter’* aldus de kop van het artikel dat Verhoeven verder als volgt kenschetst: *‘Van een lezing dáár nog een artikel hier, even gauw voor het slapen gaan? Men kan hem nauwelijks ontmoeten, het is altijd een vluchtige gebeurtenis. Steeds op doortocht zijn is hetgeen zijn karakter typeert. Zetelend in een ontelbaar aantal commissies en organisaties, ja zelfs afgevaardigde der KVP in de Tweede Kamer – wie had dat ooit kunnen denken – is Verhoeven toch naar aard en structuur een uitbreker. Jaagt hij niet achter een idee, dan jaagt het idee achter hem. [...] Men mag wel zeggen, zolang hij leeft heeft Bernard Verhoeven zich doen kennen als een charmant en hoffelijk mens, verstrooid beminnelijk, zo vervuld van zijn ideeën, dat een gesprek met hem vaak een alleenspraak wordt. Nerveus gevoelig als hij is, is het niet zo moeilijk z’n verontwaardiging op te roepen. Verhoeven is een man om verschil van mening mee te krijgen zonder dat het de vriendschap iets hoeft te schaden. Zijn door beminnelijkheid getemperde hooghartigheid is verwant aan de grote Spaanse schrijvers, aan wie hij is verknocht. [...] Ook de tuin der dichterslijke verbeelding heeft hem echter niet gevangen kunnen houden, hoewel hij in het laagland der dagelijkse werkelijkheid maar moeilijk leeft. Waarschijnlijk heeft hij daarom steeds zo’n haast.’*³²⁷ Het beeld van de dichter en de cultuurorganisator overheerst nog steeds.

Ter gelegenheid van zijn 65^e verjaardag in 1962 verschijnt er nog een enkel artikel. *“De geboren free-lance”* kopt *De Tijd*.³²⁸ In dit artikel wordt hij alsnog vooral geprezen om de resultaten die hij voor de promotie van de culturele activiteiten binnen en buiten de politiek behaalt. Zijn tomeloze energie en onrust worden opnieuw benoemd. De meeste waardering is er nu wel voor het werk als cultuurpoliticus. Niet langer zijn de werkzaamheden voor de katholieke cultuur het uitgangspunt – of zelfs zijn dichterschap – het is de tomeloze inzet voor

³²⁶ “Bij alles wat hij doet een dichter.” *De Tijd*, 13 april 1957.

³²⁷ “Twee jarigen.” *De Volkskrant*, 26 april 1957.

³²⁸ “Een “geboren free-lance”.” *De Tijd*, 27 april 1962.

de cultuur in het algemeen die benoemd wordt en die Verhoeven ook na zijn 65^e verjaardag zeker nog zal blijven vervullen.

Veel langer zal dat echter niet meer het geval zijn. Bij zijn overlijden in 1965 verschijnen er in enkele dagbladen een in memoriam.³²⁹ Verhoeven wordt ook bij zijn overlijden vooral gekenschetst als dichter en sociaal bewogen emancipator. Zijn barokke en archaïsche taalgebruik pasten niet meer bij de modernste idealen. Hoewel hij zijn tijd nog haarfijn kon analyseren en interpreteren, was zijn instrumentarium achterhaald. Eigenlijk was dat ook het kenmerk van Verhoeven als politicus: fraai sprekend en treffend analyserend, maar menselijk te verheven, waardoor hij te weinig realist bleek voor de harde en berekende politiek. De tragiek van Verhoeven was dat hij zich heeft laten meevoeren in een te groot aantal activiteiten. Teleurstellingen zijn hem daarbij niet gespaard gebleven. Hij bracht zijn laatste jaar vereenzaamd door. Hij was ingehaald door zijn tijd. Of was dat misschien altijd al, aldus de beeldvorming kort na zijn overlijden.

4.6 Conclusie

In dit eerste inhoudelijke deel van het onderzoek wordt een schets gegeven van leven en werk van Verhoeven. Afkomstig uit Arnhem en voorbestemd om te werken als journalist, ambieert hij het schrijverschap. Hij zoekt voor zijn literaire loopbaan de begeleiding van Brom. Verhoeven zal zijn hele leven het schrijverschap blijven uitoefenen, al zal zijn werk niet tot grote betekenis leiden. Wel komt hij via Brom in aanraking met het streven naar culturele emancipatie van het katholieke volksdeel. Verhoeven, die in 1922 het Algemeen Secretariaat van de Vereniging voor Geloof en Wetenschap op zich neemt, plaatst zich al vroeg in een centrale positie om de verbinding te leggen tussen verschillende culturele katholieke instellingen. Daarnaast verkeert Verhoeven in verschillende netwerken die hij met elkaar weet te verbinden. Verhoeven bouwt zijn positie als Algemeen Secretaris uit en wordt betrokken bij de oprichting van het gemeenschapscentrum Drakenburg in Baarn. Hij propageert via tal van publicaties de ontwikkeling van een eigen katholieke cultuur en is ook zelf actief om deze uit te dragen. Verhoeven ziet in de eigen cultuur een antwoord op de maatschappelijke vragen die tijdens het Interbellum steeds manifester worden.

³²⁹ Onder andere in *De Tijd*, 4 juni 1965; *De Gelderlander*, 4 juni 1965; *Algemeen Handelsblad*, 5 juni 1965; in *De Tijd* van 5 juni 1965 een *In Memoriam* door Jan Engelman.

Verhoeven, die nog als militair heeft deelgenomen aan gevechten in mei 1940 en later in krijgsgeschiedenis is gevoerd, zet zijn activiteiten als cultuurverbinder voort in katholieke kring na de bevrijding. Hij komt tot het besef dat niet alleen binnen zijn eigen kring gestreefd moet worden naar meer cultureel bewustzijn. Hij ziet hierin steeds meer een nationale opgave. Hij gebruikt Drakenburg om bijeenkomsten rondom het thema cultuurpolitiek te organiseren en krijgt daarmee een zekere positie als expert binnen de KVP. Vooral zijn inhoudelijke inbreng bij het KVP-partijcongres in 1948 bevestigt zijn positie. De positie als sectoraal expert maakt dat hij ten slotte op een verkiesbare plaats komt en tot tweemaal toe zitting kan nemen in de Tweede Kamer en in de Provinciale Staten in Gelderland. Verhoeven blijft ondertussen ook bestuurlijk actief in tal van functies, zowel binnen de eigen katholieke kring als ook op nationaal niveau. Hij blijft zijn hele leven schrijven en daardoor de verbinding houden met literaire kringen. Ook al is hij zelf niet meer actief als journalist, ook met de schrijvende pers en de KRO blijft hij een goede relatie houden.

Tekenend voor Verhoeven zijn enkele karakteristieke persoonskenmerken. Die slaan zowel op zijn persoon als op zijn werkzaamheden; zoals de levenslange afwisseling van enorme werklust en – zoals hij ze zelf noemt – veelvuldige zenuwinzinkingen. Zijn fysieke gezondheid laat op gezette tijden te wensen over. Een aantal keren wordt hij opgenomen in het ziekenhuis. Hij blijft zijn hele leven ongehuwd. Hij heeft een enorme werklust en kan goed organiseren. Hij is altijd onderweg en pakt veel projecten op. Het nadeel hiervan is dat er weinig focus is en dat dit de kwaliteit van zijn werk niet altijd ten goede komt. Hij verkeert in veel netwerken, al blijft hij over het algemeen vaak een buitenstaander. Wel is hij een buitenstaander met een scherpe blik voor de ontwikkelingen om hem heen. Deze ontwikkelingen gaan echter sneller dan hij kan bijhouden en halen hem ten slotte in. Het geloof is voor Verhoeven een vanzelfsprekendheid en bepaalt in grote mate zijn werk als schrijver en zijn latere inzet als cultuurpoliticus.

Het volgende deel zal ingaan op de cultuurpolitieke denkbeelden van de verschillende politieke partijen, in het bijzonder die van de PvdA en de KVP, de ontwikkeling van de katholieke visie en van de denkbeelden van Verhoeven.

Deel 3. 'Een nuttig ding met een lelijke naam'

De cultuurpolitieke denkbelden van politieke partijen en hun context

'Een nuttig ding met een lelijke naam', zo benoemde Bernard Verhoeven de cultuurpolitiek.³³⁰ Dit derde deel gaat over de denkbeelden van de verschillende politieke partijen over cultuurpolitiek en de context waarbinnen deze te duiden zijn. In hoofdstuk 5 worden de denkbeelden van de verschillende politieke stromingen beschreven. De ideeën van de Katholieke Volkspartij (hierna: “*KVP*”) in het algemeen en Verhoeven in het bijzonder staan in hoofdstuk 6 centraal. In dat hoofdstuk wordt ook beschreven welke ontwikkeling zijn denken heeft doorgemaakt en hoe het zich verhoudt tot de bredere katholieke cultuuropvatting. Bij andere politieke partijen vinden ook discussies plaats over een actieve cultuurpolitiek. De beleidsontwikkeling binnen de Partij van de Arbeid (hierna: “*PvdA*”) is daarbij van groot belang, aangezien deze in praktijk is gebracht. Het is de vraag hoe de katholieke visie zich verhoudt tot de naoorlogse sociaaldemocratische visie op cultuurpolitiek. Die vergelijking wordt aan het eind van hoofdstuk 6 gemaakt aan de hand van de opvattingen van Gerard van der Leeuw en Bernard Verhoeven. Deze twee personen worden in dit onderzoek beschouwd als twee representatieve personen vanuit beide partijen. Zij hebben allebei over het onderwerp gepubliceerd tijdens de onderzoeksperiode.

³³⁰ Verhoeven, B.J. en Asselbergs, F. (red.) (1970). *Cultuur en overheid*, 9. Het citaat is afkomstig uit een verwijzing door Cals in diens voorwoord van het boek.

Hoofdstuk 5. De context van het cultuurbeleid en de standpunten van politieke partijen

5.1 De liberale visie: de erfenis van Thorbecke

Oorsprong

Op 24 januari 1948 werd de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (hierna: “VVD”) opgericht als opvolger van de Partij van de Vrijheid (1946), de opvolger van de Liberale Staatspartij uit 1921. De individuele vrijheid is het uitgangspunt van de partij, zowel in geestelijk als in materieel opzicht. De staat moet zich zo min mogelijk bemoeien met het individu. Ook op cultureel terrein heeft de overheid zich terughoudend op te stellen. De afzijdigheid van de overheid geldt zowel op geestelijk als op artistiek gebied.

De liberalen zijn in grote mate schatplichtig aan de liberale staatsman Johan Rudolf Thorbecke (1798 – 1872). Over de uitleg van de woorden van Thorbecke – met name diens uitspraak dat de overheid geen oordelaar van wetenschap en kunst zou zijn – wordt tot op de dag van vandaag debat gevoerd. Thorbecke was van mening dat niet de staat, maar de maatschappij de zorg voor de kunsten moest dragen.³³¹ De maatschappij zou daar het best op zijn toegerust en het verleden had laten zien dat het daartoe ook in staat was. Enige opening voor discussie was er wel. Er kon gesproken worden over reisbeurzen voor jonge kunstenaars, het kunstonderwijs en de oprichting van een nationaal museum. Aerts beschouwt Thorbecke als iemand die in beginsel kort en bondig iets afwijst, maar die vervolgens wel enige ruimte biedt. Als Thorbecke al een rol voor de staat ziet, dan formuleert Aerts die als een van voorwaarden scheppen, aanmoedigen, eventueel faciliteren, toezicht houden en het bewaken van het algemeen belang. In de regel kan worden gesteld dat bij Thorbecke het primaat ligt bij het particulier initiatief. Tegelijkertijd is er wel enige ruimte om daar, waar het particulier initiatief tekortschiet, voorwaardenscheppend op te treden.

Inhoud belangrijkste standpunten en issues

Daar waar direct na de Tweede Wereldoorlog in brede kring het pessimisme overheerste over de geestelijke ontwikkeling binnen de samenleving, bestond aan liberale zijde juist het geloof in het ‘zelfreinigende vermogen’ van de samenleving. Er was geen nationale cultuurtaak nodig om zedelijke ontworteling en geestelijk nihilisme tegen te gaan, zoals door andere

³³¹ Aerts, R (2018). *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*. Amsterdam: Prometheus, 602 e.v.

partijen werd geopperd. De liberale partij vond dat de overheid wel een zorg had te dragen voor volksoopvoeding, volksonderwijs en volksontwikkeling.³³² Bovendien toonde men zich ontvankelijk voor idealen van burgerlijkheid en verheffing.³³³ Het eerdergenoemde uitgangspunt van Thorbecke bleef de kern van de liberale visie: de staat onthoudt zich en geeft ruimte aan het particulier initiatief. Zo pleitte de VVD in 1952 voor het bevorderen van de ontplooiingsmogelijkheden van kunst en kunstenaars. Laatstgenoemden hadden zich daarbij wel te ontwikkelen tot zelfstandigen.³³⁴ In 1956 leek de partij van visie te veranderen en meende dat *'Rijk, provincie en gemeente de voorwaarden dienen te scheppen, waardoor het kunstleven tot bloei kan komen. De jeugd moet worden opgevoed tot het leren genieten van kunstuitingen. Cultuurspreiding moet worden bevorderd, mede door een grotere spreiding der opleidingsinstituten voor kunstenaars.'*³³⁵ Deze wens was echter slechts van korte duur. In 1959 viel men weer terug op het uitgangspunt uit 1952 dat volstond de ontplooiingsmogelijkheden voor kunstenaars tot zelfstandigheid te stimuleren.

Opiniërende publicaties

In het tijdschrift *Vrijheid en Democratie* (vanaf 1956 onder de naam *Liberaal Reveil*) verschenen vanaf 1948 met regelmaat artikelen – zelfs themanummers – over cultuurpolitiek. De aandacht ging vooral uit naar cultuur en het platteland en de rol van de gemeente. In april 1957 verscheen in *Liberaal Reveil* een artikel van de hand van Klaas van Dijk (op dat moment wethouder in Groningen en later Tweede Kamerlid) over gemeente en cultuur.³³⁶ Hij geeft hierin zijn visie op de positie van cultuur binnen de gemeentebegroting en welke aspecten (mogelijk) een rol spelen bij de behandeling van het beleidsonderwerp. Voor Van Dijk is het geen vraag meer of er lokaal een cultuurpolitiek gevoerd moest worden. Hij worstelt wel met de omvang van de verschillende onderdelen van die politiek (de brede cultuurdefinitie). Daarbij stelt hij terecht de vraag waarom al die onderwerpen behandeld moeten worden onder de begroting van het onderdeel onderwijs, kunsten en wetenschappen. Voor Van Dijk kan het (brede) cultuurbegrip worden herleid tot enerzijds de kunsten en anderzijds de vrijetijdsbesteding. Zaken die raken aan welzijn of zorg kunnen volgens hem beter elders worden besproken. Dit brede cultuurbegrip omvat dan nagenoeg alle onderdelen van het gemeentelijk beleid: zowel *'de verplichte, als de noodzakelijke, als ook de wenselijke*

³³² Beginselprogramma VVD 1948.

³³³ Drosterij, G. (1997). *Kunstpolitiek in Nederland*, 12.

³³⁴ Verkiezingsprogramma VVD 1952.

³³⁵ Verkiezingsprogramma VVD 1956.

³³⁶ Dijk, K. van (1957). "Gemeente en Cultuur" In: *Liberaal Reveil*, nr. 2, 23.

daden van beleid, die (daarom) overheidsuitgaven noodzakelijk maken.' Van Dijk beschouwt de rol van de (lokale) overheid niet zozeer als een wetgevende, maar veeleer als een vormgevende rol. Hij is van mening dat de verantwoordelijkheid van de overheid hetzelfde is als die van het particulier initiatief. Hij is op grond van zijn liberale visie voor de vrijheid om zelf keuzes te maken in kunstbeoefening of een andere vorm van vrijetijdsbesteding. Hij is echter van mening dat deze vrijheid gepaard gaat met een bestedingsplicht van de (lokale) overheid. Het particulier mecenaat is verdwenen, geldstromen lopen via belastingen naar de overheid en deze dient dit mecenaat (deels) te faciliteren. Het particulier initiatief kan de overheid vragen om subsidie, maar mag niet handelen in strijd met de openbare orde en goede zeden. Het is, aldus Van Dijk, zeker niet aan de overheid om als cultuurorganisator aan de slag te gaan. Tot slot breekt hij nog een lans voor de oprichting van lokale en provinciale culturele raden. Deze kunnen het gemeente- en provinciebestuur adviseren over subsidieverstrekingen en andere culturele ontwikkelingen. Een ander voordeel van deze raden is dat inwoners zich betrokken kunnen voelen bij de culturele ontwikkelingen in hun omgeving. Van Dijk raakt aan de grenzen van de discussie over de breedte van het cultuurbegrip en de positionering in het kielzog van het onderwijsbeleid. Hij vindt het cultuurbegrip te breed en niet langer passend in de beperking van deze positionering. Zijn opmerking dat de vormgeving van het beleid de wetgevende rol van de overheid was gaan overnemen, is opmerkelijk. Er wordt van alles gestimuleerd, maar nauwelijks gereguleerd. Dit ziet men terug in de ontwikkeling van het cultuurbeleid in de jaren vijftig. Slechts op enkele onderdelen is wetgeving ingevoerd.

5.2 De protestants-christelijke visie: terughoudendheid en normering

Tot 1980 kende Nederland twee grote protestantse partijen: de Christelijk-Historische Unie (hierna: “CHU”) en de Antirevolutionaire Partij (hierna: “ARP”). Beide partijen gaan ervan uit dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen geloof en politiek. Daarom is hun leer rechtvaardig voor de samenleving, maar bovenal overeenkomstig met wat God voorheeft met de wereld.³³⁷ De leer van beide partijen komt op dit fundamentele uitgangspunt overeen, al bestaat er een zeker verschil van inzicht tussen beide partijen. Dit verschil gaat vooral over de ruimte die de overheid zou moeten krijgen om te kunnen handelen.

³³⁷ Zwart, R.S. (1996). *‘Gods wil in Nederland’*. *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880 – 1980)*. Kampen, Kok., 16.

De CHU: burgerlijk en normerend

In het beginselprogramma uit 1951 van de in 1908 opgerichte CHU werd slechts terughoudend gesproken over cultuur. De overheid heeft de plicht om kunst en wetenschap te bevorderen en heeft daarnaast de plicht om het bestaande te ondersteunen.³³⁸ Het achterliggende doel is het waken tegen de vervreemding van cultuur door de samenleving. Daarnaast is de overheid verplicht normerend op te treden tegen alles wat in het openbare leven in strijd zou zijn met de christelijke beginselen. De CHU is van mening dat de rol van de overheid in cultuurpolitiek een stevig ethisch karakter heeft. Het belang van een actieve cultuurpolitiek wordt wel gesignaleerd. De eerste minister van het in 1918 opgerichte departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, De Visser, was afkomstig vanuit de CHU. Aan hem wordt de uitspraak toegeschreven dat degene die meent dat er geen overheidstaak voor de kunsten zou bestaan *'leeft in een vorige periode, die geacht kan worden voorbij te zijn.*'³³⁹ Beleidsmatig neigde men naar het burgerlijk liberalisme. De uitgangspunten voor de cultuurpolitiek leidden niet tot grote opwinding binnen de partij. In het beginselprogramma van de CHU uit 1951 werd opgeroepen te waken tegen vervreemding van het volk van de nationale cultuur door kunst en wetenschap te bevorderen.³⁴⁰ Het periodiek *Christelijk Historisch Tijdschrift* bevatte in de jaren vijftig geen artikelen over cultuur.³⁴¹

De ARP: soevereiniteit in eigen kring centraal

Het verschil tussen de visie van de CHU en de ARP is dat de CHU ervan uitgaat dat een sterke staat nodig is om het protestantse karakter van de samenleving te kunnen waarborgen, terwijl de ARP stelt – op grond van de uitgangspunten van oprichter Abraham Kuiper – dat de soevereiniteit in eigen kring centraal moet staan. Als gevolg daarvan mocht de staat deze eigen kring – en al zeker de kerk – niet overheersen. Vertaald naar de cultuurpolitiek van de vroege jaren vijftig betekent dit dat de CHU een actieve rol voor de overheid voorziet, terwijl de ARP die juist afwijst. ARP-voorman Abraham Kuiper (1837 – 1920) stelt dat de overheid een heersende en geen bedienende macht bezit.³⁴² Als de overheid geen autoriteit kan

³³⁸ Beginselprogramma CHU 1951, 5.

³³⁹ Geciteerd in: Drosterij, G. (1997). *Kunstpolitiek in Nederland*, 8.

³⁴⁰ Beginselprogramma CHU 1951, 5.

³⁴¹ Men plaatste wel een artikel van Bernard Verhoeven met daarin enkele bespiegelingen over de CHU en haar eerdere voorman De Savornin Lohman: *"Hoe anderen ons zien"* *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 1958. Het artikel was eerder verschenen in *De Gelderlander* (17 mei 1958).

³⁴² Dr. A. (Abraham) Kuiper (1937 – 1920) was de voorman en oprichter van de Antirevolutionaire Partij. Daarnaast stond hij aan de wieg van de Gereformeerde Kerken in Nederland en de Vrije Universiteit in Amsterdam. In de periode van 1901 tot 1905 was hij minister-president.

uitoefenen, treedt er verslapping van het plichtsbef op en loopt de volksontwikkeling uit haar zedelijke spoor.³⁴³ Daar komt het uitgangspunt van de soevereiniteit in eigen kring bij. Elke staatsinterventie – ook op het terrein van cultuurpolitiek – lijkt daarmee ongewenst. Het beginselprogramma van 1961 formuleerde het uitgangspunt van de partij na diverse interne discussies: ‘*Het beleid der Overheid behoort te zijn gegrond op de erkenning, dat alle cultuur uit een geestelijke wortel opkomt en slechts in vrije geestesontwikkeling kan gedijen. Daarom moet de Overheid op dit terrein niet leidend optreden, maar volstaan met het scheppen van ruimte voor de ontplooiing van het culturele leven en het aanmoedigen en steunen daarvan; hierbij sta echter de zelfwerkzaamheid van de burgerij op de voorgrond.*’ Waaraan even verder nog werd toegevoegd: ‘*Ook op cultureel gebied were zij al wat strijdt met de openbare orde en goede zeden.*’³⁴⁴ In de periode na de bevrijding maakte de ARP zich, net als andere politieke stromingen, zorgen over de morele toestand van de samenleving. Men hield echter vast aan de principiële beginselen van de partij. Maar deze beginselen kwamen steeds meer in tegenspraak met de ontwikkelingen in de samenleving.³⁴⁵ De ARP bewoog zich daardoor langzaam van de principiële terughoudendheid van Kuyper richting ontplooiing – uiteraard naar christelijke maatstaven. Binnen Antirevolutionaire kringen waren de artikelen van de Friese burgemeester en latere woordvoerder inzake cultuur in de Eerste Kamer Sybren van Tuinen (1919 – 1993) van groot belang. De artikelen werden in *Antirevolutionaire Staatkunde* gedrukt en daarbuiten verspreid en gebruikt. Zo bevindt zich in het archief van Bernard Verhoeven een gedrukte versie van het artikel *Kunstpolitiek in Gewest en Gemeente* uit 1958.³⁴⁶

Het eerste artikel van Van Tuinen verscheen in 1948.³⁴⁷ Hij neemt hierin nadrukkelijk afstand van de PvdA die hij staatsinterventie verwijt. Met name Van der Leeuw moet het ontgelden. Deze zou zeker oog hebben gehad voor het particulier initiatief en zelfwerkzaamheid, maar bovenal ter meerdere eer en glorie van de staat zelf, aldus Van Tuinen. Een andere sneer richting de PvdA is vervat in de opmerking dat lezing van de dissertatie van Boekman en het daarin opgenomen overzicht van de vroegere werkzaamheden op het terrein van

³⁴³ Ooms, J.W. (1951). “Kunst en overheid.” In *Antirevolutionaire Staatkunde*, nr. 10, 396.

³⁴⁴ Beginselprogramma ARP 1961.

³⁴⁵ Dulken, H. van. (ed.) (1983). *Christendemocratie, kunst politiek*, 11 – 12.

³⁴⁶ Als bijlagen van inhoudelijke agenda in diverse gremia, zoals de Raad voor de Kunst, werden vanuit verschillende politieke partijen opiniërende artikelen gebruikt om een beeld te vormen over de actuele stand van de discussie over cultuurpolitiek of specifieke onderwerpen. Ook gebruikte uitgetypte ‘knipselkranten’ met actuele artikelen.

³⁴⁷ Tuinen, S. van. (1948). “Actieve Cultuurpolitiek.” In *Antirevolutionaire Staatkunde*, nr. 5, 161.

overheidsbemoeienis met cultuur *'Iemand [kan] genezen van den waan, dat actieve cultuurpolitiek nu, d.w.z. na de stichting van de P.v.d.A., is begonnen.*³⁴⁸ Ook Van Tuinen ziet een samenleving in verval. De roep om een actieve cultuurpolitiek is dan ook te verklaren vanuit het bankroet van de moderne beschaving. Van Tuinen wijst actief overheidsingrijpen af en pleit voor een – eventuele – overheidstaak op het gebied van de cultuurpolitiek die respect voor het particulier initiatief toont. Hij is zich ervan bewust dat het enkel beroepen op de soevereiniteit in eigen kring, zoals beleden door Kuyper, alleen dan werkt als dat in die eigen kring ook actief onderhouden wordt. Als dat niet gebeurt, ziet hij daar wel degelijk een overheidstaak in. De lokale overheid staat daarbij voor Van Tuinen centraal. Hij wijst er scherp op dat de autonome taak van de gemeente wordt beperkt door enerzijds de soevereiniteit in eigen kring en anderzijds door de wet die haar feitelijk geen eigen soevereiniteit toekent. De gemeente blijft gebonden aan wat de wet voorschrijft en daarmee aan de rijksoverheid. Hij beschouwt het bevorderen van de burgerzin als de belangrijkste taak binnen het culturele beleidsterrein van de gemeente. Van Tuinen is wars van subsidies aan toneel of film, van bemoeienis met de jeugdvorming of met al te bonte openbare feesten en kermissen. Hij ziet het ontbreken van de geestelijke grondslag in de samenleving als de oorzaak van het morele bankroet van die samenleving. Hoewel het niet aan de overheid is om de harten van de mensen weer te winnen – dat is immers aan de kerk – is het streven naar een *cultuurvorming naar den eis van Gods woord* wel een overheidstaak.

Een aantal jaren later schreef Van Tuinen een artikel in *AR Staatskunde* over de regionale en lokale taakopvatting over een actieve cultuurpolitiek.³⁴⁹ Het artikel karakteriseert de ontwikkelingen die zich in die afgelopen jaren hebben voorgedaan. Het morele bankroet van de maatschappij is niet langer de aanleiding voor het voeren van een actieve cultuurpolitiek. Het brede cultuurbegrip is ook hier inmiddels vervangen door de nadruk op de zorg voor de kunsten. Van Tuinen houdt zijn antirevolutionaire collega's, als taakopvatting van de lokale of regionale overheid, de figuur van de regent-mecenas voor. Deze regent-mecenas is nog steeds actief in zijn lokale omgeving en geeft daarmee nog steeds vorm aan het uitgangspunt van soevereiniteit in eigen kring. Die lokale of regionale omgeving heeft daadwerkelijk ondersteuning nodig. De aandacht binnen het ondersteunen van de kunsten is te veel voorbehouden voor de grote steden in het westen van het land. Dat vraagt om een lokaal en regionaal antwoord, ook van AR-zijde. Immers: *'Hoe roder of roomser de besturen, hoe meer*

³⁴⁸ Idem, 163.

³⁴⁹ Tuinen, S. van. (1958). "Kunstpolitiek in gewest en gemeente." In *Antirevolutionaire Staatskunde*, nr. 5. 132.

uitgaven voor de kunst; hoe protestantser, hoe minder.' Voor Van Tuinen is het al lang geen vraag meer of zijn partij de cultuur moet ondersteunen. Gebeurt dat niet, dan verdwijnt daarmee ook de protestantse levensstijl. De cultuur wordt dan overgenomen door niet-protestanten en de invloed van de kunsten kent ook de nodige uitwerking op het protestantse volksdeel. Er zijn voor Van Tuinen drie regionale en lokale opgaven: het zorg dragen voor de aanwezigheid van kunst binnen de eigen activiteiten, de zorg voor het historisch bezit en de beoefening van kunst door particulieren. De financiering moet van onderop geregeld worden. Gemeenten en provincies zouden in staat moeten zijn dergelijke activiteiten te ondersteunen. De rijksoverheid moet daarop in principe nog slechts een aanvullende taak hebben. Het uitgangspunt dat de openbare orde en goede zeden gehandhaafd moeten worden, speelt ook bij Van Tuinen een belangrijke rol.

5.3 De communistische visie: een vrije kunst in een vrij volk

'Het socialisme zal een nieuw tijdperk in onze geschiedenis inluiden, waarin kunst, wetenschap en cultuur zullen bloeien.', aldus het beginselprogramma van de Communistische Partij Nederland (hierna: "CPN") in 1952.³⁵⁰ De communistische visie is gebaseerd op een actieve en uitgebreide cultuurpolitiek die de arbeidersrevolutie vormgeeft. Vanwege het verzet tijdens de bezetting kon de communistische partij in Nederland na de bevrijding nog steeds op veel sympathie rekenen. Dit verdampte echter vanaf de communistische machtsovername in Praag in 1948. Vanaf dat moment opereerde de partij in toenemende mate geïsoleerd binnen de Nederlandse politiek. Kunstenaars en intellectuelen waren prominent aanwezig in de ontwikkeling van de sociaaldemocratische en later communistische stroming. Zo refereerde de inleiding van de beginselverklaring van de CPN in 1946 aan de dichter Herman Gorter (1864 – 1927) als *'zoeker naar menselijkheid en schoonheid, [...] die zoveel voor de ontwikkeling van arbeiders heeft gedaan'*.³⁵¹ Gorter en Henriette Roland Holst kunnen worden beschouwd als medebepalend voor de Nederlandse variant van de communistische cultuuropvatting. Concreter en van later datum is de relatie met de Federatie van Kunstenaarsverenigingen, die mede voortkwam uit het communistische verzet. Prominente bestuursleden waren lid van de communistische partij of hadden linkse sympathieën.³⁵²

³⁵⁰ Beginselprogramma CPN 1952, 45.

³⁵¹ Beginselprogramma CPN 1946, 4.

³⁵² Zie Van den Burg en Kassies (1987), *Kunstenaars van Nederland*, 175 e.v.

Belangrijkste standpunten

Het verkiezingsprogramma van 1946 had als doel de moraal van het land te versterken en de orde en discipline te verhogen. Men pleit in dat kader voor sterke bevordering van de kunstbeoefening door de overheid. Schouwburgen en culturele centra moeten worden gebouwd om dat doel te bereiken. Talentvolle kunstenaars moeten gesubsidieerd worden. Waar mogelijk moeten vriendschappelijke banden met de Sovjet-Unie worden versterkt, onder andere op het terrein van de cultuur.³⁵³ In het verkiezingsprogramma van 1948 werd gewaarschuwd voor de kapitalistische exploitatie van kunst en kunstenaars. Cultuur en beschaving moeten worden beschermd door middel van ruime subsidies aan jonge kunstenaars en het verlagen van de financiële lasten van schouwburgen en culturele centra.³⁵⁴ Vanwege de Amerikaanse invloed zou er inmiddels een catastrofale afbreuk van de cultuur waar te nemen zou zijn. Alleen door kunstonderwijs voor het hele volk, het ondersteunen van jonge kunstenaars en het afstand nemen van het kapitalistische winstbejag op boeken en literatuur – dit alles van staatswege – kan hieraan een halt worden toegeroepen. Men schetste hooggespannen verwachtingen: *‘Kunstenaars en wetenschappelijke werkers op elk gebied zullen vooraanstaande en invloedrijke leden van de gemeenschap zijn, opvoeders van het volk in de beste zin van het woord. De staat zal hun met de ruimste middelen terzijde staan om hun gaven te ontwikkelen, hun kennis te vergroten en hun aantal uit te breiden. Het socialisme in zijn hogere stadium, het communisme, zal geleidelijk de grenzen tussen hand en geestesarbeid uitwissen. Alle werkers zullen de mogelijkheid hebben intellectuelen te worden. Door kunstonderwijs voor het gehele volk toegankelijk te maken zullen vele nieuwe talenten tot ontwikkeling komen, die ons land grote kunstwerken kunnen schenken en zullen voldoen aan de groeiende culturele behoeften van de werkers. Het uitgeven van boeken en literatuur zal niet langer aan het particuliere winstbejag worden overgelaten, maar door de uitgeverijen van culturele en andere organisaties en staatsuitgeverijen op de ruimst mogelijke schaal ter hand worden genomen. Musea, concertzalen, schouwburgen, bioscopen, verenigingsgebouwen en culturele instellingen van elke aard zullen door de staat op grote schaal worden gebouwd. Er zal een nationale filmindustrie worden opgericht.’*³⁵⁵

³⁵³ Verkiezingsprogramma CPN De Waarheid 1946.

³⁵⁴ Verkiezingsprogramma CPN De Waarheid 1948.

³⁵⁵ Verkiezingsprogramma CPN 1952, 45.

De partij zag zichzelf als enige ware oppositiepartij en werd in toenemende mate door de andere partijen als bedreigend ervaren. In het Nederlandse politieke debat leverde deze positie van de communisten dan ook een zekere paradox op. Hoewel men een actieve cultuurpolitiek voorstond – en vond dat achtereenvolgende ministers er te weinig in investeerden – werd er principieel altijd tegen de gedane voorstellen gestemd.

Opiniërende publicaties

De politieke en culturele ontwikkelingen werden op de voet gevolgd. In *Politiek en Cultuur* verscheen in 1953 een commentaar op de recente begroting van het departement van OKW. Men start met de constatering dat er geen schot zit in de ontwikkeling van de uitgaven: *'Na de afbraakperiode van minister Gielen en de consolidering daarvan door minister Rutten zijn we thans zo ver dat de waardering van de kunst door de Rijksoverheid het niveau van 1946 nauwelijks overschreden heeft.* 'En verderop: *'De bezuinigingswoede van zijn voorgangers: katholieke partijgenoten, [...] had in brede kring weerstand gewekt. [...] De deining welke onder de kunstenaars was ontstaan, met aan het hoofd de Nederlandse Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars, en die zich verder verspreidde door brede lagen van ons volk, dwong de regering een andere koers te varen.'*³⁵⁶ De schrijver concludeert dat het beleid van de regering, ondanks een verhoging van de begroting, volstrekt onvoldoende is en ziet hierin een complot: *'Haar politiek blijft, ook op het terrein der cultuur, arbeidersvijandig. Daarom, er is reden tot alarm, niet tot tevredenheid, juist om die verhoging. De regering zal de tegenstand jegens haar politiek hiermee willen verzwakken om te voorkomen dat kunstenaars en arbeiders elkaar de hand reiken. In beider belang zullen zij samen moeten vechten voor een betere begroting, waarin tot uitdrukking komt, dat de belangen van de kunst, de belangen van de kunstenaars en de belangen van het werkende deel van ons volk samen slechts één belang vormen: een vrije kunst in een vrij volk.'*

De aangehaalde fragmenten uit *Politiek en Cultuur* passen in wat ik het 'sociaaldemocratisch' dictum noem uit de literatuur. De afbraakpolitiek van Gielen, de bezuinigingswoede van katholieken en de prominente rol van de Federatie passen in dit links-progressieve beeld. Daarbij is de CPN overigens ook vijandig tegen de PvdA. Desondanks werden er in de verschillende edities van *Politiek en Cultuur* regelmatig artikelen geplaatst over verschillende culturele onderwerpen. De relatie tussen de partij en (progressieve) kunstenaars was hecht.

³⁵⁶ Elias, W. (1953). "De kunstbegroting voor 1954." In *Politiek en Cultuur*, nr. 12, 552.

Om de idealen van een marxistische staat te bereiken, dienden kunst en cultuur actief te worden ingezet.

5.4 De cultuurpolitiek van de PvdA

De gedachtevorming over cultuurbeleid binnen de PvdA verdient meer aandacht dan de politieke stromingen die hierboven zijn genoemd. Er was binnen de PvdA misschien nog wel meer dan in welke partij dan ook – de KVP inclusief – discussie over de plek van cultuur binnen de opbouw van de samenleving na de bevrijding. Daarbij werd voortgeborduurd op de visievorming, zoals die al vanuit de SDAP in gang was gezet. Daarnaast zijn met name sociaaldemocratische actoren met een confessionele afkomst medebepalend geweest in de visievorming. Deze paragraaf bevat de denkbeelden van drie van deze actoren: Emanuel Boekman, Gerard van der Leeuw en Joan Willems.³⁵⁷

De PvdA werd op 9 februari 1946 opgericht. De partij was ontstaan vanuit een samenvoeging van de Sociaaldemocratische Arbeiders Partij (hierna: “*SDAP*”), de Vrijzinnig-Democratische Bond en de Christelijk-Democratische Unie. Naast deze partijen traden ook individuele leden vanuit de CHU en RKSP toe tot de PvdA. De katholieke leden van de partij verenigden zich in de Katholieke Werkgemeenschap. Willems was de voorman van deze werkgemeenschap. De partij wilde een brede volkspartij worden waarin niet alleen plaats zou zijn voor het sociaaldemocratische gedachtegoed, maar ook voor andere levensovertuigingen. De partij probeerde hiermee een doorbraak te forceren in het vooroorlogse verzuilde partijstelsel. Deze doorbraak zou echter niet tot stand komen. Verschillende confessionele partijen hergroepeerden zich binnen eigen katholieke en protestantse partijen. Willem Drees was in de periode van 1946 tot 1958 de politiek leider. Hij gaf in deze periode leiding aan vier kabinetten. De PvdA nam als eerste politieke partij vanaf de start het voeren van een actieve cultuurpolitiek als beleidsuitgangspunt op: *‘De Partij acht zich medeverantwoordelijk voor de ontplooiing van de intellectuele, zedelijke en geestelijke krachten van het gehele Nederlandse volk. Daarom voert zij een actieve cultuurpolitiek.’*³⁵⁸ Daarnaast organiseerde de PvdA als

³⁵⁷ Het aantal actoren dat zich binnen de PvdA (en de voorlopers ervan) bezighield met de visie op cultuurpolitiek is aanzienlijk groter dan de genoemde drie. Zo zijn naast anderen ook zeker nog Philip Idenburg (1901 – 1995) en de eerdere minister van OKW Gerrit Bolkestein (1871 – 1956) vermeldenswaardig. Afkomstig uit de Vrijzinnig-Democratische Bond was hij vanaf 1939 tot 1945 minister. Na de oorlog was hij enige tijd adviseur van minister Van der Leeuw, waar hij zich vooral met het onderwijs bezighield. Bolkestein had, al in Londen, ook aandacht voor kunst en cultuur.

³⁵⁸ Beginselprogramma van de Partij van de Arbeid, 1947, 13.

eerste politieke partij een cultuurcongres in november 1946. De directeur-generaal voor kunsten en wetenschappen op het departement en PvdA-lid Hendrik Jan Reinink had de aanzet gegeven tot dit initiatief. Reinink had er persoonlijk bij partijvoorzitter Vorrink op aangedrongen om na te gaan hoe men als partij het beste zou kunnen optreden op het terrein van een actieve cultuurpolitiek.³⁵⁹

De visieontwikkeling was binnen de SDAP al eerder gestart. Mede gebaseerd op de denkbeelden van de Britse Fabian Society – een in 1884 opgerichte reformistisch-socialistische vereniging van intellectuelen – ontwikkelden zich enkele uitgangspunten die de kernpunten van het beleid zouden worden.³⁶⁰ Centraal staat de gedachte dat de omstandigheden van de arbeidersklasse moreel en cultureel zouden verbeteren door een centraal georganiseerde maatschappelijke instantie die deel zou nemen aan cultuur en aan het scheppen van een esthetisch verantwoorde omgeving. Spreiding van cultuur houdt in deze vroege sociaaldemocratische visie vooral het spreiden van cultuur over alle lagen van de bevolking in (verticale spreiding). Juist ook de arbeidersklasse moet deelgenoot kunnen zijn van de hoge cultuur. Dit kan bereikt worden door middel van de staatsinterventie. Het is beter om verantwoord cultuur van bovenop op te leggen dan het van onderop te laten ontstaan. Dit moet leiden tot een cultuurgemeenschap. Later zou dit verder worden doorontwikkeld tot een sociaal personalisme. De visieontwikkeling van de sociaaldemocraten werd vooral vanuit het intellectuele kader van wethouders, schrijvers en kunstenaars gestuurd. Het zwaartepunt van deze actieve cultuurpolitiek lag daarbij op de grootstedelijke ontwikkelingen – met daarbij Amsterdam voorop. De verheffing van de arbeidersklasse werd daarbij met een zeker paternalisme aangepakt. Het pleiten voor een centrale rol voor de overheid door Boekman paste dan ook binnen deze visie en vormde het startpunt van de vervolgentwikkeling na de Tweede Wereldoorlog.

³⁵⁹ Jacobus Jan (Koos) Vorrink (1891 – 1955) was partijvoorzitter van de PvdA in de periode 1946 – 1955. Hij was voor de oorlog actief sociaaldemocratisch voorman die vooral als leider van de AJC (Arbeiders Jeugd Centrale) bekend werd. Vervulde daarnaast functies als Eerste en Tweede Kamerlid. Brief van 30 augustus 1946 van W. Thomassen aan diverse partijgenoten over een te voeren cultuurpolitiek. In dezelfde brief werden prominente partijleden opgeroepen om actief de pers te zoeken om zodoende enerzijds aandacht te vragen voor het onderwerp en zodoende de eigen parlementariërs daardoor te ondersteunen. NA – REIN inv.nr. 26.

³⁶⁰ Maas, H. (2006). "A pragmatic intellectual. Dutch Fabians, Boekman and cultural policy in the Netherlands, 1890–1940." In *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 12, No. 2, 2006. London: Taylor & Francis.

De beschrijving van de visieontwikkeling binnen de PvdA kan niet voorbijgaan aan de invloed van de Amsterdamse SDAP-wethouder Emanuel Boekman.³⁶¹ Op 6 juni 1939 promoveerde hij op een proefschrift over *Overheid en kunst in Nederland*. Hij schetste in deze dissertatie, op grond van statistische gegevens, een beeld van de verhouding tussen de Nederlandse overheid en de kunsten. In hoofdstuk 2 werd het belang van deze dissertatie al benadrukt. Het kan beschouwd worden als een soort startpunt van het denken over de verhouding van de overheid tot de cultuurpolitiek in Nederland. Van der Leeuw en Willems zijn schatplichtig aan Boekman en ook Verhoeven verwijst naar Boekman.³⁶² De context waarin de discussie zich na de Tweede Wereldoorlog afspeelt, is echter een andere dan die van Boekman. Zijn oproep aan de overheid uit 1939 om zich actief met cultuurpolitiek in het algemeen en de kunsten in het bijzonder te bemoeien is na de oorlog inmiddels gehoord. Aan de orde is nu hoe dit concreet uitgewerkt kan worden. Deze paragraaf gaat verder in op de ideeën van de protestantse sociaaldemocraat Van der Leeuw en de katholieke sociaaldemocraat Willems. Daarbij wordt de meeste aandacht geschonken aan de visie op de nationale cultuurtaak, zoals die door Van der Leeuw is gepubliceerd.

De nationale cultuurtaak volgens Gerard van der Leeuw

Het ontwikkelen van een actieve cultuurpolitiek binnen de jonge PvdA kreeg een vliegende start met de komst van Gerard van der Leeuw (1890 – 1950) als de eerste naoorlogse minister van OKW. Van der Leeuw was van origine een Nederlands-hervormd theoloog en werkte als hoogleraar theologie in Groningen. In 1933 verscheen van zijn hand een uitgebreide studie over godsdienstwetenschappen, de *Phänomenologie der Religion*. Daarnaast publiceerde hij over religie en kunst (o.a. *Wegen en grenzen. Een studie over de verhouding van religie en kunst*, 1932). Van der Leeuw was sinds de oprichting in 1946 lid van de PvdA en was overtuigd van de doorbraakgedachte. In 1944 schreef hij *De Balans van Nederland*, dat kort na de bevrijding zou worden uitgegeven. Hij was daarin kritisch op de (vooroorlogse) massificatie en toenemende goddeloosheid in de samenleving en pleitte in het boek voor een doorbraak uit de heersende verzuiling. De samenleving moest volgens een christelijk-nationale visie worden opgevoed, maar zeker niet (opnieuw) verzuild raken. Hij werd in de zomer van 1945 aangezocht als eerste naoorlogse minister van OKW in het kabinet Schermerhorn - Drees. Voor Van der Leeuw betekende een nationale cultuurpolitiek een

³⁶¹ Boekman, E. (1939). *Overheid en kunst in Nederland*.

³⁶² Bijvoorbeeld in "Fundering van Cultuurpolitiek." In *Katholiek Staatskundig Maandschrift*, jaargang 12, maart 1958, 18.

hoognodig en breed beleidsterrein dat, net als op andere terreinen van de wederopbouw, sterk dirigistisch uitgevoerd moest worden. Hij verruimde de formulering van cultuurpolitiek tot een breder scala aan maatschappelijke en onderwijskundige aspecten. Het departement van OKW was volgens hem het centrum voor de volksopvoeding.³⁶³ Die brede cultuurdefinitie won na de oorlog terrein. De aard en omvang van het departement waren onder zijn leiding sterk gegroeid. Van der Leeuw had daarbij in zekere zin de handen vrij. In de door de regering Schermerhorn-Drees uitgegeven *Nota omtrent een aantal punten van Regeringsbeleid* uit december 1945 werden noch het departement van OKW noch concrete beleidsvoornemens op dit terrein benoemd.³⁶⁴ Hij hoefde geen enkel debat te voeren in het parlement. Wel leverde hij een bijdrage aan de ontwikkeling van het departement en het benoemen van partijgenoten op sleutelposities. Hij had echter onvoldoende tijd om zijn plannen uit te voeren. Bij de verkiezingen van 1946 herstelde het vooroorlogse partijstelsel zich en werd Van der Leeuw opgevolgd door de katholiek Gielen. Van der Leeuw hervatte zijn werk in Groningen en overleed in 1950. Welke elementen zijn kenmerkend voor de cultuurvisie van Gerard van der Leeuw?

In 1947 verscheen zijn boekje *Nationale Cultuurtaak* bij uitgeverij Daamen in Den Haag.³⁶⁵ De schrijver liet zich op het titelblad naast hoogleraar te Groningen ook nog betitelen als Oudminister van OKW. In 1946 was er al van zijn hand een eerste aanzet tot de formulering van cultuurbeleid verschenen, onder de titel *Actieve cultuurpolitiek*, in *Socialisme en Democratie*, het periodiek van de PvdA. In het boekje, dat qua opzet lijkt op *Over de lach en Kunst en leven* van Bernard Verhoeven, beschreef Van der Leeuw zijn visie op wat de cultuurtaak van de overheid volgens hem zou moeten inhouden. Hij deed dat vanuit een consequente visie op de ontwikkeling in de samenleving en met de ervaring van zijn kortdurende ministerschap. Hij verwees een aantal keren naar zijn opvolger – een enkele keer mild, maar over het algemeen afkeurend. Voor Van der Leeuw kent de nationale cultuurpolitiek een brede taakopvatting. De opvoeding van samenleving en individu staat hierin centraal. Het gaat over het gezin, opvoeding, onderwijs, vervolgonderwijs, buitenschoolse vorming, vrije tijd en wetenschap. Een aspect van deze volksopvoeding behelst ook de kunsten. Naast de inhoudelijke thema's besprak hij de bestuurlijke en politieke omgeving waarin deze opgave

³⁶³ Duinstee, F.J.F.M., en Bosmans, J. (1977). *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 1, Het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946)*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum, 518.

³⁶⁴ Idem, 521.

³⁶⁵ Leeuw, G. van der. (1947). *Nationale cultuurtaak*. Den Haag: Daamen.

moest worden ingevuld. Hieronder wordt kort ingegaan op de visie van Van der Leeuw over wat een actieve cultuurpolitiek behelst en wat dit voor de kunsten betekent. Ook wordt nader ingegaan op de wijze waarop deze visie politiek-bestuurlijk moet worden vormgegeven. Deze beschouwing gaat vooral over de verschillende aspecten die ook in het werk van Verhoeven een rol spelen: de taak en taakopvatting van de overheid, de positie van de kunsten binnen de cultuurpolitiek, de horizontale en verticale cultuurspreiding.

Cultuur en cultuurpolitiek

Wat is volgens Van der Leeuw cultuur en waarom zou de overheid zich moeten inlaten met een actieve cultuurpolitiek? Cultuur is wat de mens van het dier onderscheidt. De mens is in staat om zich boven zijn omgeving te verheffen. Menselijk handelen gebeurt in wisselwerking tussen individu en gemeenschap. Als een idee door de gemeenschap wordt omarmd, wordt het onderdeel van de cultuur. Cultuur is een gemeenschapszaak, maar daarmee is het ook een staatszaak, aangezien de staat de ordening is van die gemeenschap. Volgens Van der Leeuw omvat cultuur meer dan alleen kunst en wetenschap. Hij ziet kunst en wetenschap weliswaar als hoge cultuurgoederen, maar kunst en cultuur zijn in wezen niet anders dan landbouw, handel en nijverheid. Van der Leeuw rekent in dit boekje ook opvoeding, opleiding, wetenschap, gezin, sport en vrije tijd tot onderwerp van cultuurpolitiek. Voor Van der Leeuw zijn er twee redenen waarom de overheid zich met cultuurpolitiek zou moeten bemoeien. Allereerst draagt de overheid de verantwoordelijkheid om de cultuurgoederen voor de hele gemeenschap beschikbaar te laten zijn. Daarnaast is de overheid – als vertegenwoordiger van de gemeenschap – ook verantwoordelijk voor de financiering van cultuur. Hieruit volgt, aldus Van der Leeuw, dat de overheid een apparaat nodig heeft om inhoudelijke invulling aan cultuurpolitiek te kunnen geven. Dit apparaat staat niet op zichzelf, maar heeft een tegenhanger nodig in de uitvoerende partijen. Hij noemt dat de *organisatie van de autonomie*. Van der Leeuw verwerpt het particulier initiatief niet, maar stelt dat deze tekortschiet in de gelijkwaardige verdeling van cultuurgoederen. Hier ligt de opgave voor de overheid.

Invulling van de cultuurpolitiek

Op welke wijze moet de overheid de cultuurtaak invullen? Op de eerste plaats moet een actieve cultuurpolitiek daadwerkelijk worden bedreven. In de ogen van Van der Leeuw kan deze politiek uitsluitend socialistisch zijn. Het bezit van de mens is eerst van de gemeenschap en dan pas van hemzelf. Pas als de mens iets voor en met zijn naaste deelt, is er sprake van

eigendom. Ook de beschaving – en daarmee de cultuur – bestaat slechts als gemeenschap. Cultuurpolitiek moet ook op een ander aspect socialistisch zijn. Zo verwerpt Van der Leeuw het liberale *laissez faire* dat ervan uitgaat dat ontwikkelingen in de maatschappij vanzelf zouden ontstaan. Hij acht het particulier initiatief weliswaar van belang, maar ontoereikend. Er is centrale sturing nodig. Dit moet vanuit een deskundig ministerie gebeuren. Dit ministerie moet niet slechts administratief acteren, maar op grond van onderzoek en vakkennis met voorstellen komen. Als overheidsapparaat is het complementair aan de culturele sector en vinden zij elkaar in *organische lichamen* – een soort culturele bedrijfsschappen. De verschillende geestelijke stromingen hebben naast overheid en sector zitting in deze lichamen. Hoe deze bedrijfsschappen vervolgens zouden moeten functioneren wordt verder niet toegelicht. Van der Leeuw maakt een vergelijking met economische bedrijfsschappen en vertaalt deze naar de verschillende, brede onderdelen van de cultuurpolitiek. Het ministerie staat centraal en organiseert. De minister besluit over de financiële ruimte. Deze centraal georganiseerde opzet moet volgens Van der Leeuw ook worden gekopieerd naar de lagere overheden. Overheidsbetrokkenheid is voor hem een garantie voor (lokale) autonomie van de culturele ‘bedrijfsschappen’. Alleen daardoor kunnen ‘beschavingsgoederen’ onder de bevolking worden gedistribueerd. Van der Leeuw geeft daarin de provincie een prominente rol. Hij hekelt de beperkte blik buiten de eigen regio die Nederlanders kenmerkt. Om ook in de provincies tot ordening te komen, moeten de bevoegdheden van het provinciaal bestuur ‘aanmerkelijk’ worden uitgebreid. Wat hij onder ‘aanmerkelijk’ verstaat wordt niet duidelijk. De centrale rol van de rijksoverheid blijft, ook wanneer de provincies als *‘levende eenheden [die] samen het koninkrijk vormen.’* Van der Leeuw vindt het een schande dat de verdeling binnen het land onevenredig is en vooral ten voordele van ‘Holland’ komt.

De positie van de kunsten

‘Waar de kunst wordt geëerd, bloeit de beschaving en krijgt het gemechaniseerde moderne leven inhoud’, aldus Van der Leeuw.³⁶⁶ Binnen de brede cultuurtaak van de overheid worden de kunsten expliciet benoemd. Welke positie hebben de kunsten daarbinnen volgens Van der Leeuw? Kunst is afzijdig geraakt in de samenleving. Het vormt voor slechts enkelen een wezenlijk bestanddeel van het leven. Kunst is enerzijds een zaak geworden van “kunstenars” en anderzijds van “zij die aan kunst doen”. Voor de meeste burgers is het echter vrijwel geheel afwezig. Dit is het gevolg van het ontbreken van een algemeen inspirerend ideaal in de

³⁶⁶ Leeuw, G. van der. (1947), *Nationale cultuurtaak*, 138.

samenleving, het ontbreken van opvoeding en opleiding en het ontbreken van financiële middelen voor velen om eraan deel te nemen. In vroegere tijden bestond dat ideaal wel en werd het geïnspireerd door het geloof. Als er geen geloof meer is, verdwijnen maatschappelijk ideaal en inspiratie. Het enige wat dan nog overblijft, is een bevolking die alleen op het materiële is gericht. De kunstenaar is zijn plaats als ambachtsman binnen de gemeenschap verloren. Daarnaast worden de kunsten te veel gezien als een overbodige luxe. De kunst moet daarom weer een zaak worden voor iedereen en niet slechts voor een elite. Voor Van der Leeuw staat het mens-zijn centraal bij de herwaardering van kunst. De mens moet niet langer worden gezien als een onderdeel in het grote mechanische productieproces. De mens moet echter wel in staat worden gesteld (door opvoeding en het wegnemen van financiële belemmeringen) om deel te kunnen nemen aan kunstbeoefening. De overheid moet dit organiseren via een planmatige cultuurpolitiek. De kunstbeoefening moet onderdeel worden van opvoeding en binnen- en buitenschoolse opleiding. Van der Leeuw vindt het belangrijk voor de persoonlijkheidsontwikkeling dat iemand zelf op de een of andere wijze actief kunst leert beoefenen. Hij legt daarbij zelf de nadruk op dans, muziek en toneel.

Cultuurspreiding

De overheid moet de financiële belemmeringen van het volk om deel te kunnen nemen aan kunstzinnige activiteiten wegnemen. Dat kan niet door lukraak subsidies te verstrekken, maar hiervoor is een planmatige distributie over het hele land nodig. De algemene toegankelijkheid van de voorzieningen is daarbij de belangrijkste voorwaarde. Deze voorzieningen moeten niet alleen neerdalen in het centrum van het land en in de grote steden, maar ook diep in de provincie. Als voorbeeld van dat laatste noemt Van der Leeuw rondreizende tentoonstellingen van hedendaagse kunst. Van verticale cultuurspreiding is volgens Van der Leeuw sprake door het streven dat iedereen actief, dan wel passief deel zou kunnen nemen aan kunstzinnige activiteiten. Dit moet door de overheid mogelijk worden gemaakt. Van horizontale cultuurspreiding is sprake doordat ook lokale overheden actief betrokken worden bij de distributie van kunstzinnige activiteiten. Dit moet onder leiding van het ministerie gebeuren. Volgens Van der Leeuw kunnen juist lokaal de verbindingen worden gelegd tussen de (financiële) zorg van de overheid en het lokale particulier initiatief. Van der Leeuw beschouwt de tegenstelling in de mogelijkheden tot kunstbeoefening tussen het centrum van het land en de provincie als een bedreiging voor zowel nationaal als sociaal vlak. Hij vergelijkt deze verschillende mogelijkheden met de tegenstelling tussen de verschillende standen in een

kapitalistische maatschappij. Hij ziet het als een cultuurpolitieke opgave om deze tegenstelling weg te werken.

De ideeën van Van der Leeuw zijn misschien nog wel meer van invloed geweest op de PvdA in het begin van de jaren vijftig dan de ideeën van Boekman. Dit komt doordat zij een stuk concreter zijn dan de ideeën van Boekman. Hij verwoordt het streven naar een actieve cultuurpolitiek als instrument van volksopvoeding, geeft daarbij een centrale taak aan de overheid om hierin (instrumenteel en niet inhoudelijk) op te treden en vergroot daarvoor de taken en verantwoordelijkheden van het verantwoordelijk departement. Verhoeven en Van der Leeuw hebben elkaar in elk geval persoonlijk ontmoet bij een conferentie op Drakenburg. Van der Leeuw sprak eind 1949 op een conferentie over esthetische vorming bij jongeren.³⁶⁷ In een latere column in *De Gelderlander* haalde Verhoeven De Leeuw aan als *'de voortreffelijke professor'*.³⁶⁸ Hij mocht het dan in de uitwerking niet met hem eens zijn, zij deelden wel samen het streven naar een actieve cultuurpolitiek. Verhoeven zou altijd met respect aan Van der Leeuw refereren.

Joan Willems

Het PvdA-Kamerlid Willems ontving in 1951 een brief van een partijgenoot waarin deze hem vroeg naar passende literatuur om de kadervorming binnen de partij te bevorderen. De briefschrijver gaf aan geen algemene achtergronden, zoals die van Huizinga of Ortega y Gasset, te willen gebruiken.³⁶⁹ Hij kon uit de *'direct socialistische'* literatuur van Van der Leeuw en Idenburg voldoende informatie halen. De schrijver was op zoek naar het politieke standpunt van de partij: *'iets tussen V.d. Leeuw en het partijprogramma in.'*³⁷⁰ Willems antwoordde door te stellen dat *'wat u vraagt, is er nog niet, of liever, was er nog niet toen u het vroeg.'*³⁷¹ Willems verwees vervolgens naar een uitgebreide visie over cultuurpolitiek in het PvdA-document *De Weg naar de Vrijheid*. Hij verwees vooral naar het uitgebreid Voorlopig Verslag rondom de behandeling van de *Cultuurnota* van minister Rutten, *'waaraan wij vanzelfsprekend ook een ruim aandeel hebben gehad en waarop ook een niet onbelangrijk debat heeft plaatsgevonden.'*³⁷²

³⁶⁷ "Een gezamenlijke oriëntatie op Drakenburgh." *De Gooi- en Eemlander*, 6 december 1949.

³⁶⁸ "Onze dierbaarste schutsengel." *De Gelderlander*, 16 november 1959.

³⁶⁹ Het werk van Huizinga en Ortega y Gasset genoot grote populariteit in de beschrijving van de teloorgang van de cultuur en opkomst van de massa.

³⁷⁰ Brief van Jan Wilmans aan Joan Willems van 22 november 1951, BHIC – JW inv.nr. 1.

³⁷¹ Brief van Joan Willems aan Jan Wilmans van 9 januari 1952, BHIC – JW inv.nr. 1.

³⁷² Idem.

De katholieke Johannes Martinus (Joan) Willems (1909 – 1974) was een van de oprichters van de PvdA en voorman van de katholieke werkgemeenschap binnen de partij. Hij was vanaf 1946 Tweede Kamerlid, waarvan enige tijd als fractievoorzitter en daarbij woordvoerder voor het cultuurbeleid. Hij zat ook in de Culturele Commissie van de PvdA. In die commissie vond discussie plaats over de wijze waarop de cultuurpolitiek het beste kon worden vormgegeven. Willems bekleedde diverse politieke functies. Zo was hij vanaf 1970 lid van Gedeputeerde Staten van Noord-Brabant. Eerder was hij al gemeenteraadslid in Oisterwijk en lid van Provinciale Staten van Noord-Brabant. Willems en Verhoeven waren regelmatig samen betrokken bij de discussies over de vormgeving van het cultuurbeleid, zowel binnen als buiten de politieke arena. Zij hadden samen zitting in diverse commissies. In tegenstelling tot Verhoeven was Willems geen schrijver. Toen hij door het tijdschrift *Vrij Nederland* werd gevraagd om een beschouwing te schrijven over cultuurfinanciering bedankte hij vriendelijk. Hij had, zo stelde hij, in het geheel geen schrijversnatuur. Hij kwam er dan ook niet gemakkelijk toe om zijn gedachten op papier te zetten.³⁷³ In zijn archief is een lezing bewaard gebleven die zijn visie op cultuurpolitiek weergeeft. De diverse doorhalingen, verschillende inwisselbare pagina's en aanduidingen van verschillende doelgroepen duiden erop dat hij deze lezing als basis gebruikte voor verschillende gelegenheden.³⁷⁴ Een van de doorhalingen betreft een verwijzing naar een standpunt van Verhoeven.

Ook Willems spreekt in deze lezing over een heersend cultuurpessimisme.³⁷⁵ Daar waar de overheid elke andere crisis te lijf gaat met maatregelen, wordt dit bij de crisis in de cultuur nagelaten – met misschien nog wel rampzaliger gevolgen van dien. Willems ziet vijf taken voor de overheid. Deze heeft allereerst de omstandigheden te scheppen voor het behoud en de ontwikkeling van de cultuur. De overheid moet de helpende hand bieden daar waar het particulier initiatief tekortschiet en moet bevorderen dat cultuur voor zoveel mogelijk lagen van de bevolking toegankelijk wordt. De zelfwerkzaamheid moet worden gestimuleerd en tenslotte heeft de overheid aankopen te doen en opdrachten te verlenen, zodat er daadwerkelijk belangstelling wordt getoond voor kunstenaars. Hij werkt deze uitgangspunten in het vervolg van zijn lezing verder uit. Onder andere het belang van regionale

³⁷³ Brief van Joan Willems aan de redactie van *Vrij Nederland* van 16 september 1953, BHIC – JW inv.nr. 50.

³⁷⁴ Ongedateerde lezing (waarschijnlijk uit 1951) over cultuurpolitiek, met J. Willems in rechterbovenhoek geschreven, BHIC – JW inv.nr. 56.

³⁷⁵ Idem.

cultuurspreiding en esthetische vorming komen aan de orde. De sociaaldemocratische stelling van *Kunst aan het Volk* staat centraal in het denken van Willems. Ieder mens, ongeacht afkomst of hoedanigheid, moet in de gelegenheid worden gesteld om deel te nemen aan de cultuur. In de optiek van Willems is dat vooral de artistieke cultuur. Tegelijkertijd zijn er ook enkele aspecten waarbij de katholiek Willems aansluit bij zijn confessionele collega's. De zelfredzaamheid moest worden bevorderd en bovenal zou de overheid alleen dan op moeten treden als het particulier initiatief tekort zou schieten. Voor Willems is de overheid minder sturend dan bij Van der Leeuw.

Willems beschouwt de toenemende mechanisatie in het arbeidsproces, de groeiende vrije tijd en het gebrek aan een verantwoorde invulling van die vrije tijd als de symptomen van de moderne tijd. Hij ziet een actieve cultuurpolitiek als remedie tegen de regeneratie in de samenleving enerzijds en een positieve invulling van de vrije tijd anderzijds. Voor de overheid is een rol weggelegd vanwege het wegvallen van het burgerlijke mecenaat. In tegenstelling tot Verhoeven ziet hij niets in een elite die het initiatief zou moeten nemen in de ontwikkeling van de cultuur.³⁷⁶ De overheid zou zo optimaal mogelijke omstandigheden moeten scheppen om culturele topprestaties mogelijk te maken en een grote ontvankelijkheid voor de kunsten voor grotere groepen in de samenleving te faciliteren. Ook is hij een warm voorstander van regionale spreiding en de inzet van lagere overheden. Over de discussie rondom de interpretatie over Thorbecke stelt hij dat sinds diens uitspraak dat de regering geen *'oordeelaar over wetenschap en kunst'* zou zijn, niet alleen de politiek was veranderd, maar bovenal de samenleving en het leven zelf. De denkbeelden van Willems en Verhoeven komen nagenoeg overeen.³⁷⁷

Kenmerkend voor Willems gedachtegoed is een pragmatische en betrokken stijl. Hij toont een grote affiniteit met het onderwerp, met name met de cultuurhistorische aspecten. Zijn (onvoltooide) opleidingen op het terrein van cultuurgeschiedenis en archeologie zullen daarbij zeker een rol hebben gespeeld. Anders dan Van der Leeuw (en Verhoeven) is Willems consequent in het hanteren van de nauwe formulering van cultuurbeleid. Wat hem betreft, gaat het daadwerkelijk over wat hij *'het artistieke cultuurbeleid'* noemt. In dat opzicht sluit hij aan bij Boekman. Willems was ook kritisch op de beleidsvorming binnen zijn eigen partij. Een

³⁷⁶ Idem.

³⁷⁷ Bijdrage van Joan Willems aan de begrotingsbehandeling: Handelingen Tweede Kamer, 22 september 1950.

uitgebreid document over *Socialistische cultuurpolitiek* dat binnen de Culturele Commissie werd besproken – waarschijnlijk als concept om geplaatst te worden in *De Weg naar de Vrijheid* – voorzag hij daarom van tal van annotaties en opmerkingen.

Willems is consequent in zijn pragmatisme. Hij vertaalt de partijstandpunten naar praktische en herkenbare situaties. De gewone man – in wiens eeuw men volgens Willems op dat moment leefde – heeft niet alleen recht om deel te hebben aan de schoonheid en het geluk van de kunst, maar *‘ook voor de hogere zaken des levens moet naar sociale gerechtigheid worden gestreefd’*.³⁷⁸ Willems stelt dat de PvdA dat begrepen heeft, hetgeen resulteert in ruime aandacht en publicaties over dit onderwerp. De partij vindt dat kunst voor het hele volk beschikbaar moet zijn en dat de gevoelde afstand voor beiden een noodtoestand betekent. Veel in de samenleving maakt al dat de kunst bereikbaar geworden is voor het volk. Tegelijkertijd vraagt de opkomst van de vrije tijd om een verantwoorde besteding daarvan. Zelfwerkzaamheid op het artistieke terrein – zoals deelnemen aan toneel, zang of muziek – versterkt mogelijk al de belangstelling voor de professionele kunst. Het genieten van kunst kan worden aangeleerd, aldus Willems. Dat begint al met de kunstzinnige vorming op de lagere school. Ook op andere manieren dient de kloof tussen kunst en volk te worden overbrugd. De kunst moet naar het volk gebracht worden door aanwezig te zijn in ruimten waar mensen leven en werken. Voortbordurend op een uitspraak van Van der Leeuw stelt Willems dat kunst niet alleen de room op de koffie van enkelen zou moeten zijn, maar dagelijks brood voor allen. *‘Zonder in haar ijver voor het behoud en de verbetering van de materiële bestaansvoorwaarden te versagen, stelt de Partij van de Arbeid haar cultureel program met groter nadruk aan de orde dan in enige periode der socialistische beweging het geval is geweest, omdat zij zich de ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid in een stijlvolle gemeenschap als doel heeft gesteld.’*³⁷⁹ In zijn teksten was Willems concreter dan Verhoeven. Verhoeven stond in zijn politieke columns en radiopraatjes dicht bij de lezer en luisteraar en nam deze aan de hand langs politieke standpunten en personen. Maar in zijn cultuurpolitieke artikelen schetste hij enkel de grote lijnen. In thematiek waren Willems en Verhoeven nagenoeg gelijk, in de uitwerking ervan waren zij echter verschillend.

³⁷⁸ Uitgeschreven tekst radiotoespraak *‘Kunst en het volk’* van Joan Willems, gedateerd 26 mei 1952, BHIC – JW inv.nr. 56.

³⁷⁹ Idem.

Meer dan binnen de KVP maakte men binnen de PvdA actief werk van de verdere beleidsvorming. Waar Van der Leeuw eerst nog in grote mate zelf zijn inhoudelijk stempel kon zetten op de beleidsvisie, werd dit werk al snel ter hand genomen door een Culturele Commissie binnen de partij. Prominent binnen die Culturele Commissie was Philip Idenburg.³⁸⁰ Een ander prominent lid binnen de partij was de topambtenaar Hendrik Jan Reinink. Uit de agenda van de Culturele Commissie van 26 mei 1953 blijkt de verwevenheid van de partij met prominenten als Reinink en de Amsterdamse wethouder Ab de Roos, die gevraagd waren om discussienota's op inhoudelijke onderwerpen aan te leveren.³⁸¹ Ook was de band met de Federatie van Beroepsverenigingen van Kunstenaars innig. Daarnaast besprak de Culturele Commissie evengoed een notitie van het (katholieke) Centrum voor Staatkundige Vorming over subsidiepolitiek. Overigens ging het binnen de Culturele Commissie ook niet altijd vanzelf goed. Zo werd Willems erop aangesproken dat hij in zijn hoedanigheid als Kamerlid onvoldoende lopende zaken ter bespreking voorlegde in de Commissie.³⁸² Willems vond daarentegen dat de Commissie zich te veel met (interne) organisatorische zaken bezighield en te weinig met actuele culturele zaken. Overigens zal de secretaris van de Culturele Commissie van dat moment, Joop Voogd, later zelf nog als Kamerlid namens de PvdA het woord voeren over cultuurpolitieke zaken. De consequente beleidsvorming binnen de PvdA en de verwevenheid met (prominenten binnen) de culturele sector, deed Verhoeven in een intern discussiestuk nog verzuchten dat de PvdA veel beter dan de KVP cultuurpolitiek bedreef door gebruik te maken van dergelijke connecties.³⁸³

5.5 Besluit

Na de bevrijding van Nederland leefde in brede kring de behoefte om vorm te geven aan een actievere cultuurpolitiek. De aanleiding daartoe was voornamelijk instrumenteel: de samenleving moest weerbaar gemaakt worden, zeker (na verloop van tijd) tegen het dreigende communisme. De definitie van cultuur was breed en omvatte verschillende aspecten van de

³⁸⁰ Philip Jacobus Idenburg (1901 – 1995) was een statisticus en onderwijskundige. Naast een hoogleraarschap was hij voornamelijk actief als directeur van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Hij stapte over van de CHU naar de PvdA, was enige jaren actief in het partijbestuur en voorzitter van de Culturele Commissie van de partij. Idenburg was een van de direct betrokkenen bij de reorganisatie van de top van het departement bij de komst van Gielen.

³⁸¹ Agenda van de vergadering van de Culturele Commissie van de PvdA, gedateerd 26 mei 1953, BHIC – JW inv.nr. 50.

³⁸² Brief van Joop Voogd aan Joan Willems, 23 juni 1953, BHIC – JW inv.nr. 50.

³⁸³ Document *Nota inzake solidariteit*, niet gedateerd (waarschijnlijk. 1953), GA – BV.

samenleving. De kunsten waren daar een onderdeel van. De denkbeelden over een actieve cultuurpolitiek waren in deze periode nog niet afgebakend en concreet, getuige het grote aantal opiniërende artikelen in de partijbladen en publicaties over deelaspecten van de cultuurpolitiek. In het tweede deel van de onderzoeksperiode, in de jaren 1955 – 1965, ligt de focus meer op het beleid zelf en richt de cultuurpolitiek zich ook meer op de kunsten. De dringende behoefte van politieke stromingen om de vermeende verwildering van de samenleving tegen te gaan neemt dan af. Met het toenemen van de welvaart nam ook de beschikbare vrije tijd toe. Tevens achtte men een verantwoorde ontwikkeling van het individu van belang. Een nieuwe fase in de beleidsontwikkeling brak aan. Vooral vanuit gemeentebestuurders verschenen er artikelen met een concrete vertaling van partijpolitieke idealen naar de culturele praktijk van alle dag. De artikelen van de antirevolutionair Van Tuinen en de liberaal Van Dijk zijn illustratief. Het was evenwel de rijksoverheid die voor zichzelf een centrale rol weggelegd zag en slechts weinig (financiële) ruimte overliet aan de lagere overheden om te acteren. Provinciebestuurders stelden zich tot dan toe overigens nog zeer terughoudend op.

Uit de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat alle politieke stromingen in Nederland zich na de bevrijding bezig zijn gaan houden met het vraagstuk omtrent de actieve cultuurpolitiek. Deze visievorming beperkte zich niet tot de links-progressieve partijen. Ook in liberale en protestants-christelijke kringen vond interne discussie plaats. Het thema werd in nagenoeg alle politieke tijdschriften beschreven en vond zijn weg naar de verschillende beginsel- en verkiezingsprogramma's. Dat betekent niet dat elke partij ook een uitgesproken voorstander was van het voeren van een actief beleid ten aanzien van de kunsten. Met name in liberale en protestants-christelijke kring was men terughoudend over de stimulerende rol voor de overheid. Ook deze partijen gingen echter op lokaal niveau (via actieve gemeentebestuurders) die stimulerende rol verdedigen. In de jaren vijftig zullen alle partijen in het landelijke politieke debat zulke beleidsvoorstellen ondersteunen. De enige partij die principieel tegen bleef stemmen was de Communistische Partij. Dit vormt een zekere paradox, aangezien deze partij principieel voor cultuurpolitiek was en innige relaties onderhield met kunstenaars. De visievorming binnen KVP en PvdA was dus niet zo verschillend van wat er binnen de andere stromingen gebeurde.

Kenmerkend voor de achtergrond van de belangrijkste actoren binnen die visievorming binnen de PvdA was dat het voornamelijk (lokale) bestuurders en intellectuelen waren die

zich hiermee bezighielden. Geen van de direct betrokken actoren had een achtergrond binnen de culturele sector – al heeft Willems wel enkele cultuurhistorische opleidingen gevolgd en enige tijd gewerkt als conservator in een museum. Hij zal later naast zijn politieke functies wel diverse functies binnen de culturele sector gaan bekleden. Een cultureel voorman, zoals Verhoeven, was hij echter niet.

Hoofdstuk 6 ‘Scheppingsdrift, schoonheidsbeleving en persoonlijkheidsvorming’

De katholieke denkbeelden over cultuur en cultuurpolitiek en de invulling daarvan door Bernard Verhoeven

6.1 Van een katholieke cultuuropvatting naar actieve cultuurpolitiek

De katholieke cultuuropvatting, zoals die in hoofdstuk 2 is geïntroduceerd en toegelicht, maakte na de oorlog een metamorfose door: van een in zekere zin restrictief en adaptief handelen vanuit de kerk naar de eigen bevolkingsgroep toe naar een beleidsopvatting die een concreet en algemeen politiek doel beoogt. Welke beginselen zijn aan de orde bij de vertaling richting een beleidsopvatting?

Beginselen

In 1950 verscheen bij het Centrum voor Staatskundige Vorming (hierna: “CSV”) het rapport genaamd ‘*Cultuurpolitiek, beginselen en richtlijnen*’.³⁸⁴ In het rapport staan verwijzingen naar de encyclieken waarop dit rapport is gebaseerd en die als basis voor de cultuurpolitieke visie dienen: *Rerum Novarum* (1891), *Quadragesimo Anno* (1931) en *Divini Redemptoris* (1937).³⁸⁵ *Rerum Novarum* verscheen in 1891 en ging over de katholieke sociale leer. Het uitgangspunt van de encycliek is de gelijkwaardigheid van elk individu, aangezien die is gecreëerd naar het beeld van God. Uit het uitgangspunt van sociale rechtvaardigheid volgt dat het aan de staat is om tot een ordening te komen. De subsidiariteit is een onderdeel van die ordening. De samenleving wordt hierdoor van onderop geordend.³⁸⁶ In *Cultuurpolitiek*,

³⁸⁴ Met het schrijven van het rapport was in 1948 al begonnen en na intern debat gepubliceerd. In de redactie zaten enkele prominente katholieken: de voorzitter was de Haagse wethouder en oud-Tweede Kamerlid Louis Feber, daarnaast namen het Tweede Kamerlid Stokman en de latere hoogleraar J. Ponsioen deel aan de commissie. Deze beide laatsten schreven ook zelf artikelen in het *Katholiek Staatskundig Maandblad* over cultuurpolitiek. Ir. L.J.M. (Louis) Feber (1885 – 1964) was voor de Tweede Wereldoorlog Kamerlid en na de bezetting wethouder in Den Haag. Feber was Indisch correspondent voor *De Maasbode*. Was eveneens op cultureel terrein actief. Feber en Verhoeven waren als schrijver bevriend. Feber schreef een inleiding bij de bundel *De Pelgrim* van Verhoeven. Beide waren bevriend met de schrijver Jan Greshoff. Het rapport werd aangeboden aan het bestuur van het CSV, dat gelijk een exemplaar ter beschikking stelde aan de katholieke leden van het Kabinet, de katholieke leden van de Raad van State en beide Kamerfracties. Het bestuur dankte de leden voor het werk en meldde dat de eerder gedane adviezen zouden worden opgevolgd: zo zal er een speciale adviescommissie voor “subsiidiëring kunstgezelschappen” komen en een commissie “Raad voor de kunst”. In deze beide adviescommissies nam Verhoeven zitting. Feber, Gielen en Verhoeven verzorgden in de aanloop naar dit rapport bij een studieconferentie van KVP en CSV over cultuur en overheidsbemoediging op Drakenburg in 1948 ieder een bijdrage (*De Tijd*, 26 maart 1948).

³⁸⁵ Hierbij komen ook nog de encyclieken over film (*Vigilanti Cura*, 1936) en over de invulling van de liturgie (*Mediator Dei*, 1947).

³⁸⁶ Schelkens, K., Geest, P. van, en Gennip, J. (2018). *Het katholicisme in Europa. Een geschiedenis*. Amsterdam, Boom, 322-333.

beginselen en richtlijnen wordt naar twee paragrafen uit *Rerum Novarum* verwezen. Er wordt gesteld dat de overheid moet streven naar *deproletarisatie* van arbeiders. In paragraaf 27 van *Rerum Novarum* wordt gesteld dat de staat alles moet doen wat de toestand van de arbeiders ten goede komt. In paragraaf 29 wordt daarnaast gesteld dat het juist de arbeiders zijn die het meest bedreigd worden. Deze paragraaf beschrijft ook het streven om de zeden in het publieke en private leven na te leven. Een wet moet nooit meer willen regelen dan het herstellen van de nadelen of het afwenden van gevaar.³⁸⁷ *Quadragesimo Anno* (1931) gaat opnieuw over sociale rechtvaardigheid. In de context van *Cultuurpolitiek*, *beginselen en richtlijnen* wordt naar deze encycliek verwezen vanwege de verantwoordelijkheid van de staat die zowel ordenend en toezienend als ook stimulerend moet zijn bij de bevordering op cultureel gebied. Tegelijkertijd moet de staat beperkend optreden in het geval van onzedelijke acties. Het optreden van staat en overheidsorganen dient te allen tijde subsidiair te zijn.³⁸⁸ *Divini Redemptoris* (1937) wordt aangehaald als het gaat om de verantwoordelijkheid tegenover de cultuur. In beginsel zijn burgers zelf verantwoordelijk voor de cultuur als zij ernaar streven het cultuurbezit voor zichzelf en voor anderen te vergroten. Zij zijn hiertoe verplicht tegenover God, tegenover zichzelf en tegenover de gemeenschap. Het is pas in de relatie tot de gemeenschap dat menselijke begaafdheden tot volle bloei komen 'en deze de goddelijke Volmaaktheid pas in de maatschappelijke orde doen uitschijnen, hetgeen op geen enkele wijze in de enkeling kan geschieden'.³⁸⁹

Het werk van Verhoeven was representatief voor de katholieke beleidsvisie in deze periode. Hij was in staat een consistente visie te formuleren op grond van de bovenstaande uitgangspunten en deze te verspreiden. Zijn ideeën werden gepubliceerd, hij organiseerde lezingen en nam actief deel aan het debat binnen de partij. Hij verschilde wel van mening op verschillende onderdelen met andere katholieke auteurs. Zo beschouwde de commissie Feber cultuur als een dynamisch fenomeen dat voortdurend aan verandering onderhevig is en daarmee in hoge mate adaptief is. Verhoeven daarentegen was minder stellig. Het uitgangspunt dat waarden in samenleving constant veranderen, dat daarop aanpassing wenselijk is en er zelfs winst op cultureel gebied te zien is, was bij hem minder aanwezig.³⁹⁰

³⁸⁷ www.rkddocumenten.nl voor de tekst van de encyclieken, ingezien op 1 oktober 2019.

³⁸⁸ Feber, L.J.M. ea. (1950). *Cultuurpolitiek, beginselen en richtlijnen*. Den Haag: Centrum voor Staatkundige Vorming, 10.

³⁸⁹ Idem, 10.

³⁹⁰ Zo ageerde hij nog in 1960 in de Staten van Gelderland tegen de uitvoering van toneelstuk van Sartre op grond van godslasterlijke inhoud van het stuk: Artikel 'Duivel en God' een artistieke misgreep in *De Gelderlander* van 20 december 1960.

Feber deelde het cultuurpessimisme van Verhoeven en Gielen niet.³⁹¹ De denkbeelden van Verhoeven bieden echter een min of meer coherent uitgangspunt voor een katholieke invulling van een actieve cultuurpolitiek.³⁹² Deze denkbeelden worden in de volgende paragrafen nader verkend.

6.2 Een katholieke cultuur in de nationale cultuur

Verhoeven beschouwde de katholieke emancipatie als een integraal onderdeel van de nationale cultuur. In een artikel van 5 augustus 1945 in *Christofoor* over de ondergrondse kunstenaar riep hij voor het eerst op tot een nationale cultuurpolitiek.³⁹³ In een niet gedateerd artikel uit de jaren veertig beschreef hij zijn visie. Cultuur is een harmonische eenheid met zowel aardse als hemelse elementen, aldus Verhoeven. Aards waar het gaat om het nationale aspect en hemels waar het gaat om het katholieke. Natuurlijk gaat het eeuwig boven het tijdelijke, maar er hoeft niet gekozen te worden tussen beiden. Het katholieke element zal zijn aardse vertaling vinden in een eigen Nederlandse belichaming. Deze Nederlandse cultuur bestaat immers per definitie uit de verschillende schakeringen. Een nationale gelijkschakeling zal er niet komen. Daartoe verzet zich het traditionele en onverzettelijke Nederlandse karakter. Er zal geen uniforme nationale cultuur ontstaan, waardoor er geen gevaar bestaat voor de katholieke cultuur.³⁹⁴ Blijft de katholieke cultuur dan wel intact? De oude oproep komt weer terug: alleen door zich eerst in eigen kring te versterken, kan men zelfbewust de dialoog met de anderen aangaan.

³⁹¹ Zo stelde een van de medeauteurs, Ponsioen, in een artikel in KSM dat het nog wel meeviel met de horden die voor de Europese poorten zouden staan of de van binnenuit aantastende ziekten. Hij stelde dat de individuele mens zelf de moderne uitdagingen te beantwoorden had. Artikel van prof J. Ponsioen, SCJ: *Cultuurpolitiek, haar wezen en haar methoden* in *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, nummer 3, oktober 1950.

³⁹² Tot de belangrijkste publicaties over cultuurpolitiek in het algemeen behoren: de artikelenserie “Nationale Cultuurpolitiek.” door Bernard Verhoeven in *De Tijd*, 27 en 28 januari 1949; “Het kulturele leven.” in *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1956/1957; “Fundering van cultuurpolitiek I en II.” in *Katholiek Staatkundig Maandschrift* (1958). Daarnaast zijn diverse artikelen opgenomen in de in 1970 verschenen bundel *Cultuur en overheid*. Deze bundel bevat een twintigtal artikelen van Verhoeven, naast zijn maidenspeech in de Tweede Kamer. Een aantal persoonlijke kennissen, zoals Anton van Duinkerken, Jan Engelsman en Johan van der Woude schreef een persoonlijke herinnering en het voorwoord was van Jo Cals. De bundel is samengesteld door Fons Asselbergs, zoon van Anton van Duinkerken, die ook in 1971 zijn doctoraalscriptie *Denken en doen van Bernard Verhoeven als cultuurpoliticus 1948 – 1965* schreef op grond van de in deze bundel opgenomen artikelen. Als indeling voor Cultuur en overheid werd een drietal thema’s gebruikt die kenmerkend waren voor het werk van Verhoeven: de cultuurpolitiek, de cultuurspreiding en de status van kunstenaar en kunst.

³⁹³ Verwijzing naar artikel in: “Niet Holland maar Nederland.” *De Schildwacht*, 8 augustus 1945.

³⁹⁴ Document over een te starten katholieke cultuuractie, niet gedateerd, waarschijnlijk uit de oorlog. GA – BV.

Door de oorlog was de eigen emancipatie versneld. Verhoeven beschouwde het katholieke volksdeel nu als volwaardig lid van het nieuwe Nederland. Dit impliceerde dat er nu ook een bijdrage zal worden verwacht, zowel op staatkundig, sociaal als cultureel vlak. *'Reeds beraden zich personen van verschillende schakeering over al deze vraagstukken van morgen. Het is niet in de laatste plaats een opdracht [...] om zich in deze vraagstukken te verdiepen en de nationale saamhorigheid te dienen. In het verleden hebben we te dikwijls het contact met andersdenkenden aan die andersdenkenden overgelaten. [We hebben] wel degelijk een taak [...] ook op eigen initiatief het bedoelde contact op te nemen.'*³⁹⁵ In het eerdergenoemde artikel werd gepleit voor de vorming van eigen culturele katholieke werkgemeenschappen. Kunstenaars uit verschillende disciplines, zoals muziek, beeldende kunst en letteren, werden opgeroepen zich te verenigen in dergelijke werkgemeenschappen. Deze werkgemeenschappen waren bedoeld om de katholieke visie op het corporatieve karakter van de samenleving en de subsidiariteit vorm te geven, zoals beschreven in *Quadragesimo Anno*. Het ging hier echter om werkgemeenschappen van katholieke kunstenaars binnen de eigen zuil en niet om de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie zoals die in de encycliek werd bepleit, noch om de culturele bedrijven die op dat moment aan sociaaldemocratische kant werden bepleit. Verhoeven gaf in dit artikel het ideologische en theoretische kader weer waarin deze werkgemeenschappen (na de oorlog) hadden te handelen. Het bood een praktische uitwerking van hoe de verschillende werkgemeenschappen eruit moesten gaan zien en wat er van hen verwacht werd. Zo werd van de Werkgroep Muziek (die inmiddels rond de componist Hendrik Andriessen was gevormd) gevraagd zorg te dragen voor passende kerstliederen. Er werd opgeroepen om snel te beginnen, al beseftte ook Verhoeven dat het begin moeilijk zal zijn: *'Keulen en Aken zijn niet op één dag gebombardeerd, laat staan op één dag gebouwd'*.³⁹⁶

Van een massacultuur naar het individu

Was de culturele emancipatie van de katholieken dan nagenoeg voltooid? Ter gelegenheid van het vormingsprogramma van de katholieke arbeidersbeweging in 1952 verscheen een brochure met daarin een drietal teksten.³⁹⁷ De tekst van Verhoeven, *De culturele emancipatie vandaag en morgen*, beschreef de culturele emancipatie – op dat moment nog steeds een

³⁹⁵ Idem.

³⁹⁶ Idem; sic.

³⁹⁷ Verhoeven, B. (1952), "De culturele emancipatie vandaag en morgen." In *Het sluitstuk van de balans Honderd jaar cultureel verlies en winst*. Utrecht: Uitgave Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging.

actueel vraagstuk, al gingen de katholieken nu een nieuwe fase in. Dit artikel toont als het ware de overgang van de oude culturele emancipatie vanuit het katholieke volksdeel uit de vooroorlogse tijd naar een individuele en persoonlijke emancipatie. De drie uitgangspunten van de persoonlijke culturele emancipatie die Verhoeven vervolgens formuleert – *scheppingsdrift, schoonheidsbeleving en persoonlijkheidsvorming* – vormen in zekere zin ook een rode draad in het denken van Verhoeven in deze periode. Verhoeven meent dat de culturele emancipatie van de katholieken een onderdeel is van het bredere proces van emancipatie, waarbij ook sociale en politieke aspecten een rol spelen. Hij ziet een wezenlijk verschil tussen enerzijds de politieke en sociale actie en anderzijds de culturele bewustwording. Politieke en sociale actie vragen om machtsvorming. De massa is nodig om als kracht in de politieke en sociale strijd te worden ingezet. In die massa is de individuele mens een pion. In het geval van de culturele emancipatie staat de persoonlijkheidsvorming van de individuele mens echter voorop. De culturele emancipatie vormt daarmee het sluitstuk van het geheel. Wanneer men zich als groep veilig acht in een verworven positie, vermindert dit het streven naar macht en begint een verlangen naar persoonlijke emancipatie.

Verhoeven gaat vervolgens in op wat culturele emancipatie volgens hem inhoudt – allereerst door te stellen wat het niet is. Hij verwijst naar het eigen, nog relatief recente verleden van de katholieken in Nederland. Het streven naar cultuur werd toen vertaald in een streven naar massa's en getallen. Vlagvertoon, erewachten en defilés werden ingezet als instrumenten. Dit is een methode die ook door fascistten werd ingezet om de massa's te biologeren. Hij neemt afstand van deze methodes, waar hij ook zelf aan meegewerkt heeft: *'Men deed aan spreekkoren – ik heb er zelf aan deelgenomen, en het kwelt mijn geweten niet, al ben ik er wat beschaamd over'*.³⁹⁸ Hij ziet deze periode als een overgangsfase in de emancipatie. Hij bagatelliseert het effect van het eigen vlagvertoon en ziet dit als een begeren naar cultuur. Deze en andere vormen van culturele *'bestreving'* hebben, ondanks alle goede bedoelingen van dien, niet de waarde van culturele beleving bereikt. Terug naar de vraag of de katholieke culturele emancipatie voltooid is. Het antwoord daarop luidt ontkennend. Emancipatie is enkel mogelijk als er ook sprake is van een volledige persoonlijkheidsvorming. Cultuur is gebaseerd op de individuele mens die zelfstandig denkt en handelt: de totale zelfontplooiing van de persoonlijkheid. In die zelfontplooiing ligt een gevaar van gemakzucht, die de verleiding tot banaliteit vergroot. De grootste uitdaging van de aangebroken nieuwe tijd is dat

³⁹⁸ Idem

er een tijd van vervlakking is aangebroken. Deze nieuwe tijd kenmerkt zich door een crisis in de beschaving. Een banale kleinburgerlijkheid moet worden bestreden door een volledige persoonlijkheidsvorming. Door de voortschrijdende mechanisering van het werk wordt er geen beroep meer gedaan op de creatieve vermogens van de mens. De mens is daarmee ook steeds minder een scheppende mens. Deze creatieve vermogens behoren tot de waardevolste eigenschappen van de mens. Zodra deze vermogens door de maatschappelijke ontwikkelingen minder belangrijk worden, is het van belang dat er een zinvolle vrijetijdsbesteding tegenover staat. In die vrije tijd kan de mens dan ‘*re-creëren*’, in de zin van het zichzelf herscheppen. In het derde kenmerk van de culturele emancipatie, de actieve beleving van schoonheid, ziet Verhoeven een stukje paradijs dat door God op aarde gelaten is. Door deel te nemen aan de cultuurgooederen van de mensheid – actief of passief – wordt de volgende en beslissende fase in het proces van de emancipatie bereikt.

Het personalisme

Onmiskenaar dringt zich bij dit aan arbeiders gerichte artikel het twintig jaar eerdere artikel op dat Verhoeven schreef over cultuur voor *de Jonge Werkman* in 1936. Ook hier was er sprake van een drie-eenheid van het ware, het schone en het goede.³⁹⁹ Hij was er op dat moment nog van overtuigd dat alleen de massa daadwerkelijk de boodschap van een culturele emancipatie kan overbrengen. Dat stadium is begin jaren vijftig definitief voorbij. Alleen door de bewuste zelfontplooiing van het individu kan er sprake zijn van culturele emancipatie. Het is aan de Nederlandse staat om – uitgaande van de kracht van elke afzonderlijke bevolkingsgroep – die scheppingsdrift, schoonheidsbeleving en persoonlijkheidsvorming voor iedereen mogelijk te maken.

De ontwikkeling van het individu vormde voor Verhoeven het sluitstuk van de emancipatie. Het was daarnaast zijn belangrijkste drijfveer in het voeren van een cultuurpolitiek. Het was de invulling door Verhoeven van het personalisme: de mensvisie die de persoonlijke mens centraal stelt in de relatie tot zichzelf en de gemeenschap. Deze filosofie was in katholieke kringen populair, mede dankzij Maritain. Het individu kan daarbij niet zomaar doen en laten wat het wil. Het individu komt alleen tot ontplooiing als onderdeel van een gemeenschap – en in relatie tot God. Deze gemeenschapsvorming is het startpunt van het beginsel van de subsidiariteit dat gebaseerd is op *Quadragesimo Anno*. De ordening van de maatschappij start

³⁹⁹ Verhoeven, B.J. (1936). *De Jonge Werkman en de Cultuur*, 2.

onderop en begint in wezen bij de individuele persoon. Varianten op het streven naar het personalisme kwamen ook voor, zoals het *personalistisch socialisme* dat vlak na de bevrijding via de Nederlandse Volksbeweging werd verkondigd.

Gestoeld op de katholieke beginselen en op een eigen uitleg van het cultureel personalisme als hoogste vorm van emancipatie, kreeg de visie van Verhoeven op cultuur en cultuurpolitiek verder vorm. De volgende paragraaf beschrijft deze visie en laat zien hoe Verhoeven de stap maakt van een visie die zich strikt baseert op katholieke beginselen naar een algemene oproep tot meer overheidsbemoediging. Verhoeven vertaalde dit, geheel in stijl, direct in concrete acties en aanbevelingen.

6.3 De visie van Verhoeven

Verhoeven noemt het christelijk geloof het uitgangspunt waaraan cultuur en cultuurpolitiek moeten voldoen. Cultuur en cultuurpolitiek moeten daarom beantwoorden aan een geestelijke waarde, een visie op de gemeenschap, een specifiek mensbeeld dat door het christelijk geloof wordt gegeven. Religie is vele malen belangrijker dan cultuur en daarom is godsdienst de voedingsbodem van de cultuur: *‘De grote geestesstrijd onzer dagen wordt in feite op het cultuurfront uitgevochten. Dat wil zeggen: als het mensbeeld bezwijkt, bezwijkt óók het Godsbeeld.’*⁴⁰⁰ Een christelijke politiek zal ervoor moeten zorgen dat het wereldbeeld en mensbeeld zo christelijk mogelijk worden gehandhaafd. Het is een echo van Maritain dat alleen door beleden religie een kunstwerk daadwerkelijk ‘geladen’ kan worden. Dit geldt ook voor cultuur. Er kan alleen sprake zijn van oprechte cultuur als deze door het geloof wordt geladen. Dit uitgangspunt maakt dat vanuit het geloof een waardeoordeel kan worden uitgesproken over kunstuitingen. Daarom vindt Verhoeven dat de overheid – als hoeder van de goede zeden – zich moet uitspreken als kunstvormen zich tegen deze goede zeden zouden keren. Voor Verhoeven veronderstelt cultuur een besef van samenhang en eenheid van levensgevoel. Cultuurpolitiek ontstaat vervolgens vanuit een bewustzijn van saamhorigheid. Hij constateert echter dat de politiek is ingedeeld in sectoren, waarvan de grens niet altijd duidelijk is aangegeven. Waar stopt het belang van het ene departement en eindigt dat van het andere? Degene die de individuele mens centraal stelt moet zich realiseren dat hij te maken

⁴⁰⁰ Verhoeven, B. (1958). “Fundering van cultuurpolitiek.”, 74.

heeft met cultuur, maatschappelijk werk en volksgezondheid. De harmonie van het leven zou politiek dan ook een vertaling moeten krijgen in een Ministerie voor de Mens.

Maatschappijvisie: massamens en geestelijke weerbaarheid

Voordat men aankomt bij de vraag, meent Verhoeven, hoe de overheid een actieve cultuurpolitiek zou moeten voeren, moet men zich afvragen waarom een dergelijke cultuurpolitiek gevoerd zou moeten worden. Hierboven is omschreven dat geestelijke waarden en waardeoordelen hiervoor de belangrijkste redenen zijn, naast de instandhouding van een instrument van culturele voorzieningen. Wat houden die geestelijke waarden in? Voor Verhoeven gaat het hierbij om een combinatie tussen de individuele ontwikkeling van de mens en de inbedding in een christelijke cultuur. Verhoeven maakt zich zorgen over de ontwikkeling in de maatschappij, waarin de verruiming van de urbanisatie en industrialisatie de individuele mens tot massamens maakt. Er wordt nauwelijks nog een beroep gedaan op het creatieve vermogen. De massamens verwildert en vervlakt. De massaconsumptie dreigt ook bezit te nemen van een ander gevolg van de industrialisatie: de vrije tijd. Het is juist in de vrije tijd dat de mens tot mens kan worden – of niet. Verhoeven is van mening dat de vrije tijd een levenskwestie is en dat het geen sluitpost moet vormen van (politieke) aandacht. Het is immers in die vrije tijd dat de mens zich bezig kan houden met het zelf scheppen of beleven van schoonheid. Een culturele elite heeft hierin het initiatief te nemen.

De wenselijkheid en het falen van een geestelijke elite

Voor Verhoeven is er bij cultuur per definitie sprake van polariteit.⁴⁰¹ Door tegenstrijdige krachten ontstaat er een kunstwerk. De wil om te scheppen raakt daarbij aan het materiaal dat daarvoor gebruikt wordt. Het is aan een elite om de vormloze massa voor te gaan in de culturele ontwikkeling. Verhoeven constateert dat er een grote nivellering plaatsvindt binnen de maatschappij. Zowel de arbeiders, als de beter gesitueerden hebben meer vrije tijd ter beschikking gekregen en richten deze voor een deel op gelijke wijze in. Gebaseerd op statistisch onderzoek beschrijft hij hoe zij beiden bioscopen en leeszalen bezoeken. De arbeider weet, in de ogen van Verhoeven, niet hoe hij zich als waarlijk cultureel bewust mens moet gedragen. Daar moet de elite de massa in voorgaan. Tot die elite behoort volgens hem niet zozeer een specifieke sociale groep. Het gaat eerder om degenen die zich door het volgen

⁴⁰¹ Artikel van Bernard Verhoeven “De polariteit in de cultuur.” afgedrukt in *Cultuur en Overheid*, oorspronkelijk gepubliceerd in *Volksopvoeding. Nederlands-Belgisch tijdschrift voor sociaal-cultureel groepswork*, jaargang VIII (1959).

van hoger onderwijs meer hebben kunnen ontwikkelen. De stijging van het algemene scholingsniveau stemt Verhoeven, in het kader van zijn cultuurstrijd, dan ook positief. De maatschappij is aan het veranderen. Er is echter onverminderd sprake van een dolende massa van cultureel ongeletterden. Echte polariteit vindt pas plaats in het geval van ontmoeting in de gemeenschap. Dat gebeurt als zowel de arbeider, als zijn baas elkaar treffen bij het toehoren van een concert. Er is ook sprake van ontmoeting als mensen met verschillende levensovertuigingen elkaar treffen. In beide gevallen ontstaat er, volgens Verhoeven, een spanning of wisselwerking die leidt tot iets nieuws. Terugtrekken in de waarheid van de eigen kring kan alleen leiden tot normvervaging en inteelt. De wereld is immers gecompliceerd. De werkelijkheid is de dissonant. Wie zich niet met de dissonant kan inlaten, is niet geschikt om de dialoog met de ander aan te gaan. Je moet de taal van de ander kunnen verstaan om met die ander in gesprek te kunnen gaan. De cultuur van zijn eigen tijd wordt volgens Verhoeven bepaald door spanning. Een spanning tussen metropool en provincie, tussen morele waarden en zedeloosheid en tussen verschillende wereldbeelden. Niet in het minst gaat het om de spanning tussen de massa en de elite. Het maakt de cultuur van zijn tijd dynamisch en tegelijkertijd labiel. De opmerkingen van Verhoeven over de elite staan over het algemeen in relatie tot zijn grote afkeer van de massa en de steeds verdergaande dreigende vervlakking van die massa. Het is aan de elite om een methode te vinden om – ook wanneer dat tegen de belangen van de eigen kring indruist – de waarheid te verdedigen en te dienen. Van de elite zal het juiste voorbeeld uit moeten gaan, waarop de massa zich kan ontwikkelen.

Wat Verhoeven betreft is er een ‘geestelijke elite’ nodig voor de culturele vorming van de maatschappij. De massa verliest in de ogen van Verhoeven haar persoonlijk weerstandsvermogen. Tegen deze *‘geestelijke zelfmoord der apathie’* verzet zich een geestelijke elite, die het initiatief zou moeten nemen om tegenstand te bieden. Dit is niet vreemd gelet op de geschiedenis. Ook in de zeer noemenswaardige cultuurtijdperken heeft het lot van de cultuur altijd afgehangen van een beperkte groep cultuurdragers. Hij ziet het echter als een teken aan de wand dat de overheid steeds meer in moet grijpen. Daarnaast ziet hij dat het ook zijn geliefde geestelijke elite onvoldoende lukt weerstand te bieden aan de teloorgang van de cultuur.⁴⁰² In toenemende mate verliest hij zijn hoop dat de geestelijke elite van invloed kan zijn. Daar waar de elite niet meer in staat is om van belang te zijn voor de cultuur

⁴⁰² Ontleend aan: Verhoeven, B. “Cultuurinstelling of gaarkeuken.” origineel verschenen in 1949; afdruk in *Cultuur en Overheid* (1971), 133 e.v.

– en dan vooral op het aspect van culturele bevoogding van de massa – moet de overheid het overnemen.

Normen en waarden

Het is niet in de laatste plaats aan de geestelijke elite om normerend op te treden, het juiste voorbeeld te geven in goede smaak en het volk verder op te voeden met de juiste normen en waarden. Het bevorderen van de zedelijke normen heeft in het leven en werk van Bernard Verhoeven een belangrijke plaats. Zijn uitgangspunt op het terrein van het streven naar normering is tweeledig. In lijn met *Vigilanti Cura* (1936) dient er allereerst sprake te zijn van de positieve benadering: cultuuruitingen kunnen van waarde zijn om een boodschap te verkondigen. Deze zouden daarom actief ondersteund moeten worden. De tweede benadering is negatief: cultuuruitingen kunnen schadelijk zijn voor de normen en waarden. Het deelnemen aan dergelijke schadelijke cultuuruitingen zou tegengegaan moeten worden. Hieruit volgt dat het voor Verhoeven evident is dat ook de overheid kan of zelfs moet optreden op morele gronden. In een niet-gedateerde notitie over morele waakzaamheid benoemt hij dat de wetgever reeds zedelijke normen hanteert, bijvoorbeeld bij de bescherming van jongeren of ten aanzien van het verbod op het verschijnen van pornografische films.⁴⁰³ Moreel verwerpelijke kunstuitingen moeten verboden (kunnen) worden en jongeren moeten beschermd worden voor kwalijke invloeden. Absolute vrijheid is onbestaanbaar omwille van de bescherming van de individuele vrijheid van ‘geestelijk onvolwassenen’. Zedelijke normen staan niet vast. Verhoeven erkent dat er een voortdurende herziening van normen en waarden binnen de maatschappij plaatsvindt. Dit maakt ook dat het juridiseren van normen en waarden voor de morele opvoeding van de bevolking door de overheid nagenoeg onmogelijk is. Hij pleit daarom voor waakzaamheid, niet alleen op het terrein van kunst- en vrije tijdsuitingen, maar ook op andere terreinen waar het gaat om een maatschappelijk belang, zoals de journalistiek, advocatuur en de medische wereld.⁴⁰⁴ De samenleving moet volgens hem beschermd worden tegen datgene wat tegen de gehanteerde zedelijke normen indruist.

De definitie van cultuurpolitiek door Verhoeven

Cultuurpolitiek wordt door Verhoeven als volgt gedefinieerd: *‘een bemoeienis van de overheid met een terrein van bedrijvigheid, dat valt buiten de meer zakelijke staatszaken en*

⁴⁰³ Verhoeven, B. *Nota inzake normen voor morele waakzaamheid*, niet gedateerd, GA – BV.

⁴⁰⁴ Idem.

van nature bij uitstek voorbehouden schijnt aan het particulier initiatief – de bemoeienis met kunst bijvoorbeeld'.⁴⁰⁵ Deze definitie beschrijft de wijze waarop de overheid zich in toenemende mate is gaan bezighouden met kunst en cultuur. Aarzelend en zonder vooropgezet plan is de overheid zich gaan bewegen op een terrein dat voorheen in principe voorbehouden was aan het particulier initiatief. Het is dan ook de vraag of de overheid gelegitimeerd is om zich hiermee te bemoeien en zo ja, onder welke voorwaarden. De overheid is niet neutraal. In de loop der tijd heeft de staat zich in toenemende mate de zorg voor de kunst en cultuur toegeëigend. Verhoeven onderscheidt daarbij passieve en actieve cultuurzorg. Onder de passieve cultuurzorg schaaft hij de natuurbescherming, het museumwezen en de monumentenzorg. Deze cultuurzorg is niet neutraal meer zodra er besloten wordt wat en op welke wijze bewaard moet blijven en ondersteuning verdient. Als men zich met deze geestelijke goederen inlaat, dan is de staat – aldus Verhoeven – niet neutraal meer. Hier ontstaat een dilemma: het is goed als de staat zich met cultuurpolitiek bezighoudt, maar tegelijk dreigt dan het gevaar van ongewenste bemoeiing en inmenging van die staat. Dit vergt richtlijnen waarnaar de staat moet handelen. Hierover later meer. Een actieve cultuurpolitiek is volgens Verhoeven niet geheel vrijblijvend. Deze cultuurpolitiek moet rekening houden met het karakter van de Nederlandse samenleving. De verschillende bevolkingsgroepen moeten open voor elkaar willen staan en met elkaar willen samenwerken. Het private initiatief is leidend. Alleen daar waar het private initiatief of het initiatief van een lagere overheid ontoereikend is, is het aan de staat om te handelen.

Verhoeven benoemt drie uitgangspunten waarop een actieve nationale cultuurpolitiek gebaseerd dient te zijn: soevereiniteit, solidariteit en subsidiariteit.⁴⁰⁶ Cultuur betreft het diepste wezen van volk en volksgemeenschap. Nederland kenmerkt zich door een samenleven van groepen met verschillende levensbeschouwingen. Deze levensbeschouwingen moeten als soeverein vooropgesteld worden. Het soevereiniteitsbeginsel is daarom als eerste van kracht. Eerbiediging en bescherming van het eigene moeten net als binnen het onderwijsbeleid ook in het cultuurbeleid het eerste uitgangspunt zijn. Vertaald naar het cultuurbeleid betekent dat bijvoorbeeld het ondersteunen van katholieke leeszaal en van een socialistische omroepvereniging. Met alleen de eerbiediging en bescherming van de eigen kring is men er nog niet. Er moet ook sprake zijn van een positieve binding met andere bevolkingsgroepen. De specifieke Nederlandse volksgemeenschap ontstaat alleen als de verschillende groepen

⁴⁰⁵ Verhoeven, B. (1958). "Fundering van cultuurpolitiek.", 20.

⁴⁰⁶ Katholieke Volkspartij (KVP) (1948). *Brochure Nationale Cultuurpolitiek der KVP*, 4.

solidair zijn naar elkaar. Een natie zou niet kunnen bestaan zonder de saamhorigheid en geestesgemeenschap. Juist de cultuur is hierbij het cement van de samenleving.⁴⁰⁷ Isolationisme van bevolkingsgroepen werpt Verhoeven van zich af. Ook in zijn beschouwingen over de positie van de katholieken binnen de Nederlandse samenleving bepleit hij zowel de eigen emancipatie als een open houding naar anderen.⁴⁰⁸ Een *'fier isolationisme'* was nodig in de tijd van de emancipatie als volksdeel. Inmiddels kan het eigen katholieke beschavingsleven van grote toegevoegde waarde zijn voor het nationale cultuurleven. Het streven naar solidariteit tussen de bevolkingsgroepen is nodig om een nationale volksgemeenschap te doen ontstaan. Alleen gezamenlijk met anderen kunnen de westerse beschaving en democratie worden verdedigd tegen alle bedreigingen.⁴⁰⁹

In de geest van subsidiariteit stelt Verhoeven het particulier initiatief centraal. Hij vraagt van de overheid *'het steunen, aanmoedigen, en in-staat-stellen van particulieren in en tot hun eigen taak'*.⁴¹⁰ Dit impliceert dat de rijksoverheid zoveel mogelijk ruimte geeft aan lagere overheden om invulling te kunnen geven aan de zorg voor kunst en cultuur. De lagere overheden – provincies en gemeenten – kunnen in een samenspel met deskundige inhoudelijke raden en commissies een sterke centralisatie tegengaan.⁴¹¹ *'Er ligt een mecenaat te vondeling'* schrijft Verhoeven in 1948 in zijn toelichting bij het KVP-programma. De staat is zich terecht gaan bemoeien met de zorg voor kunst en cultuur. Het is de verantwoordelijkheid van de katholieke cultuurpolitiek om deze bemoeienis te binden aan de constructieve krachten van het vrije cultuurleven. Het is de taak van de staat dat vrije cultuurleven te stimuleren en te ondersteunen. Als het dat gaat stimuleren, zal de staat het instrumentarium en geestelijke waarden en waardeoordelen steunen. De staat moet dat in de fase na de oorlog wel doen: het burgerlijke initiatief is niet langer in staat om in de culturele behoeften van de gemeenschap te voorzien. Er zijn hele groepen mensen die van culturele voorzieningen zijn afgesloten. Daarnaast bestaan er maatschappelijke uitdagingen die ervoor zorgen dat de overheid niet langer onverschillig kan blijven en wel moet gaan acteren.

⁴⁰⁷ Idem, 5.

⁴⁰⁸ Zie bijvoorbeeld *Nota inzake solidariteit* (1953), GA – BV.

⁴⁰⁹ Brochure *Nationale Cultuurpolitiek der KVP*, 5.

⁴¹⁰ Verhoeven, B. (1958). "Fundering van cultuurpolitiek I.", 25.

⁴¹¹ Idem, 28.

6.4 De inrichting

De inrichting van het beleid moet volgens Verhoeven op een ‘organische’ wijze vorm krijgen. Het leven van mensen vindt binnen de kringen van gezin, werk, (stands-)organisaties en kerk plaats. Op eenzelfde wijze moet ook de cultuurpolitiek worden ingericht. Het gaat hierbij om een samenspel van de verschillende overheidslagen, inhoudelijke commissies en natuurlijk de culturele organisaties zelf. Binnen de eigen kring – en bij voorkeur via het vrije initiatief – moeten de zaken worden geregeld. Natuurlijk zijn er ook zaken die per definitie door de overheid moeten worden opgepakt. In de inleiding voor het KVP-congres uit 1948 noemt hij monumentenzorg, musea, grote orkesten en het toneelwezen als onbetwiste cultuurtaken.⁴¹² Wat hem betreft hoeven niet alle cultuurtaken van bovenaf te worden geïnitieerd. Met regelmaat wijst hij het ‘staatssocialisme’ af. Volgens Verhoeven is bewezen dat de door Van der Leeuw ingezette actieve politiek door middel van een stevige rol van de staat is afgewezen. Dat kon volgens hem ook niet anders. Door de staat geïnitieerde cultuurpolitiek kan nooit beantwoorden aan de cultuurwaarden die binnen de maatschappij leven en nodig zijn voor het cultuurbewustzijn. Dat kan alleen als het vrije initiatief centraal staat. Natuurlijk houdt de overheid de verantwoordelijkheid voor de verstrekking van subsidies in eigen hand. Er wordt een politiek debat gevoerd over de hoogte van dit bedrag en de besteding. Kunst en cultuur komen het meest tot hun recht wanneer er sprake is van een overdracht van verantwoordelijkheden. Dat wil zeggen dat er naast de sturing vanuit de overheid ook sturing vanuit (verenigingen van) culturele organisaties plaatsvindt. Daarnaast is de zorg voor een actieve cultuurpolitiek niet alleen een verantwoordelijkheid van de rijksoverheid, maar ook van andere overheden.

Cultuurspreiding

Al vlak na de oorlog riep Verhoeven in *Christofoor* op tot een herwaardering van ‘de provincie’. Het was het startschot van zijn meest karakteristieke streven: de cultuurspreiding. Die spreiding heeft verschillende kenmerken. Het betreft allereerst de spreiding van verantwoordelijkheden tussen de verschillende overheidslagen. In het verlengde daarvan gaat het over het streven naar de spreiding van culturele voorzieningen over het land en over de verschillende bevolkingsgroepen. Verhoeven laat zich uitvoerig uit over deze twee verschillende vormen van cultuurspreiding. In het verleden lag de zorg voor cultuurpolitiek

⁴¹² “Nationale cultuurpolitiek.” *De Tijd*, 27 januari 1949.

nogal eenzijdig op de schouders van de rijksoverheid. Op een enkele grote stad na bestond er nauwelijks bemoeienis. Die bemoeienis is er nu wel gekomen. Zo zijn ook provincies gaan beseffen dat zij grotere cultuurgebieden zijn, met een ruimere opdracht dan alleen de zorg voor waterstaat en wegenbouw. Als gevolg van het besef van de lagere overheden dat ook zij een rol binnen de cultuurpolitiek hebben, ontstond enerzijds een *'werkgemeenschap van subsidiërende overheidsinstanties op allerlei cultuurbeleid'* en anderzijds – vanuit partijpolitiek belang gezien ook niet onbelangrijk – de notie dat cultuurpolitiek een niet te onderschatten factor aan het worden is.⁴¹³

De waarde van provincies en gemeenten voor de cultuurpolitiek is dat zij homogene gemeenschappen vormen met een eigen atmosfeer, moraal en cultuur. In deze verbanden weet men doorgaans beter wat lokaal wenselijk en mogelijk is dan vanuit de meer abstract opererende staat. Bijkomend voordeel is dat door decentralisatie van bevoegdheden machtsconcentratie kan worden tegengegaan. Verhoeven constateert dat door de urbanisatie de steden groeien en daarmee ook de centralisatie van voorzieningen. De gewesten – een regelmatig door Verhoeven gebruikte term – zijn onmachtig om zelf voorzieningen te organiseren en in stand te houden. Wanneer de centrale instellingen niet ambulante zijn – liever honkvast in hun eigen stad zijn en niet hoeven te reizen – dan ontbreekt het in de gewesten aan cultureel aanbod. Dat is onrechtvaardig aangezien men ook buiten de grote steden via de belastingen moet meebetalen aan dergelijke voorzieningen. Ook speelt mee dat door cultuurspreiding de machtsvorming – in dit geval van de grote culturele organisaties die dicht bij de besluitvorming over de financiële middelen zitten – kan worden tegengegaan.⁴¹⁴ Cultuurspreiding is nodig: spreiding van beeldende kunst, bevordering van het muzikaleven, stichting van provinciale toneelgezelschappen, enzovoort.⁴¹⁵

⁴¹³ Verhoeven, B. (1958). "Fundering van cultuurpolitiek I.", 27. In een niet gedateerde notitie dat zich in het Gelders Archief bevindt, gaf hij juist als voorbeeld hoe men binnen de Partij van de Arbeid – in tegenstelling tot zijn eigen partij – werkte aan binding door middel van actief investeren in de culturele sector: *'Veel dringender dan doorbraak naar buiten is doorbraak naar binnen. [...] De K.V.P. heeft nagelaten een bewuste cultuurpolitiek (niet bedoeld in een specialistische zin) centraal en organisch te stellen. Te vaak beschouwt men de cultuur als een surplus, althans als een politiek belang van lagere orde. En intussen ziet men, of kan men tenminste zien, dat de Partij v.d. Arbeid, rijkelijk reeds in haar Plannen, maar vooral in haar praktische politiek, deze cultuurpolitiek mede centraal plaatst in haar praktische strategie. Men ziet daar, dat de sociaal-economische agens (ten dele elders overgebracht en werkzaam) een betekenis voor de politieke vormgeving verliest, en met name in de gewesten en gemeenten een compensatie nodig heeft. Men vindt die in de cultuurpolitiek, en zo ziet men de P.v.d.A. zich meester maken van de sleutelposities in dit ressort. Terwijl inmiddels de K.V.P. de functie der cultuur als politieke determinant schier volkomen miskent.'* Ongedateerde notitie (waarschijnlijk uit 1953) *Nota inzake solidariteit* als bijdrage in een commissie voor staatkundige eenheid van katholieken van het Centrum voor Staatkundige Vorming. Hij trad na kritiek terug uit deze commissie.

⁴¹⁴ Brochure *Nationale Cultuurpolitiek der KVP (1948)*, 12.

⁴¹⁵ Idem.

De kern van het spreidingsideaal van Verhoeven luidt dus als volgt: de cultuur is van iedereen en iedereen mag daarvan profiteren. Daarom moeten niet alleen in het Westen van het land de nodige culturele voorzieningen aanwezig zijn; ze moeten ook in de verschillende regio's (gewesten) te vinden zijn. Wat daar dan nodig is, hangt sterk samen met de specifieke opbouw van die regio. Het aanwezige particulier initiatief staat onverminderd centraal en moet daarbij waar nodig door de overheid worden ondersteund.

De positie van de provincie

Waarvoor dient de provincie in het samenspel van overheden en particulier initiatief?

Verhoeven ziet de provincie als de verbinder tussen rijk en gemeente, die *'de specifieke cultuurtaak van de overheid het zuiverst tot uitdrukking brengt – namelijk die van een delicate aanvulling, een handreiking, een dienstbetoon zonder overmacht of opdringerigheid'*.⁴¹⁶ Het grondbeginsel van de provinciale politiek is het zich fijnzinnig opstellen tegenover het particulier initiatief. De culturele taak van de provincie kent drie aspecten: conservering, creatie en distributie. Van conservering is sprake bij de zorg voor monumenten, geschiedenis en – toen nog een onderwerp van cultuurpolitiek – natuurbescherming. Om de creatie van cultuur mogelijk te maken wordt moet er een culturele infrastructuur van professionele instellingen als theater, orkest en een provinciale Culturele Raad komen. Distributie van cultuur vindt plaats via horizontale en verticale cultuurspreiding. In de verschillende steden en regio's worden initiatieven gestimuleerd om inwoners actief deel te laten nemen aan culturele activiteiten. Dit kan door het ondersteunen van de fysieke infrastructuur of via het faciliteren van reizende gezelschappen en tentoonstellingen. Er is sprake van verticale spreiding wanneer iedereen kan deelnemen aan de cultuur. Soms moeten bevolkingsgroepen daarvoor een drempel over, die dan geslecht moet (kunnen) worden. Verhoeven kan zich vinden in het feit dat zowel gemeenten als de provincies de stichting van muziekscholen stimuleren. In samenspel met een stelsel van professionele symfonieorkesten ontstaat hierdoor een infrastructuur rondom de muzikale vorming.

De provincie neemt een middenpositie in tussen rijk en gemeente.⁴¹⁷ Tegenover het rijk acteert de provincie decentraliserend, onder andere door ervoor te zorgen dat er organen of

⁴¹⁶ Idem, p. 112.

⁴¹⁷ Document 'Preadvies Spreiding kunstinstituten en manifestaties' voor het Congres over cultuurspreiding van het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur in Delft, september 1962. GA – BV.

deskundige vertegenwoordigers zijn die kunnen bemiddelen tussen rijk en gemeenten. Tegenover de gemeenten werkt de provincie juist centraliserend door het zoeken naar evenwicht tussen lokale ontwikkelingen. Deze ontwikkelingen zorgen ervoor dat er sprake is van een evenredige spreiding van de benodigde infrastructuur – een term die Verhoeven zelf ook gebruikt. Voor provincies is vooral een verbindende rol bedacht, zowel richting alle lokale initiatieven, als de totstandkoming van een culturele infrastructuur en de organisatie van bovenlokale cultuuruitingen. Daartoe worden provinciale organen als een Culturele Raad opgezet en wordt er actief overleg gepleegd met de rijksoverheid.

Het instrumentarium

Voor overheidsfinanciering van de culturele sector is vooral het subsidie-instrument beschikbaar. Verhoeven vindt het spijtig dat er geen stabiele objectieve subsidiënormen zijn. Dat maakt dat de financiering van cultuur conjunctuurgevoelig is en daarmee kwetsbaar. Hij pleit voor normering van subsidies om de kwetsbaarheid, mogelijke willekeur en ambtelijke bevoogding tegen te gaan. Genormeerde subsidietoekenningen maken juist het particuliere karakter van het cultuurleven mogelijk.⁴¹⁸ Verhoeven erkent dat de culturele praktijk moeilijk in stand te houden is zonder (financiële) overheidssteun. Een centraal georganiseerde culturele sector slaat hij af. Wel pleit hij voor *‘machtige publieksorganisaties in alle verschillende geestelijke windrichtingen met een geordend stelsel van dergelijke centrale instanties’*.⁴¹⁹ Hoe dat er dan uit moet zien, licht hij niet nader toe.

In het artikel *Het kulturele leven*, dat in 1956 verscheen in het *KSI*, blikte Verhoeven terug op de afgelopen tien jaar. Het was inmiddels duidelijk geworden hoe een geordend stelsel eruit was gaan zien. In het artikel beschreef hij ook hoe de toename aan overheidssteun plaats had gevonden. Het particulier initiatief was leidend en ondersteunend. Er had zich een politiek ontwikkeld: *‘behoedzaam in beleid om geen particuliere grenzen te overschrijden, maar met kracht van vooruitstrevendheid. Steeds werden de organen van het vrije cultuurleven ingeschakeld en werd zoveel mogelijk de rechtmatige autonomie ontzien’*.⁴²⁰ Vervolgens benoemde hij de stijging van subsidies aan orkesten, opera en toneel en een *‘speciale spreidingspost en steunbedragen’*. Van de opleidingsinstituten die meer rijkssubsidie kregen, noemde hij zijn eigen Jan van Eyck- en de Toneel Academie in Maastricht. Voor het overleg

⁴¹⁸ Verhoeven, B. (1958). “Fundering van cultuurpolitiek I.”, 29.

⁴¹⁹ “Nationale cultuurpolitiek.” *De Tijd*, 27 januari 1949.

⁴²⁰ “Het kulturele leven.” *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1956/1957 nr. 4.

over de bevordering van cultuurspreiding noemde hij het *'het uit eigen kracht opgekomen landelijk orgaan terzake'* – het Nationaal Overleg. Een ander *'bindingsorgaan van het vrije kultuurleven'* was het Nederlands Cultureel Contact en een Raad voor de Kunst is in ontwikkeling.⁴²¹ Het is een opmerkelijke opsomming, want bij elk van deze instellingen was Verhoeven zelf in de afgelopen periode actief betrokken of betrokken geweest.

6.5 Vergelijking denkbeelden van Verhoeven en Van der Leeuw

Van der Leeuw en Willems waren de twee prominente sociaaldemocratische actoren die tegelijkertijd met Verhoeven actief waren. Van der Leeuw speelde een prominente rol in de periode dat Verhoeven zijn eerste denkbeelden publiceerde. Verhoeven verwees regelmatig naar hem. Hij deed dat met een combinatie van respect en inhoudelijke afwijzing op bepaalde onderdelen. Willems werd later actief en trok in tegenstelling tot Van der Leeuw veel met Verhoeven op. Ze waren nagenoeg gelijk in hun thematiek, al hadden ze zo hun eigen verdere uitwerking en voorkeuren. Hoe verhouden de ideeën van Verhoeven zich tot die van Van der Leeuw? Een jaar voor Verhoevens bijdrage voor het KVP-congres (1948) verscheen de *Nationale cultuurtaak* van Van der Leeuw. Er zijn overeenkomsten in hun beider analyse over nut en noodzaak van een actieve cultuurpolitiek. De grootste verschillen zitten in de uitwerking van de politiek die vervolgens moet worden uitgevoerd. Het gaat hierbij om een verschil dat vanaf het begin het onderscheid tussen KVP en PvdA-politiek kenmerkt. Laat ik beginnen bij de overeenkomsten. Allereerst een gedeeld cultuurpessimisme.

In eerste instantie lijkt zich na de oorlog een positieve stemming door te breken. De bezetting had een aanzienlijke tol geëist van het land en zijn inwoners. Het land is berooid en er zijn veel slachtoffers te betreuren. Met de vreugde over de herwonnen vrijheid ontwikkelt zich ook de neiging de vooroorlogse verdeeldheid achter zich te laten. De gedachte aan een politieke en maatschappelijke 'doorbraak' wint terrein. De wederopbouw wordt voortvarend ter hand genomen. Het zal niet tot een definitieve doorbraak komen. De vooroorlogse verhoudingen herstellen zich geleidelijk. Ook de vooroorlogse maatschappijkritiek en cultuurpessimisme blijven sluimeren. Het door de historicus Huizinga in zijn *In de schaduwen van morgen* benoemde existentialisme, waarin iedere mens zelf verantwoordelijk is voor zijn handelen en lot, zou ertoe hebben geleid dat de moderne mens steeds minder in staat is

⁴²¹ Idem.

zelfstandig te denken en zich uit te drukken.⁴²² Als lagere geestelijke waarden de hogere gaan overwoekeren leidt dit tot een barbariseren van de maatschappij. De techniek zou de overhand nemen en de mens niet langer in staat stellen het goede en schone te onderkennen.

Dit negatieve mensbeeld vormt ook de basis van het denken van Verhoeven. Het ligt tevens bij Van der Leeuw ten grondslag aan het voeren van een actieve en in beide gevallen paternalistisch uit te voeren cultuurpolitiek. Niet langer is cultuurpolitiek een eindpunt van emancipatie of verheffing van de arbeider. Het is een actief ingrijpen in de samenleving om de verwildering van de gemeenschap en de vervlakking van het individu te stoppen. Voor zowel Huizinga als voor Verhoeven en Van der Leeuw is de samenleving bovenal een waardegemeenschap. Alle drie zien zij een rol voor het christelijke geloof weggelegd om invulling te geven aan hogere waarden. Verhoeven gaat hierin het verst. Voor de hervormde theoloog Van der Leeuw is het een vanzelfsprekendheid. Huizinga vindt dat de kerken eerst de harten van de mensen moeten zien te vullen. Het tegengaan van verwildering en vervlakking moet op velerlei terreinen binnen de samenleving plaatsvinden. Dit geldt zowel voor de samenleving als geheel, als voor het individu. Hiertoe is volgens Verhoeven en Van der Leeuw een actieve cultuurpolitiek op breed terrein nodig. Het onderwijsbeleid vormt de kern van deze actieve cultuurpolitiek en ook voor de kunsten ligt er een opgave. Bij Van der Leeuw blijft de scope breed. Verhoeven beperkt zich in toenemende mate tot de kunsten. Beiden zijn zo overtuigd van het brede en integrale karakter van cultuurpolitiek dat zij pleiten voor een apart op te richten en integraal opgezet ministerie. Bij Verhoeven is dat het Ministerie van de Mens; bij Van der Leeuw het Ministerie van Culturele Zaken.⁴²³

Als de cultuur een gemeenschapszaak is, dan is ze ook een staatszaak. De staat is immers een voortbrengsel van die gemeenschap.⁴²⁴ De legitimiteit van de staat om een cultuurpolitiek te voeren is voor beiden een vanzelfsprekendheid. De ondersteuning van de kunsten komt voort uit de verplichting van de staat om te zorgen voor het welzijn van de bevolking.⁴²⁵ Verhoeven en Van der Leeuw vinden daarbij de kunsten geen luxe of iets extra's (waarop makkelijk besparingen te behalen zijn). Beiden constateren dat de kunsten op een zijspoor zijn komen te staan. Dit is niet alleen het gevolg van het handelen van de overheid. Het is buiten bereik van

⁴²² Huizinga, J. (1935). *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*. Haarlem, Tjeenk Willink, 58.

⁴²³ Leeuw, G. van der. (1947), *Nationale cultuurtaak*, 160.

⁴²⁴ Idem, 9.

⁴²⁵ Idem, 131.

veel mensen komen te staan. Beide auteurs (en ook Huizinga) refereren aan een ideaalbeeld dat in vroeger tijden – en dan met name in de middeleeuwen – kunst en kunstenaar een functie hadden in de gemeenschap. De moderne samenleving kent niet langer die vanzelfsprekendheid. Zowel Verhoeven als Van der Leeuw zien de voortrazende individualisering en mechanisering als een bedreiging voor de mens. De cultuurgoederen van een samenleving – opvoeding, onderwijs, wetenschap, vrije tijd en de kunsten – behoren tot de diepste waarden van die samenleving. Dit rechtvaardigt het acteren van de overheid op dit terrein. Hier beginnen echter ook de verschillen. Met name Verhoeven vindt dat geestelijke waarden, de visie op het mensbeeld dat voortkomt uit het christelijk geloof, leidend moet zijn. De overheid moet erop toezien dat deze waarden tot hun recht komen. Dit geeft aanleiding tot een dubbele opdracht voor die overheid. Het is ondersteunend aan het particulier initiatief en ziet toe op naleving van de geestelijke waarden. Van der Leeuw ziet in de opdracht van de overheid een andere. De overheid is verantwoordelijk voor de verspreiding van cultuurgoederen over de gehele samenleving en is verantwoordelijk voor de financiering van die cultuurgoederen. Van der Leeuw verwerpt het particulier initiatief niet. Hij acht dit echter ontoereikend. Verhoeven heeft moeite met het van staatswege organiseren van cultuurgoederen, aangezien dit tegen de soevereiniteit en subsidiariteit indruist. Een ‘staatsocialisme’ wijst Van der Leeuw evenwel ook af: de staat schrijft immers zelf geen symfonie.⁴²⁶

Wanneer de staat een actieve cultuurpolitiek voert, is het voor beiden vanzelfsprekend dat de centrale overheid de regie heeft. Dit past ook in het beeld van de wederopbouw waarin een centrale regie wordt gevoerd op onderdelen als het economisch herstel en de woningbouw. Het past ook in het beeld van een overheid die op grond van nieuwe beleidsdenkbeelden deze regie strikt ter hand neemt. Het verst in deze visie gaat hier Van der Leeuw. Het is aan het ministerie om de organisatie van de cultuurpolitiek ter hand te nemen. De minister beslist daarbij over de financiële ruimte. Eenzelfde structuur zou ook op provinciaal niveau moeten worden uitgewerkt – al vraagt dit nieuwe bevoegdheden voor het provinciaal bestuur. Voor Verhoeven is deze opzet andersom. Volgens hem zijn kleine, homogene gemeenschappen het beste in staat de lokale behoeften te vertalen. Dit begint al bij de gemeenten. Aan de provincies dicht hij specifieke taken toe (conservering, creatie en distributie). Deze taken wijken af van de rol van de centrale overheid. Die komt immers pas in beeld als dat lokale

⁴²⁶ Idem, 11.

initiatief ontoereikend is. Voor zowel Van der Leeuw als Verhoeven is in de inhoudelijke ondersteuning van alle overheidslagen de nodige deskundige inhoudelijke advisering onontbeerlijk. Beiden noemen verschillende vormen van lokale en regionale adviesraden die nodig zijn. Voor Verhoeven speelt daarbij vooral mee dat er geen ambtelijke willekeur mag ontstaan. De lokale en regionale adviesraden moeten hier tegenwicht aan bieden.

Dat de meer perifere gebieden van het land onderbedeeld zijn in het culturele aanbod is voor zowel Verhoeven als Van der Leeuw een schande. De cultuur is immers van en voor iedereen. Beiden zetten daarom in op een actieve cultuurspreiding. Om aan horizontale cultuurspreiding te doen, zet Van der Leeuw in op een actieve distributie van cultuurgoederen in alle regio's. Iedereen heeft recht op de mogelijkheid tot deelname aan deze cultuurgoederen en de (centrale) overheid heeft een dergelijke rechtvaardige distributie te organiseren. Voor Verhoeven geldt ook dat cultuur van en voor iedereen is, al wil hij niets weten van een centrale distributie. Hij vertrouwt erop dat het particulier initiatief en het primaat van de lagere overheden hun werk doen. Wanneer dat onvoldoende blijkt, mag de hogere overheid ingrijpen. Voor Verhoeven is daarbij het belang van een elite, om richting te geven aan de inhoud van de cultuur, een onmisbare graadmeter. Van der Leeuw moet juist weer niets van zo'n elite hebben en stelt dat cultuur van iedereen zou moeten zijn en dat daarvoor geen elite nodig is. Wel moeten de mensen in staat worden gesteld om deel te nemen aan cultuur. Praktische en vooral financiële beperkingen moeten daarom zoveel mogelijk worden weggenomen. Verhoeven is hier minder stellig in.

Verhoeven en Van der Leeuw zijn het ook eens over de positie van de kunstenaar. In het verleden namen kunstenaars een natuurlijke positie in binnen de gemeenschap. De kunstenaar was een ambachtsman die ervoor zorgde dat zowel gebruiksvoorwerpen als kathedralen esthetisch verantwoord werden gemaakt. De kunstenaar was daarnaast de geschiedschrijver en chroniqueur van zijn tijd. Deze functies zijn verloren gegaan. Het individualisme maakte dat de kunstenaar zelf de grenzen van zijn eigen kunnen op ging zoeken en zich daarmee in toenemende mate ging vervreemden van zijn gemeenschap. Natuurlijk leverde dit nog fraaie en kostbare schatten op, zijn functie binnen de gemeenschap was echter definitief veranderd. Van der Leeuw ziet die positie vooral in relatie tot de gemeenschap; het werk van het individu doet pas ter zake als het ook door de gemeenschap als zodanig wordt erkend. Verhoeven legt die verbinding niet.

Conclusie

Gevormd door de vooroorlogse apathie en de gevolgen van de bezetting zagen zowel Verhoeven als Van der Leeuw in de naoorlogse periode een rol weggelegd voor de overheid in een actieve cultuurpolitiek. De definitie van een dergelijke cultuurpolitiek was breed en zou het beste gebaat zijn bij een breed ministerie. Naast Onderwijs en Wetenschappen zou het aparte ministerie van Maatschappelijk Werk (vanaf 1952), later opgaand in dat van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (vanaf 1965 tot 1982) daarvoor als invulling kunnen fungeren. De centrale overheid moest leidend zijn in de uitvoering van het beleid. Bij beiden was er vanaf het begin zorg voor een overconcentratie in het Westen van het land. Het grote verschil tussen beiden is de wijze van aansturing. Verhoeven gaat uit van een combinatie van particulier initiatief en subsidiariteit terwijl Van der Leeuw uitgaat van een sterke centrale sturing. Beiden gaan wel uit van het belang van inhoudelijke advisering als tegenhanger van een mogelijk te grote ambtelijke sturing. Over het belang van horizontale en verticale cultuurspreiding zijn beiden het ook eens. Datzelfde geldt voor de positie van de kunstenaar binnen de samenleving. Afgezien van de wijze van aansturing en het op specifieke waarden beoordelen van culturele uitingen, bezit zowel de visie van de KVP als die van de PvdA dus, mijns inziens, voldoende gedeelde uitgangspunten om samen de verdere ontwikkeling van het cultuurbeleid in Nederland te bevorderen.

6.6 Besluit

Zowel positieve als negatieve beelden over de inrichting van de samenleving geven na de bevrijding invulling aan het streven naar een actieve cultuurpolitiek. Positief in de zin dat er optimisme is na vijf jaar bezetting. Al snel is de wederopbouw ter hand genomen en ontstaat er door economische groei ruimte om op verschillende terreinen tot beleid te komen. Negatief zijn daarentegen in de beginperiode vooral de zorg over het verval van de samenleving in het algemeen en die van de fabrieksbevolking en jeugd in het bijzonder. De expansie van het communisme wordt eveneens als bedreigend ervaren. Deze goeddeels gelijklopende visie op kansen en bedreigingen verhoogde de kansen op een breed debat over de functie en plaats van cultuur binnen de samenleving met impact op het beleid. De oproep voor een actieve cultuurpolitiek kreeg – na een aarzelende start vlak voor de bezetting – eindelijk weerklank. Een bijkomend aspect is dat de rijksoverheid voor zichzelf nu op tal van beleidsterreinen een regisserende rol ging opeisen. Het betekende de start van een actieve nationale cultuurpolitiek.

Uit dit deel van het onderzoek blijkt dat alle politieke stromingen in Nederland zich na de bevrijding bezig gingen houden met het vraagstuk van de actieve cultuurpolitiek. Deze visievorming beperkte zich niet tot de links-progressieve partijen. Ook in liberale en protestants-christelijke kringen vond interne discussie plaats. Dat betekende niet dat elke partij ook een uitgesproken voorstander was van een actief beleid ten aanzien van de kunsten. Deze partijen zagen wel een stimulerende overheidsrol weggelegd voor het lokale terrein.

In katholieke kring kreeg deze discussie over een actieve cultuurpolitiek eigen accenten. In het bijzonder vond er na de oorlog een verschuiving waar te nemen van isolationisme (cultureel emancipatiestreven binnen en vanuit de eigen subcultuur), naar een positioneren van die katholieke cultuur binnen de nationale cultuur, en dus naar een bredere visie op cultuurpolitiek. Gebaseerd op verschillende encyclieken en op de voorzichtige aanpassing aan maatschappelijke ontwikkelingen ontstaat er een coherent beleidsprogramma. De belangrijkste kenmerken daarvan zijn subsidiariteit en normering. Dat levert een katholiek personalisme op dat gezien wordt als de voltooiing van de emancipatie. Ook binnen sociaaldemocratische kring is het streven naar personalisme herkenbaar. Meer dan in katholieke kring stelt men dat deze persoonlijke ontwikkeling alleen dan kan plaatsvinden, als het individu daartoe ook in staat wordt gesteld. Dat is allereerst een taak voor de overheid. Die heeft te zorgen voor de juiste voorwaarden voor persoonlijke ontwikkeling. De visie op de rol van de overheid is dus het grootste verschil in opvatting tussen beide politieke stromingen. Waar men aan katholieke zijde vooral uitgaat van het primaat van het particulier initiatief, stelt men aan sociaaldemocratische kant dat het particulier initiatief tekortschiet en dat daarmee de overheid hierin een taak heeft. Een verder verschil tussen de sociaaldemocratische en katholieke visie is de normering, die men vanuit katholieke kring nodig acht om vermeende maatschappelijke excessen het hoofd te kunnen bieden. Het zijn de twee belangrijkste verschillen. Men vindt elkaar daarentegen in nut en noodzaak van een te voeren actieve cultuurpolitiek. De wijze waarop deze ideeën in praktijk zijn gebracht, is het onderwerp van het vierde deel van dit onderzoek. Ook hier wordt Verhoeven als belangrijkste representant van de katholieke visie opgevoerd. Daarbij heeft hij het meest van doen met Willems – als representant aan sociaaldemocratische zijde.

Deel 4. ‘Een kringloop der belangen’; de ontwikkeling van het cultuurbeleid

Bernard Verhoeven is in het tweede deel van dit onderzoek geïntroduceerd als een goed geconnecteerd katholiek cultureel voorman. In het derde deel zijn de denkbeelden van de verschillende politieke partijen over cultuur en cultuurpolitiek onderzocht en in context geplaatst. Dit vierde deel is gewijd aan het beleid, de ontwikkeling van een actieve cultuurpolitiek en de rol daarin van de politieke actor Verhoeven als representant van de katholieke beleidsvisie. Hoofdstuk 7 handelt over de politieke context en omstandigheden waarbinnen deze beleidsontwikkeling plaatsvond en over Verhoeven als politieke actor. Hoofdstuk 8 handelt over de doelen die men met de beleidsontwikkeling trachtte te bereiken en over de rol van Verhoeven binnen deze ontwikkeling. Aan de hand van enkele concrete voorbeelden zal dit laatste nader worden beschreven.

Hoofdstuk 7. Naar een actieve cultuurpolitiek

7.1 De rooms-rode coalitie

De jaren vijftig worden beschouwd als de periode van wederopbouw. Deze wederopbouw leidde ertoe dat KVP en PvdA actief gingen samenwerken. Dit was een trendbreuk met de periode voor de bezetting, toen de katholieken alleen in het uiterste geval met de sociaaldemocraten wilden samenwerken. Gedurende dit decennium na de oorlog, en doorgaans met steun van ARP, CHU of VVD vormden ze in zekere zin een regering van nationale eenheid. Tijdens deze periode groeide de overheidsbemoediging op tal van terreinen. Een sterke economische groei maakte dit mede mogelijk. De verzorgingsstaat kwam tot stand. Men stelde wetgeving vast rondom sociale zekerheid, ouderdom en maatschappelijk werk. PvdA-leider Willem Drees (1886 – 1988) leidde in deze periode vier ‘rooms-rode’ kabinetten. Daarbij moet worden opgemerkt dat de politiek in deze periode een dynamischer karakter had dan waarmee men de jaren vijftig later karakteriseerde.⁴²⁷ Zo haalde geen enkele van de kabinetten Drees de eindstreep. Tijdens het kabinet Drees I (Drees – Van Schaijk) (augustus 1948 tot januari 1951) vond een grondwetsherziening plaats vanwege de onafhankelijkheid van Indonesië. Het kabinet was extraparlamentair – de brede basis was wenselijk voor de grondwetsherziening – en ongebonden aan de Kamerfracties. Het kabinet viel over de kwestie Nieuw-Guinea. Het volgende kabinet, Drees II (maart 1951 tot september 1952) parkeerde deze kwestie. Het nieuwe kabinet kon rekenen op een meerderheid in het parlement en bleef een jaar missionair. De Korea-crisis tussen 1950 en 1953 had impact op de economische omstandigheden in Nederland. Er volgde een lichte recessie en daarmee verkleinde de financiële ruimte van het kabinet. Een beperkte financiële ruimte was een van de redenen waarom men terughoudendheid toonde bij het streven naar een actieve cultuurpolitiek. In 1952 volgden er verkiezingen. Tijdens het kabinet Drees III (september 1952 tot juni 1956) zette de economische groei zich door en kon de opbouw van het stelsel van sociale zekerheid worden voortgezet. In februari 1953 werd het kabinet geconfronteerd met de Watersnoodramp. In 1954 zorgde het ‘Mandement’ van de Nederlandse bisschoppen, waarin katholieken werd ontraden om lid te zijn van de PvdA, voor onrust tussen KVP en PvdA. Ondanks de oproep legden de katholieken in de PvdA deze naast zich neer. Een breuk tussen beide partijen werd vermeden.

⁴²⁷ Zie ook: Gaemers, J. (2021). *Willem Drees. Daadkracht en idealisme*. Amsterdam: Boom, 197 e.v.

Een lange kabinetsformatie lag aan de basis van het kabinet Drees IV (oktober 1956 tot december 1958). Het werd het laatste rooms-rode kabinet. Het aantal Kamerzetels werd vergroot van 100 naar 150. In deze periode waren opnieuw buitenlandse ontwikkelingen, zoals de Suezcrisis (1956) en de Hongaarse opstand (1956), van invloed op de Nederlandse politiek. Met name de roep om (morele) bewapening tegen het communisme bereikte een hoogtepunt. De spanningen tussen de PvdA en de KVP liepen al tijdens de duur van het kabinet op. Eind 1958 kreeg ook dit kabinet een demissionaire status en werd het opgevolgd door een kabinet onder leiding van KVP'er Louis Beel (december 1958 tot mei 1959).⁴²⁸ Dat kabinet was een overgangskabinet. Het ontbond de Kamer en schreef nieuwe verkiezingen uit. Tenslotte moet worden opgemerkt dat Willem Drees persoonlijk de grootste terughoudendheid aan de dag legde inzake het voeren (en vooral financieren) van cultuurbeleid. Hij zag kunst als een genot, waarvoor door de gebruiker gewoon betaald moest worden. Hij streefde naar een zo sober mogelijke begroting en bezuinigde wanneer de begroting volgens hem te veel opliep.⁴²⁹

Het politieke klimaat

Het politieke klimaat in Nederland in deze periode kenmerkte zich door een viertal factoren.⁴³⁰ Een zekere verzakelijking trad op in de politiek. In toenemende mate bepaalde de inhoud van partijprogramma's de standpunten van de politieke partijen. In aanloop naar verkiezingen werden deze partijprogramma's, met daarin op tal van politieke onderwerpen ingenomen uitgangspunten, opgesteld tijdens grote partijconferenties. De pers besteedde veel aandacht aan dergelijke inhoudelijke discussies. Er was ook kritiek op deze verzakelijking. Men verweet de grote politieke partijen een gebrek aan politieke idealen. De gezamenlijke consensus voor de inrichting van de samenleving zou tot een zekere vervlakking leiden van de eigen idealen. In eigen kring besprak men deze idealen echter nog wel uitgebreid.⁴³¹

⁴²⁸ Mr. dr. Louis Joseph Maria (Louis) Beel (1902 – 1977) was een prominent KVP-politicus. Tot tweemaal toe is Beel minister-president van Nederland. Ook lid van de Raad van State en belangrijk adviseur van koningin Juliana.

⁴²⁹ Steen, P. van der. (2004). *Cals, koopman in verwachtingen 1914 – 1971*. Amsterdam, Uitgeverij Balans, 138.

⁴³⁰ Zie verder: Aerts, R. e.a. (1999/2013). *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 2012*. Amsterdam: Boom, 281 e.v.

⁴³¹ Zie ook: Rooy, P. de (2014). *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 218 e.v.

De verzuiling vormde een tweede kenmerk. Na een eerste poging tot politieke doorbraak vlak na de bevrijding, hergroepeerden de politieke partijen zich langs levensbeschouwelijke lijnen – net zoals dat ook in de samenleving plaatsvond. Dit bleek achteraf een laatste opleving.

Het toenemende vertrouwen in de democratie en in de mogelijkheden van een systematische (weder-)opbouw van de samenleving vormde een derde kenmerk. De industrie bleek de motor van de vooruitgang. De opbrengsten vanuit de economie zette men in op sociaal terrein. Nieuwe ouderdoms- en andere sociale voorzieningen ontstonden, zoals de Werkloosheidwet (1949) en de Algemene Ouderdomswet (1956). Er kwam meer budget beschikbaar voor culturele en andere maatschappelijke onderwerpen, hoewel de financiële kaders beperkend hierop werkten. Er was ook kritiek op het te centraal stellen van de economie binnen de beleidsontwikkeling. Het geestelijk welzijn in de samenleving kreeg meer aandacht. Met de groeiende industrialisatie ontstonden er zorgen over de mentale gezondheid van de fabrieksbevolking. Daarnaast manifesteerde zich een naar vrijheid hunkerende jeugd. De steeds vaker gehoorde visie op een losgeslagen jeugd doet denken aan het verwachte einde van de beschaving uit de vooroorlogse periode.

De kleuring van de jaren vijftig als een stabiele, wat saaie periode van wederopbouw met politieke consensus dient dus te worden gerelativeerd en dateert in feite uit de jaren zestig. De historicus Kennedy stelt dat de aanpassing van de elites aan de moderniteit in het Nederland van de jaren vijftig de latere veranderingen in de jaren zestig mogelijk maakten.⁴³² Deze aanpassing van conservatieve denkbeelden leidde enerzijds tot morele bezorgdheid bij die elite, maar anderzijds ook aan een optimistische houding. Via aanpassing wou men de schadelijke effecten van de modernisering beperken. Men accepteerde moderne ontwikkelingen, zoals de opkomst van de televisie. Wel trachtte men deze te reguleren naar gebruik en inhoud.

Een vierde kenmerk van het politieke klimaat in deze periode bestond uit de uitbreiding van de invloedssfeer van de (vooral centrale) overheid op velerlei terreinen – ook waar deze in vroeger tijden nog afwezig was. De samenleving leek maakbaar en vraagstukken in de samenleving konden te lijf worden gegaan door letterlijk in die samenleving te gaan investeren. Op grond van populaire denkbeelden vanuit de opkomende sociologie en –

⁴³² Kennedy, J. (1995). *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*. Amsterdam: Boom, 35 – 51.

daarmee samenhangend – denkbeelden over “beleidsvorming”, ontstonden er tal van gesubsidieerde organisaties op verscheidene terreinen.⁴³³ Om dit alles in goede banen te leiden ontwikkelde zich een actieve bureaucratie die in toenemende mate de zuilideologie verving.⁴³⁴ Kennedy is van mening dat het optreden van de KVP in de jaren vijftig een duidelijke agenda had. Men trachtte de confessionele organisaties binnen de katholieke subcultuur zo goed mogelijk te ondersteunen door middel van subsidies en zag zichzelf bovenal als vertegenwoordiger van katholieke belangen in de samenleving.⁴³⁵

Een belangrijke rol in de verdere beleidsontwikkeling was weggelegd voor het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De KVP vond leiding over dat departement vanaf 1946 belangrijk. Gedurende het gehele decennium leidden katholieke bewindspersonen het departement. Het departement had de mogelijkheid om vastgesteld beleid ook uit te voeren.

7.2 Het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen

De toenemende centrale rol van de rijksoverheid was kenmerkend voor het optreden van het openbaar bestuur in de periode na de bezetting. Het overheersende idee was dat er centraal leidinggegeven moest worden aan wederopbouw en, later, aan de uitbouw van sociale voorzieningen. De rijksoverheid trok dus steeds meer taken naar zich toe, ook de invulling van de cultuurpolitiek. Gemeenten en provincies bezaten formeel eveneens de vrijheid om zelf invulling te geven aan het beleid, maar zij kenden daarvoor net als voor de bezetting nog steeds nauwelijks financiële armslag. In hun partijprogramma’s bepleitten de politieke partijen de noodzaak van decentralisatie, in de praktijk bleef het rijk oppermachtig en bepaalde het de financiële ruimte van provincies en gemeenten.⁴³⁶ Waar voorheen sprake was van een zekere lokale of maatschappelijke autonomie, bepaalde de centrale overheid nu in toenemende mate de inhoud van specifieke beleidsterreinen. In 1955 richtte men een departement voor maatschappelijk werk op. Dit departement was verantwoordelijk voor de zorg voor de bevolking. Dit centraliseerde een voorheen voornamelijk lokale taak, waarin kerken van oorsprong een rol speelden. Op het terrein van het onderwijsbeleid werd de rijksoverheid eveneens dan slechts financier en facilitator. Steeds vaker bemoeide men zich met de structuur

⁴³³ Kennedy, p. 48 voor de term.

⁴³⁴ Idem.

⁴³⁵ Idem, p. 38-39.

⁴³⁶ Brouwer, J.W. (2015). “De jaren vijftig: In de houdgreep van de rijksoverheid.” In *Het openbaar bestuur in historisch perspectief*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 31.

en inhoud van het onderwijs.⁴³⁷ Bij de rijksoverheid leidden deze ontwikkelingen tot meer departementale inhoudelijke deskundigheid. Bovendien was er behoefte aan meer bestuurlijke armslag. De benoeming van staatssecretarissen maakte dat mogelijk. Er ontstond een groot geloof in de wetenschappelijk onderbouwde maakbaarheid van beleid: (cultuur-)beleid kwam boven (cultuur-)politiek.

Sinds 1918 hield een afdeling van het departement van Onderwijs zich bezig met de ‘kunsten’. Dat die ‘kunsten’ ruim werden opgevat, blijkt wel uit het geheel aan taken dat de nieuwe staatssecretaris Cals bij zijn aantreden in 1950 kreeg toegewezen: volksontwikkeling, jeugdbeleid, kunst en cultuur, mediabeleid, sport, monumenten- en natuurbehoud. Rutten zelf had met dit gedeelte van zijn departement weinig affiniteit.⁴³⁸ Dit taakveld was voor een deel een erfenis uit de Duitse bezetting dat zei te streven naar de algemene en culturele vorming van de bevolking.⁴³⁹ De modus operandi van het departement was vooral distributief. Het verlenen van subsidies was het belangrijkste gehanteerde instrumentarium. Juridische en financiële vraagstukken overheersten, weliswaar minder in het onderwijsbeleid, maar zeker in het cultuurbeleid. In dat opzicht was de komst van de jurist Cals als staatssecretaris passend. De invloed van de katholieke bewindspersonen versterkte het distributieve karakter van het departement. In plaats van de staat diende het verzuilde maatschappelijk middenveld immers het primaat te hebben op het gebied van onderwijs. Dat was een verworvenheid van de onderwijspecificatie en vormde de kern van de confessionele subsidiariteitsgedachte. Ook het brede terrein van de cultuurpolitiek moest hieraan ten dienste staan. Het departement probeerde begin jaren vijftig dan ook op veel maatschappelijke terreinen politiek en samenleving te bedienen. Het gebrek aan visie op hoe de overheid die cultuurpolitiek vorm moest geven, begon zich echter politiek te wreken.

In het functioneren van het departement en de inhoudelijke doorontwikkeling van het cultuurbeleid stond de ambtelijke leiding centraal. Hendrik Jan Reinink (1901 – 1979) was secretaris-generaal op het departement en daarmee verantwoordelijk voor de kunsten. De van origine Groninger jurist was al voor de oorlog op het departement werkzaam. De eveneens uit Groningen afkomstige Van der Leeuw benoemde hem tot directeur-generaal van Kunsten en Wetenschappen. Hij behield deze positie onder Gielen en Rutten. Reinink was lid van de

⁴³⁷ Idem, 33.

⁴³⁸ Knippenberg, H. en Ham, W. van der. (1993) *Een bron van aanhoudende zorg*, 392.

⁴³⁹ Idem, 316.

PvdA en pleitbezorger van een actieve cultuurpolitiek. Daarbij moest deze actieve cultuurpolitiek, volgens Reinink, onttrokken worden aan de staat. Hij zag liever een Arts Council naar Engels voorbeeld, die subsidies kon verstrekken. Dit strookte echter onvoldoende met de plannen voor de (voorlopige) Raad voor de Kunst. Onder ministeriële druk strandde dit plan. De totstandkoming van het Holland Festival vormde een andere activiteit waar Reinink een actieve rol speelde. Dit festival bestond sinds 1947 en had bij de start als doel de Nederlandse bevolking kennis te laten maken met podiumkunsten van hoog niveau. Reinink werkte tot zijn pensioen in 1966 op het departement en was daarna nog bestuurlijk verbonden aan tal van culturele instellingen. Aanvankelijk bestond er binnen katholieke kringen een zekere terughoudendheid richting Reinink. Vlak voor de verkiezingen van 1946 had Van der Leeuw hem nog snel benoemd tot secretaris-generaal. Daarbij kwam dat hij niet gelovig was en daardoor onvoldoende oog zou hebben voor christelijke waarden. Daarnaast viel de echtscheiding van Reinink slecht in KVP-gelederen.⁴⁴⁰ Desondanks overleefde hij de reorganisatie van het departement die Gielen na zijn komst in 1946 inzette. Hij bleef secretaris-generaal tot hij onder het ministerschap van Cals vanaf 1957 een stap terugzette en directeur voor de Kunsten en Buitenlandse Betrekkingen werd. Volgens Knippenberg had Reinink meer belangstelling voor de culturele aangelegenheden zelf dan voor het aansturen van het ambtelijk apparaat. Niettemin was zijn invloed op de expansie van het cultuurbeleid onmiskenbaar groot. Er kwam echter nauwelijks wetgeving op het terrein van cultuurbeleid tot stand in de periode van 1950 tot 1960. Dit in tegenstelling tot het onderwijsbeleid, waarop duidelijk het primaat lag. Wetgeving werd wel geïnitieerd, bijvoorbeeld op het terrein van bibliotheken, monumenten en pers, maar overleefde het politieke debat in het kabinet zelf nauwelijks. Veel cultuurbeleid bleef dan ook in de jaren vijftig ad hoc. De belangrijkste wetgeving in deze periode die wel gerealiseerd werd, was de totstandkoming van een definitieve Raad voor de Kunst in 1955. Ambtelijk hoopte men met de komst van deze Raad meer inhoudelijke advisering op dit beleidsterrein te kunnen ontvangen.⁴⁴¹

Om uitvoering te kunnen geven aan de verdere uitbouw van het bijzonder onderwijs was de leiding over het beleidsterrein voor onderwijs voor de KVP van groot belang. Vanaf 1946 kwam het ministerie in handen van de KVP om pas na de verkiezingen van 1965 over te gaan naar een bewindspersoon vanuit de ARP. De bijvangst van het gewilde departement was het

⁴⁴⁰ Zie Knippenberg, H. en Ham, W. van der. (1993) *Een bron van aanhoudende zorg*, 419.

⁴⁴¹ Idem, 462.

beleidsterrein van cultuur. Dit bracht de KVP in de formele positie om invulling te gaan geven aan de beleidsontwikkeling. Aanvankelijk was dit nog een ministeriële taak. Nadat vanaf 1948 staatsrechtelijk de mogelijkheid ontstond om staatssecretarissen te benoemen, werd in 1950 Cals benoemd in die positie. Na de benoeming van Cals schreef Rutten aan de Kamercommissie voor Onderwijs dat zijn staatssecretaris geleidelijk taken van hem overnam, onder andere die aangelegenheden *‘waarbij de juridische aspecten van bijzonder gewicht zijn, zoals met name het treffen van subsidieregelingen buiten het onderwijs’*.⁴⁴² Rutten noemde vorming buiten schoolverband, pers en radio expliciet als toekomstige beleidsterreinen voor de nieuwe staatssecretaris. De beleidsontwikkelingen vonden vanuit het departement dan ook plaats onder politieke aanvoering van katholieke bewindspersonen, terwijl de ambtelijke aanvoering gebeurde door een sociaaldemocratische leiding. De aansturing van het departement is dan ook een voorbeeld van de rooms-rode samenwerking.

7.3 De positie van de KVP in het politieke landschap

De Katholieke Volkspartij (hierna: “KVP”) ontstond in 1945 als opvolger van de tijdens de bezetting verboden Rooms-Katholieke Staatspartij (hierna: “RKSP”). De partij vormde in zekere zin de politieke tak van de katholieke zuil. Hoewel de partij open stond voor alle gezindten, vond het de grootste aanhang onder katholieken. Vanaf 1946 speelde de partij een centrale rol in de Nederlandse politiek. De nieuwe katholieke politieke partij was vooral een vereniging van veel verschillende belangen. De partij moest tal van maatschappelijke katholieke organisaties verenigen, onder andere vakbonden, werkgeversorganisaties, landbouw- en gezondheidsorganisaties. De partij reserveerde ‘kwaliteitszetels’ voor deze sectorale belangen (daarover later meer). Meer dan in de andere confessionele partijen (ARP en CHU) zag men in de PvdA een partner om het beleid op sociaal vlak vorm te geven. Dit beleid werd daarbij wel gebaseerd op de katholieke leeropvattingen. Men zag de taak van de overheid als aanvullend. Het particulier initiatief was leidend en de overheid moest zich ondersteunend opstellen. Daarnaast stond men een sterk normerend beleid voor. Op het terrein van het gezin, onderwijs en cultuur dienden zedelijke normen leidend te zijn. Prominent in het streven naar deze samenwerking en het vormgeven van een beleid dat sterk was gestoeld op de katholieke beginselen, was partijleider Carl Romme (1896 – 1980). Romme was

⁴⁴² Brief over benoeming staatssecretaris voor OKW van minister Rutten aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, d.d. 24 maart 1950. Nationaal Archief, TK 5940.

rechtsgeleerde, hoogleraar en later KVP-politicus. Tot 1961 was hij fractieleider in de Tweede Kamer. Mede als politiek commentator van *De Volkskrant* bepaalde hij in grote mate de koers van de partij.⁴⁴³

De concrete speerpunten van het te voeren beleid, sociale wetgeving, publiekrechtelijke bedrijfsorganisaties en bezitsvorming, waren dus gebaseerd op de katholieke leeropvattingen.⁴⁴⁴ Andere partijen vreesden aanvankelijk de macht van de partij in het opleggen van de katholieke beginselen. Er bestond in brede kring dan ook afkeer van wetgeving rondom het toezicht op bibliotheken en filmkeuring. In de loop van de jaren vijftig werd echter het primaat van de tot dan toe prominente neothomistische benadering van de politiek verlaten. Steeds minder werden het bovennatuurlijke, de daarvan afgeleide zedelijke normering en de christelijke opbouw van de samenleving leidend. Uit de partij- en verkiezingsprogramma's sprak vanaf 1956 een zekere verzakelijking en een meer objectieve beleidsbenadering. Daarmee verminderde ook de vrees voor katholieke overheersing – al laaide de afkeer van katholieke politiek vanaf de jaren zestig binnen links-progressieve kringen opnieuw op.

De KVP heeft gedurende haar hele bestaan deel uitgemaakt van de regering. Het was een sterke machtsfactor in de Nederlandse politiek, een positie die het tot in 1971 kon handhaven. De partij startte als grote volkspartij met meer dan 400.000 leden. Men stak veel werk in het bewaren van de eenheid naar buiten toe terwijl de grote verscheidenheid aan belangen intern voor de nodige strijd zorgde. Conflicten binnen de partij ontstonden rondom het bewaren van de eenheid binnen het katholieke electoraat en na verloop van tijd ook vanwege de te links geachte samenwerking met de PvdA. Deze samenwerking werd vanaf 1956 dan ook minder. Vanaf 1967 daalde het zeteltal en zette de neergang van de KVP in. De partij fuseerde in 1980 met de CHU en ARP in het CDA.

Prominente KVP'ers

Verhoeven was niet de enige katholiek die zich actief bezighield met de formulering van een cultuurpolitiek. Een aantal andere personen speelden eveneens een prominente rol: pater

⁴⁴³ Tot de echte partijtop had Verhoeven de nodige afstand – al doet een ongedateerde *Ballade voor Carl Romme* vermoeden dat deze voor een feestelijke gelegenheid met partijprominenten door Verhoeven is gepubliceerd.

⁴⁴⁴ Zwart, R.S. (1996). *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880 – 1980)*. Kampen, Kok, 64.

Stokman, Jos Gielen en Jo Cals. Zijn het Stokman en Verhoeven die zich vooral bezighielden met de formulering van het beleid; Gielen, Cals en later ook Höppener waren als bewindspersonen verantwoordelijk voor de uitvoering van het beleid. De eveneens katholieke minister Rutten mengde zich inhoudelijk minder in de beleidsontwikkeling en liet dit al snel aan Cals over.

Priesterpoliticus Jacobus Gerardus (Siegfried) Stokman OFM (1903 – 1970) stond mede aan de wieg van de doorstart van de RKSP naar de KVP in december 1945. Hij was ook in de periode daarna actief binnen partij en fractie. Deze prominente partijideoloog had met name rondom het onderwijs, de brede cultuurpolitiek (jeugd, gezin, opvoeding) en ethische vraagstukken een stevige vinger in de beleidsbepaling. Stokman was oprichter en hoofdredacteur van het *Katholiek Staatkundig Maandschrift* (hierna: “KSM”), waarin hij ook zelf over deze onderwerpen publiceerde, zoals in een kritische boekbespreking over *Nationale cultuurtaak* van Van der Leeuw.⁴⁴⁵ Stokman publiceerde tevens in katholieke dagbladen over het onderwerp.⁴⁴⁶ Cultuur is volgens Stokman, mits handelend binnen normen en waarden, vrij te ontwikkelen binnen een samenleving en kan niet van staatswege worden opgelegd. Als medeoprichter en voorzitter van het Centrum voor Staatkundige Vorming (hierna: “CSV”) was hij in de gelegenheid te sturen in de agendering en bemensing van verschillende werkgroepen. Zo benaderde hij Verhoeven actief om in het KSM te publiceren en deel te nemen in werkgroepen van het CSV. Daarmee bood hij Verhoeven een podium om zijn denkbeelden te verspreiden. In Verhoeven vond Stokman een medestander in het streven naar katholieke eenheid. Verhoeven trad in de periode 1949 – 1952 op als plaatsvervanger van Stokman in de Onderwijscommissie van de Tweede Kamer.

Josephus Johannes (Jos) Gielen (1898 – 1981) was een andere prominente KVP’er op dit terrein. Gielen was letterkundige, was gepromoveerd en heeft gepubliceerd. Aanvankelijk was hij werkzaam als onderwijsinspecteur. Na de bezetting werd hij al snel politiek actief. Van 1946 tot 1948 was hij minister van Onderwijs. Na zijn plotse vertrek in 1948 werd hij hoogleraar pedagogiek in Nijmegen. Gielen trad toe tot het partijbestuur tot hij in 1966 bedankte voor de KVP. Hij hield zich ook na zijn ministerschap bezig met vraagstukken rondom cultuurpolitiek. Gielen was voorzitter van de eerste vergadering over cultuurpolitiek

⁴⁴⁵ Stokman, S. “Boekbespreking” In *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1^e jaargang nr. 9, 15 november 1947.

⁴⁴⁶ Bijvoorbeeld het artikel “Culturele Taak der Overheid.” *Overijsselsch Dagblad*, 30 juni 1948, waarin hij aangaf het onderwijs als een van de bouwstenen van een nationale cultuurpolitiek te zien.

op het KVP-congres eind 1948. Hij was regelmatig te gast op Drakenburg om actief deel te nemen aan conferenties en om lezingen te geven. Later gaf hij onder andere als columnist van het *Limburgsch Dagblad* commentaar op actuele ontwikkelingen en bleef daarbij de actieve cultuurpolitiek steunen.⁴⁴⁷ Gielen stond een cultuurpolitiek voor die het primaat legde bij het particulier initiatief en die zich zowel op persoonlijke vervolmaking richtte als op een samengaan van alle verschillende groepen binnen de maatschappij. Op het terrein van cultuur had de overheid dan ook de taak het particulier initiatief te ondersteunen en zich daarbij te richten op conserveren, stimuleren en financieren.⁴⁴⁸

Vanaf 1950 zal Jo Cals als staatssecretaris een prominente rol spelen in het verder ten uitvoer brengen van het cultuurbeleid. Mr. J.M.L.Th. (Jo) Cals (1914 – 1971) was onderwijsminister en KVP-politicus. Hij was enige tijd minister-president. Hij was opgeleid als jurist en begon als advocaat. Als onderwijsminister was hij verantwoordelijk voor de invoering van de zogenaamde ‘Mammoetwet’, een regeling voor het voortgezet onderwijs. Als staatssecretaris volgde Cals de grondslagen zoals die in deze vroege periode binnen de KVP waren vastgelegd. Bij deze vroege beleidsformulering was Cals echter nog vooral vanaf de zijlijn betrokken.

Toen Cals minister werd, volgde René Höppener hem op als staatssecretaris. Mr. R.G.A. (René) Höppener (1903 – 1983) was katholiek politicus en bestuurder. In de periode 1956 – 1959 was hij staatssecretaris voor Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Als staatssecretaris was hij vooral actief op het terrein van de omroep en natuurbescherming. Natuurbescherming viel in deze periode onder het departement van Onderwijs. In 1960 werd Höppener burgemeester van Roermond en later nog Eerste Kamerlid. Net als Cals was hij afkomstig uit de (Limburgse) jeugdbeweging. Höppener was voor de oorlog voorzitter van Geloof en Wetenschap in Roermond en nodigde in die hoedanigheid Verhoeven uit om spreekbeurten te verzorgen. Op het KVP-congres van 1948 sprak Höppener over jeugdpolitiek. Hij schreef in

⁴⁴⁷ In de biografische schets in hoofdstuk 4 staan enkele briefwisselingen tussen Verhoeven en schrijver Kees Meekel waaruit blijkt dat Meekel bevriend was met hen beiden. Verhoeven bracht hem op de hoogte over hoe het met Gielen ging – eerst wat aarzelend maar later veel vrijer. Zowel tijdens zijn ministerschap als ook later in zijn hoedanigheid als KVP-prominent was Gielen betrokken bij het werk van Verhoeven. Daarbij was het bepaald niet zo dat Gielen en Verhoeven altijd dezelfde mening toegedaan waren. In het vijfde partijcongres van de KVP in Utrecht (1953) trok Verhoeven stevig van leer tegen de wijze waarop Gielen de actieve cultuurpolitiek van dat moment karakteriseerde. Dit leidde ertoe dat een door Gielen ingediende resolutie moest worden aangepast. Zie artikelen: “Romme tornt niet aan kabinet Drees.” *Het Vrije Volk*, 9 november 1953 en “De Schoolstrijd is nog niet ten einde.” *De Volkskrant*, 9 november 1953.

⁴⁴⁸ “Minister Gielen schetst mogelijkheden van de Nederlandse cultuur.” *Zutphens Dagblad*, 7 oktober 1947.

juni 1958 een brief aan Verhoeven ('*amice*') als antwoord op een verzoek van Verhoeven (namens Romme) voor een mogelijke onderscheiding van een Brabantse harmonievereniging. Commissaris van de Koningin De Quay liet evenwel via Höppener weten dat het niveau van de vereniging onder de maat was voor een dergelijk eerbetoen.⁴⁴⁹

7.4 De plaats van intermediair experts binnen de KVP

De KVP kende een systeem van zetelverdeling op grond van allerlei criteria. Men trachtte rekening te houden met geografische en sociale diversiteit, specifieke inhoudelijke kennis en politieke bekwaamheid. De partij kende tot 1970 zogenaamde groslijsten, lijsten waarin KVP-leden invloed konden uitoefenen op de samenstelling. Wel kon het partijbestuur deze lijsten naar believen wijzigen. Dit leidde regelmatig tot stevige discussies binnen de partij over deze kwaliteitszetels en natuurlijk ook over de invulling ervan. Aan deze discussies namen, naast individuele leden en regionale afdelingen, ook katholieke maatschappelijke organisaties deel. Zij schoven eigen kandidaten naar voren. Het was aan de Verkiezingsraad om uit de groslijst kandidaten te selecteren voor een afgewogen lijst. Hierin moesten in elk geval de beoogde ministers een plek krijgen.⁴⁵⁰ Regionale lijsten moesten dan ruimte maken voor inhoudelijk deskundigen. Dit leidde in regio's als Noord-Brabant en Limburg nogal eens tot verzet.⁴⁵¹ De partij kende een derde van het aantal zetels toe aan dergelijke kwaliteitszetels. Tot de tien specifieke onderwerpen die voor een dergelijke kwaliteitszetel in aanmerking kwamen, behoorde ook het onderwerp onderwijs en cultuur.

Een deel van de kwaliteitszetels was bestemd voor de beoogde bewindspersonen en een ander deel op grond van specifieke inhoudelijke achtergrond van de kandidaten. Deze laatste kan worden aangeduid als de groep van de intermediair experts. Ze waren afkomstig uit een specifieke inhoudelijke sector (bijvoorbeeld de agrarische sector, het onderwijs, de middenstand, etc.), waren actief binnen de politiek en hadden ook nog steeds verbinding met hun eigen sector. Dit was anders dan bij de andere kwaliteitszetels. Immers, ook een jurist als Cals bekleedde een kwaliteitszetel, ook al acteerde hij na zijn benoeming als bewindspersoon niet langer als uitvoerend jurist. Ook onderwijsinspecteur Gielen was na zijn benoeming niet langer werkzaam binnen het onderwijs. Ditzelfde gold voor vakbondsleiders als A.C. de

⁴⁴⁹ Brief van René Höppener aan Bernard Verhoeven van 20 juni 1958. GA – BV.

⁴⁵⁰ Bornewasser, J.A. (1995). *De Katholieke Volkspartij*, 188 – 191.

⁴⁵¹ "Het politiek advies." *De Tijd*, 21 april 1948; Bornewasser, J.A. (1995). *De Katholieke Volkspartij*, 188.

Bruijn (1887 – 1968) en W.J. (Jan) Andriessen (1894 – 1978). Zij bleven voornamelijk actief binnen de partij en politiek. De intermediair expert bleef juist actief op beide terreinen. Dit was mogelijk gezien de beperkte tijdsbesteding die in deze periode aan het Kamerlidmaatschap verbonden was. Andere intermediair experts binnen de KVP in deze periode waren B.A.A. (Ben) Engelbertink (1902 – 1971; woordvoerder landbouw en tevens regionaal verschillende bestuursfuncties in de landbouwsector); J.M. (Jan) Peters (1908 – 1962; woordvoerder onderwijs en werkzaam in het onderwijs); J. (Jaap) Groen (1887 – 1965; woordvoerder landbouw en actief in verschillende land- en tuinbouworganisaties); W.J.A. (Wiel) Mulders (1899 – 1969; woordvoerder mijnbouw en regionaal actief in mijnwerkersorganisaties); H.H. (Harrie) van der Zanden (1894 – 1964; woordvoerder o.a. ambtenarenzaken en landbouwonderwijs en regionaal actief binnen het landbouwonderwijs). Kenmerkend voor deze intermediair experts was dat ze doorgaans hoogstens een hogere beroepsopleiding hadden genoten, zichzelf opgewerkt hadden binnen hun eigen sector en binnen de partij en daarnaast een uitgebreid regionaal netwerk kenden. Over het algemeen vervulden ze tal van maatschappelijke functies. Omwille van zijn specifieke expertise en netwerken binnen het culturele domein en activiteiten binnen de KVP kan ook Verhoeven tot deze groep van intermediair experts worden gerekend.

Hoe is de wijze waarop Verhoeven acteerde als intermediair expert te vergelijken met die van anderen? Om daar meer over te weten te komen moeten we de vraag stellen of er actoren waren die op eenzelfde wijze functioneerden. Een voorbeeld daarvan is de KVP'er Chris Mol (1892 – 1979). De positie van Chris Mol was in zekere zin vergelijkbaar met die van Bernard Verhoeven. In zijn dissertatie beschrijft Jan Huige de biografie van de katholieke Brabantse medicus Mol.⁴⁵² Mol, van origine dorpsdokter, groeide uit tot een nationaal figuur in de wereld van de volksgezondheid. Hij zat in tal van besturen en was daarmee onder andere betrokken bij de ontwikkeling van het kruiswerk. Tot dit kruiswerk werden particuliere verenigingen gerekend die zich inzetten voor voorlichting over volksgezondheid en hygiëne, het verzorgen van zieken en behoeftigen thuis en het uitlenen van medische hulpmiddelen. De eerste kruisverenigingen in Nederland ontstonden aan het eind van de negentiende eeuw. In het interbellum ontwikkelden de kruisverenigingen zich langs verzuilde weg. Het Wit Gele Kruis, een katholieke vereniging, werd opgericht in 1923. In de professionalisering van het Wit Gele Kruis, die gaandeweg vanaf de jaren dertig optrad, speelde Mol een prominente rol.

⁴⁵² Huige, J. (2004). *Chris Mol 1892 – 1979. Van Brabantse dorpsdokter tot nationaal gezondheidspionier*. Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact.

In het begin was dat nog vooral lokaal, binnen de provincie Noord-Brabant. Later acteerde hij ook op landelijke schaal. Na de oprichting van de KVP in 1946 vroeg men hem zitting te nemen in de Tweede Kamer – een functie die hij van 1946 tot 1956 vervulde. In de periode van 1949 tot 1952 zaten Mol en Verhoeven samen in de Kamerfractie. Net als Verhoeven later, nam ook Mol voor de KVP een zogenaamde kwaliteitszetel in. Hij was in de woorden van Huige een vertegenwoordiger vanuit het ‘geïnstitutionaliseerde conglomeraat aan belangengroepen’ en daarmee geschikt voor deze positie. Ook was Mol in het begin de enige medicus in het gezelschap, zoals Verhoeven de enige kunstenaar was. Beiden werden na verloop van tijd de belangrijkste woordvoerders op hun specifieke beleidsterrein. Een volgende overeenkomst is dat zowel Mol als Verhoeven om extra middelen en een duidelijkere positie van hun beleidsterrein vroegen. Discussies hierover voerde men tijdens begrotingsbehandelingen; van grote beleidsprogramma’s was in beide gevallen (nog) geen sprake. Beiden stelden principieel het particulier initiatief centraal in de verdere uitwerking van het beleid. Zij werkten intensief samen met de collega-Kamerleden van de PvdA. Van groot belang is dat zowel Mol als Verhoeven toegang hadden tot de geschreven pers. In een periode dat Kamerleden weinig andere mogelijkheden hadden, lieten ze zich in de media regelmatig horen. Hierdoor bereikten ze met enige regelmaat een uitgebreid publiek.

Er waren ook verschillen. Zo was Mol betrokken bij het Militair Gezag en bij pogingen om vlak na de bevrijding te komen tot de oprichting van een noodparlement. Verhoeven was toen nog dolend na zijn krijgsgevangenschap en trad pas in de loop van 1947 op het nationale (partij-)politieke podium. Mol was meerdere keren een van de lijsttrekkers van de KVP – er konden per verkiezing tot wel zes lijsttrekkers optreden. Verhoeven was nooit lijsttrekker in enig kiesdistrict. Het aantal nevenfuncties in de Kamer was voor Verhoeven groter dan dat van Mol. Verhoeven voerde ook op meer onderwerpen het woord en was voorzitter van enkele commissies, al laat de biografie van Mol in het midden waar hij nog meer bemoeienis had. Huige eindigt zijn conclusies over Mol als parlementariër met de observatie dat deze door zijn Kamerlidmaatschap als professional veelzijdiger was geworden. Na de beëindiging van zijn Kamerloopbaan beschikte hij over relaties met een uitgebreid netwerk van politici en relevante contacten op de departementen. Ook hier is de parallel met Verhoeven, want ook Verhoeven beschikte over veel relaties binnen en buiten het politieke bedrijf en hield deze relaties ook in stand. Verhoeven en Mol waren voorbeelden van een specifiek type Kamerlid dat voor de KVP actief als verbinder optrad tussen wat nu het maatschappelijk middenveld heet en het politieke bedrijf. Daarbij werd het politieke bedrijf overigens niet gelijk als een

hoogste ambt gezien in katholieke kringen. De KVP was eerder een “departement van buitenlandse zaken”.⁴⁵³ De verbinding binnen en met het verzuilde achterland was de basis en ook de reden van het acteren binnen de verschillende maatschappelijke kringen. Het waren actoren als Mol en Verhoeven die vanuit hun dubbelfunctie van nut waren in de georganiseerde katholieke zuil.

Naast Verhoeven waren er nog andere intermediair experts actief binnen de KVP op het terrein van cultuur. Hij was dan wel woordvoerder op het terrein van de monumenten, bibliotheken en kunsten, maar omroepzaken liet hij ongemoeid. De woordvoering op het brede beleidsterrein van het departement van OKW was verdeeld onder een aantal Kamerleden. Voor de Tweede Wereldoorlog voerde ook F.J.H. (Frans) Bachg (1902 – 1994) het woord over cultuur en de omroep. In de periode na 1948 was hij vooral woordvoerder economische zaken. Net als Verhoeven moest hij in 1952 de Kamer verlaten en keerde hij in 1956 terug. Ook toen richtte hij zich met name opnieuw op economische zaken. Een andere woordvoerder op het terrein van de omroep was de eerdergenoemde Jan Peters. Een van de nevenactiviteiten van Peters was het lidmaatschap van het KRO-bestuur. Hij hield daar een wekelijks praatprogramma *'Bent u ook van de partij?'*. Als Peters bij een auto-ongeval om het leven komt, neemt Verhoeven diens politieke radiopraatje voor de KRO over.

7.5 Het Kamerlid Verhoeven

Gedurende twee periodes was Verhoeven actief als Kamerlid. Wat kenmerkte het Kamerlidmaatschap van Verhoeven? Met welke onderwerpen hield hij zich bezig naast de discussie over een actieve cultuurpolitiek en hoe was zijn relatie tot de bewindspersonen en tot de (katholieke) pers?

Het optreden van Verhoeven als Kamerlid: eerste periode (1949 – 1953)

Verhoeven nam de hem zo kenmerkende werklust ook mee de Kamer in. Het Kamerlidmaatschap was evenwel geen voltijds baan. Tijdens zijn eerste termijn in de Kamer heeft hij zijn werkzaamheden als directeur van de kunstvakopleiding in Maastricht dan ook voortgezet. Maar hij nam zijn Kamerlidmaatschap serieus. Talrijk zijn de geannoteerde agenda's, verslagen en wetsvoorstellen die nog in het Gelders Archief bewaard zijn.

⁴⁵³ Zie Duffhues, T. (1985). *Bewegende patronen*, 205.

Verhoeven was in deze periode doorgaans aanwezig op vergaderingen, ondanks zijn pendelend bestaan. Als hij verzuimde, was dat over het algemeen vanwege activiteiten elders. Zo was hij in 1950 enkele weken afwezig om als vertegenwoordiger namens Nederland een Unesco-conferentie bij te wonen. Afwezig door ziekte was hij in deze periode nooit, wat gezien zijn overvolle agenda en nerveuze aard best bijzonder is. Bij stemmingen in de Kamer volgde hij de fractielijn. Veel van het Kamerwerk vond plaats in commissies. Hier werden wetsontwerpen en rapportages voorbereid en besproken, vonden werkbezoeken plaats en voerde men discussies met bewindslieden. Hij kreeg al snel een functie als (plaatsvervangend) lid van een aantal commissies. Zo werd hij gelijk al in december 1949 voorzitter van de Kamercommissie voor advies over de bibliotheken. Buiten zijn bijdragen over cultuurpolitiek waren er nog andere ontwikkelingen waarin Verhoeven als Kamerlid in deze periode een rol had. Zo werd hij begin 1951 benoemd in de commissie die als taak had een wetsontwerp voor te bereiden over de verantwoordelijkheid in de journalistiek.

Als Kamerlid behandelde oud-journalist Verhoeven dit onderwerp in de fractie en (waarschijnlijk) in een van de Kamercommissies.⁴⁵⁴ Eerder liet hij zich al publiekelijk uit over een vorm van tuchtrecht voor kunstcritici en riep daarmee de nodige sensatie over zich af. In een congres van de Federatie van beroepsverenigingen van kunstenaars in Den Haag (oktober 1949) keerde hij zich namelijk tegen het, in zijn ogen, incompetent niveau van sommige kunstcritiek.⁴⁵⁵ Ter bestrijding hiervan en ter bescherming van scheppende kunstenaars waren machtsmiddelen op zijn plaats. Ook in de discussie over journalistieke verantwoordelijkheid vond hij dat de samenleving belang had bij journalisten die zich bewust waren van hun morele aansprakelijkheid. Deze verantwoordelijkheid kwam volgens hem voort uit de publieke functie van de journalist. Verhoeven had het liefst een publiekrechtelijke ordening van alle geestelijke beroepen gezien. Net zoals in het medisch tuchtrecht zou hier ook sprake zijn van publiek belang en moest de samenleving ervan uit kunnen gaan dat deze volgens de juiste normen en waarden invulling kreeg.⁴⁵⁶ In het voorjaar van 1951 was een wetsontwerp aan de orde dat handelde over een vervolg op de zuiveringswetten die van toepassing waren op de

⁴⁵⁴ Mogelijk in de Onderwijscommissie. In die commissie werd ook het brede spectrum aan cultuurpolitieke onderwerpen besproken. In de aantekeningen over dit onderwerp die aanwezig zijn in het Gelders Archief heeft Verhoeven de opmerkingen van het AR-lid Terpstra en de 'voorzitter' opgeschreven. Daarnaast bevat het notities met opmerkingen vanuit de fractie. Oud onderwijsminister en jurist Terpstra was lid van de Onderwijscommissie.

⁴⁵⁵ "Kunstenaarscongres in Den Haag." *Algemeen Handelsblad*, 8 oktober 1949.

⁴⁵⁶ *Nota inzake het ontwerp Wet op de journalistieke verantwoordelijkheid*, niet gedateerd, GA – BV.

pers na de oorlog.⁴⁵⁷ Het handhaafde de in 1945 ingestelde Persraad, een ministeriële adviesraad over het perswezen, en er werd een methodiek vastgesteld om ‘foute’ journalisten hun functie te kunnen ontzeggen. Men was voornemens de sinds 1945 ingestelde Commissie voor de Perszuivering op te heffen. Bij de behandeling in de Tweede Kamer waren de meeste Kamerleden verheugd over het feit dat hiermee een periode van zuiveringen kon worden afgesloten. Er bestonden geen zwaarwegende inhoudelijke bezwaren tegen het wetsvoorstel. Verhoeven zag zijn kans schoon om in het voorliggende wetsvoorstel een aanzet tot een wet op de journalistieke verantwoordelijkheid te zien. Behandelend staatssecretaris Cals negeerde deze wens.⁴⁵⁸ Verhoeven was er als lid van de Commissie van Voorbereiding voor het betreffende wetsontwerp nog wel bij betrokken.⁴⁵⁹ Zowel vanuit de journalistieke organisaties als vanuit de politiek bleek er bezwaar te zijn tegen het wetsvoorstel. En, hoewel Verhoeven zijn *Nota* over dit ontwerpvoorstel besloot met de opmerking dat hij het – onder enkele voorbehouden – van harte onderschreef, bleek uit het verslag dat de commissie het niet rijp achtte voor besluitvorming. Men hield het voorstel vooralsnog aan tot aan de definitieve intrekking in 1960. Het vak van journalist bleef een vrij toegankelijk beroep en er ontstond geen publiekrechtelijke beroepsorganisatie – zoals bij notarissen en advocaten.

Het proces rondom het wetsontwerp *Voorschriften inzake leesbibliotheken (1949)* was een andere, vroege discussie over normering. Men trachtte te voorkomen dat leesbibliotheken boeken uitleenden die schadelijk werden geacht voor de zedelijkheid in het algemeen en die van de jeugd in het bijzonder. Daartoe gaf men de gemeentelijke overheid de bevoegdheid om te bepalen of een leesbibliotheek kon worden geëxploiteerd en kon de gemeente eisen te stellen op grond waarvan een dergelijke exploitatie plaats kon vinden. De rol van Verhoeven in dit proces was gering – hij was commissielid voor de rapportage van de voortgang van het wetsontwerp. Het wetsontwerp ging ook niet door. Wel werd het streven naar curatieve censuur in het cultuurbeleid de katholieken nog lang nagedragen.

Verhoeven had de meeste contacten met de bewindspersoon Cals, vooral in de eerste periode van zijn Kamerlidmaatschap. Al in 1948 vroeg Rutten Cals als staatssecretaris. Cals weigerde. Hij wilde eerst als Kamerlid ervaring opdoen. Er kwam vanuit de fractieleiding druk om op het brede terrein van jeugd een extra (katholieke) bewindspersoon te benoemen – bij voorkeur

⁴⁵⁷ Kamerdossier 1698: Enkele voorzieningen betreffende het perswezen.

⁴⁵⁸ Handelingen Tweede Kamer: 6 april 1951.

⁴⁵⁹ Handelingen Tweede Kamer: 17 januari 1951.

als onderdeel van het departement. Partijleider Romme zag immers vanuit ideologisch oogpunt het belang van sturing op dit terrein.⁴⁶⁰ In het voorjaar van 1950 werd Cals alsnog staatssecretaris. Verhoeven feliciteerde hem bij die gelegenheid per brief, waarvoor Cals hem bedankte. In dit handgeschreven dankwoord schreef Cals zich te verheugen op een openbaar treffen met Verhoeven. Hij meldde dat men op het departement zwoegde op de beantwoording van de vragen die aan de zogenaamde *Cultuurnota* ten grondslag lagen. Cals maakte van de gelegenheid gebruik om Verhoeven te vragen naar de mogelijkheid van een aparte commissie voor culturele zaken. Hij vond de samenstelling van de onderwijscommissie van dat moment wat ongelukkig.⁴⁶¹ Het was een onderwerp dat beide mannen bezighield. Een kleine maand later antwoordde Cals aan Verhoeven ('*amice*') hierover opnieuw dat hij een eigen Kamercommissie voor de hele culturele sector dringend noodzakelijk vond. Hij gaf Verhoeven mee dat hij in de beantwoording van de cultuurnota daartoe suggesties had gedaan, maar dat hij als bewindspersoon natuurlijk geen initiatief kon nemen. Dat was aan de Kamer en hij gaf Verhoeven de suggestie daar eens mee op pad te gaan.⁴⁶² Cals en Verhoeven kenden elkaar goed en onderhielden een goede band gedurende hun politieke loopbaan. Cals vroeg aan de (voorlopige) Raad voor de Kunst om de door Verhoeven in een Kamerdebat van eind 1950 gedane voorstellen te onderzoeken.⁴⁶³ Anderen benaderden Verhoeven om bij Cals opheldering te vragen voor aanstaande subsidiebeschikkingen, zoals Jan Beerends voor Drakenburg eind 1951.⁴⁶⁴ Verhoeven en Cals deelden dezelfde visie op de cultuurpolitiek. Verhoeven steunde en verdedigde de voorstellen van Cals.

Een andere politieke opdracht voor Verhoeven was het aan de Kamer rapporteren over een wetsontwerp voor het aanbieden van een geschenk aan Suriname en de Nederlandse Antillen. De regering wilde hiermee de dankbaarheid tot uitdrukking brengen voor de ervaren steun tijdens de bezettingsjaren. Het schenken van kunstwerken leek de regering daartoe passend. De regering vroeg aan een uit Kamerleden bestaande Commissie van rapporteurs om hierover een oordeel te vellen. Uit het verslag van de Commissie bleek brede instemming. Men stelde de vraag of de regering al een keuze had gemaakt over de aard van het geschenk. Daarnaast

⁴⁶⁰ Steen, P. van der. (2004). *Cals, koopman in verwachtingen*, 129 e.v.

⁴⁶¹ Handgeschreven dankbriefje van Jo Cals aan Bernard Verhoeven ter gelegenheid van Cals' benoeming tot staatssecretaris, maart 1950, GA – BV.

⁴⁶² Brief van Jo Cals aan Bernard Verhoeven, 14 april 1950, GA – BV.

⁴⁶³ Brief van staatssecretaris Cals aan de Voorlopige Raad voor de Kunst om door Verhoeven geopperde maatregelen ten bate van het kunstleven nader te onderzoeken, afschrift, 27 december 1950, GA – BV.

⁴⁶⁴ Brief van Jan Beerends aan Bernard Verhoeven, niet gedateerd (eind 1951), GA – BV.

vond men het beschikbare bedrag van 50.000 gulden wat aan de bescheiden kant.⁴⁶⁵ Volgens de regering betrof het twee bronzen monumenten en waren de kunstenaars al aangezocht. Op 19 juli 1957 deed Verhoeven namens de Commissie verslag aan de Tweede Kamer. De Commissie was verheugd over het voorgenomen geschenk en vond dit een passende geste. In zijn verslag zei Verhoeven persoonlijk zeer verheugd te zijn dat het juist de kunst was die uiting gaf aan deze dankbaarheid: *'En dat het wederom de kunst is, die vorm en beeld mag geven aan deze gevoelens – de kunst, die als uitdrukkingmiddel op aarde het onvergankelijke het treffendst benadert —, stemt mij bijzonder tot grote voldoening.*'⁴⁶⁶ Men nam het voorstel met algemene instemming aan. De regering verstrekke de opdrachten en er kwamen twee kunstwerken. Het ging hierbij om *Vrouw des Overvloeds* van Albert Termote (1887 – 1978) dat in Willemstad (Curaçao) onthuld werd door prins Bernhard op 7 augustus 1953 en om het *Dankbaarheidsmonument* van Mari Andriessen (1897 – 1979) in Paramaribo (Suriname), dat onthuld werd door koningin Juliana op 5 oktober 1955. Beide werken staan er tot op heden.

Voor Verhoeven was het Kamerlidmaatschap van december 1949 tot en met maart 1953 een vruchtbare periode. Hij zat in diverse commissies, zat enkele commissies voor en was prominent woordvoerder over cultuurpolitiek. Niettemin was hij in het spel van de grote politiek in deze periode een bijfiguur. Bij de grote politieke discussies was hij vooral een loyaal fractielid. Verhoeven was dus een backbencher.

Tijdelijk uit de Kamer

Ondanks zijn inzet en inhoudelijke inbreng kreeg Verhoeven geen verkiesbare plaats voor de verkiezingen van juni 1952. Er werd geen reden daarvoor aangegeven. Hij stond weliswaar op de lijst, maar op een onverkiesbare plaats. Dit was ondenkbaar voor de katholieke pers die hem nog steeds gunstig gezind was. Zo plaatste *De Tijd* een brief van de Federatie van kunstenaarsverenigingen met daarin ontsteltenis en bezorgdheid over het afscheid van Verhoeven uit de Kamer. Dit was voor zowel de katholieke fractie als ook voor de hele Tweede Kamer en het culturele leven een verlies.⁴⁶⁷ Ook het *Limburgsch Dagblad* vond dat de deskundigheid van de fractie werd opgeofferd.⁴⁶⁸ Begin 1952 werd duidelijk dat Verhoeven na de verkiezingen buiten de Tweede Kamer bleef. Ondanks dat verschillende (culturele) kringen

⁴⁶⁵ Handelingen Tweede Kamer: Verslag en Nota naar aanleiding van het verslag behorend bij Aanbieding geschenk aan Suriname en aan de Nederlandse Antillen (2217), 11 juli 1957.

⁴⁶⁶ Handelingen Tweede Kamer, 19 juli 1957.

⁴⁶⁷ "Tweede Kamerzettel Bernard Verhoeven." *De Tijd*, 19 april 1952.

⁴⁶⁸ "Is het kiesreglement der KVP niet al te democratisch." *Limburgsch Dagblad*, 25 april 1952.

een beroep op het KVP-bestuur deden, besloot men Verhoeven niet voor te dragen. Dit liet onverlet dat hij doorging om, via lezingen en artikelen, te blijven pleiten voor een actieve cultuurbeoefening binnen de samenleving in het algemeen en voor cultuurspreiding in het bijzonder. Zijn kennis in de Tweede Kamer werd gemist, aldus *De Volkskrant* in een artikel over een debat over de cultuurbegroting eind 1952: "*Dat Bernard Verhoeven niet meer in de Tweede Kamer is, werd vandaag gevoeld: over kunst werden geen bijzonder belangwekkende dingen gezegd*".⁴⁶⁹ Bij het KVP-congres in november 1953 ageerde Verhoeven tegen de visie van partijgenoot Gielen. Daarop werd de resolutie op het congres aangepast.

De tweede periode (1956 – 1959)

In *De Volkskrant* verscheen een artikel op 7 april 1952 dat Verhoeven weer noemde als een van de kandidaten die zitting kon gaan nemen zodra het aantal Kamerzetels was opgehoogd van 100 naar 150. In de Eerste Kamer lag daarvoor op dat moment een wetsvoorstel ter tafel.⁴⁷⁰ Hij moest nog even wachten. Pas na de verkiezingen van 1956 kwam hij terug in de Tweede Kamer. Nadat vanaf 6 november van dat jaar het aantal Kamerleden inderdaad was verhoogd naar 150 bleek Verhoeven een van de 16 KVP'ers die alsnog konden toetreden. In een fractie van 49 personen was zijn positie anoniemer dan in de kleinere fractie van de eerste zittingsperiode. Wel behield Verhoeven zijn voorkeursplaats voor culturele zaken – afgezien van omroep en radiodossiers die door collega's werden behandeld. Net als in de eerste Kamerperiode wist Verhoeven zich ook nu weer gesteund door de katholieke pers. Met name in *De Tijd* en in de daaraan gelieerde regionale dagbladen verschenen zijn bijdragen aan het debat en de door hem gestelde Kamervragen. In de loop van de jaren was het debat over cultuurpolitiek geëvolueerd. Het was niet langer nodig om er actief voor te pleiten. De discussie veranderde daardoor. Er bleef weliswaar de roep om meer wetgeving – ook door Verhoeven – maar de discussie was doorgaans ook pragmatisch en ingestoken op actuele casuïstiek. Door deze periode heen liepen discussies over het uitblijven van een wettelijke regeling op het terrein van de monumentenzorg en de uitwerking van de cultuurspreiding op het terrein van het toneel. Ook waren er meerdere discussies over instellingen, bijvoorbeeld over de Nederlandse Opera⁴⁷¹ in 1957, over de opheffing van een rijkscommissie van advies voor kerkorgels⁴⁷², eveneens in 1957, en over het ballet in 1958.⁴⁷³ Inhoudelijk sorteerden de

⁴⁶⁹ "Tweede Kamer wil duidelijk standpunt over televisie." *De Volkskrant*, 17 december 1952.

⁴⁷⁰ "Tóch 150 leden in de Tweede Kamer." *De Volkskrant*, 7 april 1952.

⁴⁷¹ "Vragen aan Minister Cals over Nederlandse Opera." *De Volkskrant*, 9 februari 1957.

⁴⁷² "Opheffing van orgelcommissie." *De Tijd*, 26 maart 1957.

⁴⁷³ "Vragen over ballet in Nederland." *De Tijd* van 4 april 1958.

Kamervragen van Verhoeven over deze instellingen weinig effect. De bewindslieden gaven telkens aan dat ze geen rol hadden bij interne aangelegenheden van instellingen. Verhoeven haalde met zijn vragen (en met de beantwoording door de bewindslieden) wel telkens de pers.

Verhoeven zat in de tweede periode opnieuw in een aantal vaste Kamercommissies. Opmerkelijk was het plaatsvervangend lidmaatschap in de commissie Volksgezondheid. Daarnaast verving hij Marga Klompé toen zij in 1956 uit de Commissie ter voorbereiding van het ontwerp Omroepwet stapte. Verhoeven werd in november 1956 ook nog benoemd als vast lid in de Commissie ter voorbereiding voor het Wetsontwerp onteigening in het belang van Natuurbescherming. De verbinding tussen zorg voor monumenten en de zorg om de natuur werd in deze beleidsperiode vaker gelegd. Het was Verhoeven zelf die bij de begrotingsbehandeling in 1958 tevergeefs pleitte voor een integrale wetgeving op beide terreinen. In 1957 trad Verhoeven eindelijk – naast Stokman – toe tot de Vaste Kamercommissie voor Onderwijs. De begrotingsdebatten voor OKW waren nog steeds het moment waar Kamerleden inhoudelijk met elkaar in debat konden gaan over cultuurpolitiek. Het waren vergaderingen in de kleine uurtjes na de grote inhoudelijke onderwijsdebatten. Regelmatig klaagde men over de geringe tijd die aan de hele waaier aan onderwerpen besteed kon worden. De betrokken Kamerleden zochten daarom ook de grenzen van hun spreektijd op. Uit de verslagen van de debatten blijkt dat onderwerpen en inhoud onderling afgestemd werden. Regelmatig verwezen Kamerleden naar de geleverde of nog te leveren bijdragen van anderen en onderschreven de door de collega's gemaakte opmerkingen. Opnieuw was de rol van Verhoeven er een in de schaduw van het grote parlementaire debat.

Vertrek uit de Kamer

Begin 1959 bleek dat er voor Verhoeven definitief geen plaats meer was op de kieslijst. Een artikel in *De Tijd* noemde de door de KVP gehanteerde groslijstsystematiek als oorzaak. Deze bood de mogelijkheid om lokaal of regionaal kandidaten toe te voegen aan de centraal opgestelde kandidatenlijst. Verhoeven had onvoldoende steun om hoger op de lijst te komen. Het partijbestuur van de KVP betreurde de lage positie, maar zei niet anders te kunnen.⁴⁷⁴ Het Kamerlidmaatschap tijdens het overgangskabinet onder leiding van Louis Beel werd in 1959 dan ook een plichtpleging. Al in 1958 was hij veel afwezig door dringende werkzaamheden

⁴⁷⁴ “Nog een verrassing door de groslijst.” *De Tijd*, 21 januari 1959.

elders. Voor Verhoeven was het duidelijk dat zijn carrière in de landelijke politiek afgelopen was.

7.6 Besluit

Dit hoofdstuk ging in op de gunstige context voor de ontwikkeling van cultuurbeleid in Nederland na de Tweede Wereldoorlog. Vrij snel startte een samenwerking tussen KVP en PvdA die bekend kwam te staan als de ‘rooms-rode coalitie’. Deze brede samenwerking duurde meer dan tien jaar. De coalities waren erop gericht de wederopbouw te voltooien en de verzorgingsstaat in te richten. De overheid vergrootte daartoe het eigen handelingsvermogen. Tal van maatschappelijke terreinen werden object van overheidszorg. De wens om invulling te geven aan een actieve cultuurpolitiek volgde daaruit. De verzakelijkte, brede samenwerking en het streven naar opbouw van de verzorgingsstaat boden tevens gunstige omstandigheden voor een gezamenlijk gedragen cultuurbeleid. Centraal in het beleid stond het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het beleidsterrein van onderwijs was voor de KVP vanaf de verkiezingen van 1946 een gewenst beleidsterrein. Voor partijleider Romme was het brede terrein van cultuur, jeugd en vorming buiten het onderwijs vanuit ideologisch oogpunt ook een prioritair beleidsonderdeel en meer dan alleen bijvangst. Het departement bleef tot 1965 onder aanvoering van katholieke bewindspersonen. De cultuurpolitiek was daarin een niche. Binnen het departement was de samenwerking tussen de katholieke bewindspersoon en de sociaaldemocratische ambtelijke leiding een voorbeeld van de verzakelijkte, brede samenwerking die gunstig uitwerkte voor de ontwikkeling van het cultuurbeleid. Binnen de KVP was het gebruik om op kandidatenlijsten voor tal van inhoudelijke portefeuilles zogenaamde kwaliteitszetels aan te wijzen. Intermediair experts, kandidaten met een staat van dienst binnen een specifieke maatschappelijke sector en daarbinnen ook nog werkzaam, namen een aantal van deze kwaliteitszetels in. Kenmerkend voor deze intermediair experts was dat ze doorgaans hoogstens een hogere beroepsopleiding hadden genoten en niet tot de echte (partij-)elite behoorden. Zij vervulden vanuit hun verbindende functie een onmisbare schakel tussen hun maatschappelijke sector, de regio en de politiek. Het is onmiskenbaar dat ook Verhoeven een dergelijk intermediair expert was. Op welke wijze het beleid inhoudelijk vorm kreeg, welke positie KVP en PvdA innamen en welke rol Verhoeven daarin speelde, is het onderwerp van het volgende hoofdstuk.

Hoofdstuk 8. Verhoeven als politieke actor

8.1 De ontwikkeling van het cultuurbeleid in Nederland

In de loop van de geschiedenis toonden de Nederlandse maatschappij en politiek weinig tot geen interesse in een actieve cultuur- en kunstpolitiek. Boekman beschreef de inzet in de eerste decennia van de twintigste eeuw aan de hand van de uitgaven die de verschillende overheden deden. De eerste periode (van 1870 tot 1900) kenmerkte zich in grote mate door onthouding van de overheid, al was er ook al sprake van een eerste bemoeienis. Enkele kunstzinnige activiteiten kregen financiële ondersteuning, zij het met de nodige terughoudendheid. Daarmee startte automatisch ook de overheidsbemoeienis. De periode tot 1918 kenmerkte zich door consolidering en uitbreiding. Er kwamen geen nieuwe taken bij, al groeide de bestaande financiering, waaronder die van orkesten en monumenten. In de periode 1918 tot 1930 steeg het budget en liet de overheid zich met meer kunstvormen in. De periode vanaf 1930 kenmerkte zich vervolgens door de financiële crisis en bezuinigingen. Er was sprake van stilstand en achteruitgang in de bemoeienis van de overheid met de kunsten.

In 1918 ontstond het eerste Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. De meeste inzet en aandacht, uitgedrukt in financiële middelen, ging binnen OKW uit naar het onderwijs. Dit bleek onder meer uit een overzicht van zowel de absolute als relatieve uitgaven van OKW, uitgesplitst naar de verschillende onderdelen. In 1918 bedroeg het rijksbudget voor Kunsten en Wetenschappen 2,3 miljoen gulden (dat is 3,1% van het totale budget van 75,4 miljoen gulden). In 1930 bedroeg het 3,7 miljoen gulden (2,3% van 159,8 miljoen) en in 1940 2,7 miljoen (1,8% van 148,5 miljoen).⁴⁷⁵ Vooral de 'losse' subsidies voor Kunsten en Wetenschappen bleken een makkelijk doelwit voor bezuiniging wanneer dat nodig was. Over het algemeen stemde het parlement in met deze bezuinigingen. Deze bezuinigingen pasten ook wel in de taakopvatting van de overheid. Ook op het terrein van het onderwijs handelde de rijksoverheid vooral distributief.⁴⁷⁶ De bekostiging van de uitvoering stond centraal. Er was weinig aandacht voor inhoudelijke en onderwijskundige ontwikkelingen. Die ontwikkelingen waren voorbehouden aan de lagere overheden en verzuilde schoolbesturen.

⁴⁷⁵ Knippenberg, H. en Ham, W. van der. (1993) *Een bron van aanhoudende zorg*, 168.

⁴⁷⁶ Idem, 138.

Aan het einde van de jaren dertig begon het te wringen. De aanhoudende bezuinigingen deden in 1933 toenmalig minister Marchant verzuchten dat *'dieper insnijden licht in vandalenwerk (zou kunnen) ontaarden'*.⁴⁷⁷ Gezien de gevolgen van de financiële crisis voor de samenleving en de toenemende internationale spanningen groeide het besef dat de onverschilligheid tegenover de zorg voor cultuur verdere afbraak van de samenleving in de hand werkte. Het besef kwam dat er juist een inspanning nodig was in de zorg voor cultuur om de samenleving te versterken. De inzet voor cultuur zorgde voor de instandhouding van orkesten, monumenten, musea, leeszalen, enzovoort, en het versterkte daarmee ook de onderlinge band en kracht binnen de samenleving, juist op het moment toen deze van binnen en buiten bedreigd werd. Boekman benoemde het verband tussen de zorg voor cultuur en de uitwerking op zijn omgeving. De mensheid moest naar een hoger plan van beschaving worden gebracht. Het was aan de overheid om hierin stimulerend en ondersteunend op te treden: *'zij mag niet overheerschen, maar moet opwekken wat potentieel bestaat aan sociale en culturele krachten in het volk'*.⁴⁷⁸ De cultuur van de samenleving zou profiteren van de zorg voor cultuur. In zijn constatering *'ook in de moeilijkste tijden, waarin het gevaar bestaat, dat volken naar den afgrond worden gesleept, heeft men het ideaal na te streven, de menschheid op een hooger plan van beschaving te brengen'*, beschreef Boekman een breder gedragen verlangen.⁴⁷⁹

De bezetting

De Duitse bezetting van Nederland vanaf 10 mei 1940 betekende een abrupte scheiding in de betrokkenheid van de overheid in de zorg voor het cultuurbeleid. Het nationaalsocialistische regime in Duitsland zag al vanaf het begin het belang in van de inzet van cultuur als propagandamiddel en om de eigen superieur geachte cultuur te promoten. Die inzet ging ook mee naar de bezette (West-Europese) gebieden. Het Nederlandse volk was volgens de nationaalsocialistische ideologie verwant aan het Duitse volk en moest daarom gaan samenwerken. Aanvankelijk was de bezetter terughoudend in het ingrijpen in de dagelijkse gang van zaken. Men liet kranten en radio met rust. De Duitse repressie verscherpte toen bleek dat de gehoopte samenwerking uitbleef. Men ging de assimilatie met de Duitse cultuur afdwingen. Naar Duits voorbeeld startte een Nederlandse Kultuurkamer.⁴⁸⁰ De centrale figuur in de vormgeving van een nationaalsocialistisch cultuurbeleid in Nederland tijdens de

⁴⁷⁷ Idem, 167.

⁴⁷⁸ Boekman, E. (1939). *Overheid en kunst in Nederland*, 214.

⁴⁷⁹ Idem, 213.

⁴⁸⁰ Föllmer, M. (2016). *Ein Leben wie im Traum*, 189.

bezetting was Tobie Goedewaagen (1895 – 1980). Goedewaagen was gepromoveerd filosoof en een groot aanhanger van de nationaalsocialistische ideologie.⁴⁸¹ Hij was overtuigd van de gedachte dat Nederland op moest gaan in het Duitse Rijk. Dit bracht hem weliswaar in aanvaring met NSB-partijleider Mussert, maar kon op de sympathie van Reichskommissar Seyss-Inquart rekenen. Deze benoemde hem eind 1940 dan ook tot secretaris-generaal op het nieuwe Departement van Volksvoorlichting en Kunsten. Goedewaagen borduurde voort op ideeën die al in de samenleving leefden over de positie van de kunsten en kunstenaars in de samenleving. Wel ging hij daarbij uit van nationaalsocialistische uitgangspunten. De kunsten moesten ten dienste staan van volk en ideologie. Bovendien was hij van mening dat er ook aandacht moest zijn voor de kunstenaars. Goedewaagen stelde vijf taken voor waaraan actief kunstbeleid moest voldoen: steunen, stimuleren, zuiveren, ordenen en beschouwen.⁴⁸² De ondersteuning bleek vooral uit de ophoging van de beschikbare budgetten voor de kunsten en de propaganda (volksvoorlichting). De uitgaven stegen in 1942 enorm tot 950%, vergeleken met het vooroorlogse budget van de overheid in 1940.⁴⁸³ Deze verhoging kwam vooral ten goede aan muziek, toneel en dans. Kunstaankopen vonden daarnaast actief plaats. De stimulering diende vooral de ontwikkeling van een nationaalsocialistische, ‘volkse’ kunst, opnieuw vooral op het terrein van de muziek en het toneel. Die volkse kunst moest verder ook gezuiverd zijn van alle verkeerde invloeden. Goedewaagen streefde naar een geordende plek in de samenleving voor de kunsten. Er moest aandacht zijn voor opleiding en status van de kunst en de sociaaleconomische positie van de kunstenaar moest beter geregeld zijn. Na de bevrijding veroordeelde men Goedewaagen tot een gevangenisstraf. Hij mocht geen openbare ambten meer bekleden. Hij overleed in 1980.

Tijdens de bezetting kwam het tot de oprichting van de Kultuurkamer. Hierin waren alle kunstsectoren (als ‘gilden’) naar Duits voorbeeld verenigd. Alle actieve kunstenaars moesten zich bij deze organisatie aansluiten; aanmelding voor Joden was in beginsel niet toegestaan. Een ander instrument dat werd opgericht was een Nederlandse Kultuurraad. Deze raad moest toezicht houden op het culturele leven in Nederland, adviseren en activiteiten organiseren. In tegenstelling tot de Kultuurkamer kwam deze Kultuurraad niet van de grond. Tijdens de bezetting ontbond men de gemeenteraden. Het gemeentebestuur kwam grotendeels in handen

⁴⁸¹ Informatie gebaseerd op Berkel, B. van. (2013). *Tobie Goedewaagen (1895 – 1980). Een onverbeterlijke nationaalsocialist*. Amsterdam, De Bezige Bij.

⁴⁸² Berkel, B. van. (2013). *Tobie Goedewaagen*, 193 e.v.

⁴⁸³ Idem, 195.

van de burgemeesters. De gemeente ontwikkelde zich opnieuw vooral tot een bestuurslaag van administratie en zorg voor de bevolking – voor zover dat onder de omstandigheden mogelijk was. Terwijl tijdens de bezetting de centrale regering allesoverheersend ging optreden, moesten gemeenten zichzelf redden met wat ze nog wel lokaal wilden (en konden) organiseren.⁴⁸⁴ Sporadisch organiseerde men, met name in de grote steden, nog wat culturele activiteiten. Het culturele domein was echter grotendeels gecentraliseerd.

De bezetting creëerde, achteraf gezien, een breuk in het cultuurbeleid in Nederland. De kenmerkende vooroorlogse terughoudendheid was verdwenen. Er was een besef gegroeid dat de kunsten en cultuur in het algemeen instrumenten konden zijn van volksopvoeding en beïnvloeding. De centrale overheid ging voor het eerst zelf programma's ontwerpen en uitvoeren. Daarbij nam men met de nodige voortvarendheid de regie.⁴⁸⁵ Voor het eerst trachtte men ook de situatie voor kunstenaars te verbeteren en tot een actief opdrachtenbeleid te komen. Deze activiteiten waren in zekere zin nog gebaseerd op verworpen nationaalsocialistische denkbeelden, maar ze vormden wel de ingrediënten die het naoorlogse cultuurbeleid beïnvloedden. Cultuur kreeg een rol binnen de ontwikkeling van de samenleving. Uit de Duitse bezetting bleven enkele concrete zaken: de wens om een actieve cultuurpolitiek te voeren, daarbij passende budgetten te reserveren en aandacht voor de maatschappelijke en sociale positie van kunstenaars.⁴⁸⁶ Daarnaast eigende de rijksoverheid zich ook voor het eerst de taak toe om een actieve cultuurpolitiek te ontwerpen en daarin een centrale rol te nemen.

De eerste jaren na de bezetting

Tijdens de bezetting groeide dus de overtuiging dat een actieve cultuurpolitiek een belangrijk instrument kon zijn in de ontwikkeling van volk en gemeenschap. In de eerste jaren na de oorlog was de opvatting van wat tot cultuurpolitiek gerekend kon worden breed. Het eerste cultuurpolitieke congres van de PvdA in haar oprichtingsjaar 1946 behandelde onderwijshervorming en de positie van de overheid en de kunsten.⁴⁸⁷ De latere KVP-minister Gielen grapte in een brochure van het Nederlands Gesprek Centrum (een in 1949 opgericht

⁴⁸⁴ Romijn, P. (2006). "Ambitions and dilemmas of local authorities in the German-occupied Netherlands, 1940-1945." In B. Wever, H. van Goethem, & N. Wouters (Eds.), *Local government in occupied Europe (1939-1945)* (p. 33-36). Gent, Academic Press.

⁴⁸⁵ Smithuijsen, C. (2018). *Verzuiling, verzorging, verzakelijking*, 208.

⁴⁸⁶ Pots, R. (2000). *Cultuur; koningen en democraten*, 247.

⁴⁸⁷ Ruitenbergh, L.H. (1946), "Het cultuurcongres van de Partij." In *Socialisme en Democratie*, vol. 3, 360.

centrum voor debat tussen de verschillende zuilen, voortkomend uit het gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel) wat allemaal onder cultuurpolitiek viel: kansengelijkheid, gezin, sport, vrije jeugdvorming, onderwijs, wetenschap, vrijetijdsbesteding, pers, radio, film, televisie, kunst, maatschappelijk werk, volksgezondheid en sociale zekerheid.⁴⁸⁸ De eerste naoorlogse minister Van der Leeuw organiseerde een uitgebreid ambtelijk en adviserend apparaat dat invulling moest geven aan een ambitieus beleidsprogramma. Van der Leeuw was minister van juni 1945 tot juli 1946. Na de winst van de KVP bij de verkiezingen werd Gielen minister. Hij reorganiseerde zowel het beleid als het apparaat. Gielen bleef minister tot 1948. De KVP'er Rutten volgde hem op. In deze periode was er een samenwerking tussen de twee grootste partijen van dat moment: de KVP en de PvdA. Het was de periode van de 'rooms-rode' coalities.

8.2 Inhoudelijke issues

Maatschappelijke ontwikkelingen kunnen, zoals beschreven in hoofdstuk 2, door de politiek worden opgepikt en beschouwd als 'probleem' waarop het ingrijpen van de overheid wenselijk wordt geacht. Een volgende stap is het daadwerkelijk agenderen van dit probleem (of issue) op de politieke agenda, voor zover het onderwerp relevant wordt geacht voor behandeling. De agendavorming is een van de zes fasen uit de beleidsontwikkeling: agendavorming, voorbereiding, bepaling, in- en uitvoering, handhaving en evaluatie. De actoren binnen en buiten de politieke arena doen hun best om onderwerpen te agenderen en oefenen hierdoor invloed uit op de (start van de) beleidsontwikkeling. Er is ook nog een andere manier waarop invloed kan worden uitgeoefend op beleidsprocessen, namelijk in de fase van de beleidsuitvoering. In plaats van een inhoudelijk probleem door de actor zelf te agenderen (dat kan al veel eerder of door andere actoren zijn gedaan), wordt invulling gegeven aan de uitvoering van het issue in het betreffende sectorale veld door diezelfde actor.

De cultuurpolitiek (of later in de meer gestructureerde vorm van cultuurbeleid) kan gezien worden als een verzameling van min of meer afzonderlijke inhoudelijke onderwerpen. Zoals uit het theoretisch kader van hoofdstuk 2 volgt, lopen de verschillende beleidscycli op de afzonderlijke onderdelen parallel. Er zijn twee fasen die belangrijk zijn in de ontwikkeling

⁴⁸⁸ Gielen, J.J. (1953). "Socialisme en cultuur." In *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, nr. 6-7, 222.

van het cultuurbeleid en de rol van Verhoeven: die van agendavorming en die van beleidsuitvoering.

In hoofdstuk 2 werd eveneens het sociaaldemocratisch dictum geïntroduceerd. Met de uitdrukking ‘sociaaldemocratisch dictum’ wil ik de these samenvatten dat de links-progressieve beleidsversie centraal zou hebben gestaan in de vroege ontwikkeling van het cultuurbeleid in Nederland. Aan de hand van enkele inhoudelijke issues wil ik bekijken of dit inderdaad het geval was. Bij de keuze van de onderwerpen houd ik de chronologische volgorde aan waarin de Tweede Kamer ze besprak. Ik heb issues gekozen die speelden gedurende het Kamerlidmaatschap van Verhoeven. Aan het debat over deze issues nam hij dan ook deel. Concreet gaat het om *De overheidsbemoeyenis met cultuur; de (voorlopige) Raad voor de Kunst; cultuurspreiding; kunstzinnige vorming en de Monumentenwet*.

8.3 De overheidsbemoeyenis met cultuur: de Cultuurnota en het debat

Het eerste alomvattende cultuurdebat vond plaats in 1950. De aanleiding voor dit debat was een *Cultuurnota* (hierna: Nota) die Rutten op verzoek van de Onderwijscommissie had geschreven. Aangezien de Kamer tijdens de begrotingsbehandeling van Onderwijs gewoonlijk weinig aandacht besteedde aan discussie over cultuur, organiseerde men over deze nota een debat. De Nota van Rutten was geen beleidsnota in de huidige betekenis van het woord. In dit stuk beantwoordde Rutten de inhoudelijke vragen die de Onderwijscommissie stelde en waarover ook nog met hen was gesproken. De agendering van de Nota was bedoeld om van gedachten te wisselen. Het openbare debat vond plaats op 22 en 26 september 1950. Voor het nog prille Kamerlid Verhoeven was dit zijn eerste belangrijke wapenfeit.

In de Nota beschreef Rutten zijn visie op de overheidsbemoeyenis met cultuur. Hij volgde daarin de lijn van zijn voorganger Gielen en diens uitgangspunt van een zogenaamde ‘positieve cultuurpolitiek’. Het stimuleren van het particulier initiatief stond daarin centraal. Rutten borduurde hierop voort. De overheid heeft een taak in het scheppen van voorwaarden voor het algemeen welzijn, maar ziet voor de burgers zelf de eerste rol weggelegd als het gaat om de verantwoordelijkheid voor cultuur. De overheid komt alleen in beeld als het particulier initiatief tekortschiet. Wanneer de overheid helpt, heeft die rekening te houden met de verschillende levensbeschouwingen in de samenleving. De overheid mag haar wil niet opleggen, noch in het creëren van een staatscultuur, noch in het opleggen van

esthetische eisen. Rutten was dus terughoudend in het streven naar een actievere cultuurpolitiek. Dit zou te veel een sturende rol van de overheid vragen. Ook in het verleden was het niet zozeer de overheid die cultuur mogelijk maakte. Uit de terughoudendheid blijkt dat het afhankelijk is van plaats en tijd hoe de inzet vanuit de overheid eruit kan zien. Op grond van het tijdsgewricht zag Rutten in elk geval op een aantal onderdelen een rol weggelegd '*voor zover zulks binnen het vermogen van de overheid ligt*': bij het conserveren van het Nederlands kunstbezit, het bevorderen van cultuurparticipatie, het stimuleren van esthetische vorming, het hulp bieden ter verheffing van de kunst en steun aan kunstenaars, het verkleinen van de afstand tussen 'hoge kunst' en 'volkskunst', het bevorderen van het verhogen van de zichtbaarheid van Nederland in het buitenland door kunstmanifestaties en het steunen en zelfs mede tot stand laten komen van grote cultuurwerken, die zonder overheidsbemoeyenis onvoldoende tot stand zouden komen. Tot die laatste groep behoorden orkesten, toneelgezelschappen, tentoonstellingen en opera. Het belangrijkste instrument van de overheid was het subsidie-instrument. Het verstrekken van subsidies zorgde ervoor dat het culturele leven werd ondersteund. De begroting van OKW bevatte jaarlijks een lijst met voorgenoemde subsidies. Wetgeving was nog schaars, alleen rondom de totstandkoming van de definitieve Raad voor de Kunst en rondom de bescherming van monumenten liepen (voorbereidende) wetgevingstrajecten. De steun aan kunstenaars was onderdeel van meer algemene wetgeving vanuit het Ministerie van Sociale Zaken. Daar waar het ging om aanbesteding van (kunstopdrachten voor) nieuwe monumentale gebouwen, was het Ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting leidend.

De vaste onderwijscommissie reageerde op de visie van Rutten. Men was het eens met het uitgangspunt dat de overheid een secundaire taak had. De overheid diende terughoudend te zijn om een al te grote bemoeienis te voorkomen. Zo'n bemoeienis leidde mogelijk tot een aantasting van de geestelijke vrijheid. In de kunst ging het met name om persoonlijke aanleg en begaafdheid, die moeilijk van hogerhand konden worden opgelegd. De Commissie zag echter wel een overheidstaak die twee uitgangspunten kende: het scheppen van voorwaarden en het waken voor uitwassen die tegen het algemeen welzijn van de bevolking indruisen. Voor wat betreft de zorg voor kunstenaars zag de Commissie geen andere dan die voor andere beroepsgroepen. Het merendeel van de Commissie vond, net als de minister, dat men bij de uitvoering van een cultuurpolitiek rekening moest houden met de verschillende levensbeschouwingen in de samenleving. De overheid kon dan ook niet bepalen wat tot een algemeen '*esthetisch cultureel welzijn*' bijdroeg. Toch zag een deel van de Commissie wel een

zekere ruimte van normering. Niet alles van wat sommigen als kunst aanmerkten, kon zonder meer door de overheid aanvaard worden. Een ander deel van de Commissie vroeg dan over welke normen het ging – alleen de artistieke of ook andere normen. Hier kwam de Commissie, volgens het verslag, vervolgens zelf niet uit. Dit bevestigde, aldus het verslag, dat alleen al vanwege deze complexiteit de overheid zeer terughoudend moest zijn. Voor enkele leden van de Commissie was deze terughoudendheid een teken dat de minister ook te terughoudend was in zijn cultuurpolitiek. Een actievere cultuurpolitiek betekende niet gelijk ook het invoeren van een vorm van staatscultuur. Alleen in volledige vrijheid konden kunst en cultuur gedijen. De Commissie vond echter dat de overheid, net als op het terrein van de economie en sociale zaken, ordenend op moest treden. Kunst en cultuur vormden een essentieel onderdeel van het leven. Ze behoorden zowel toe aan het gehele volk als aan de kunstenaar. De Commissie kon zich vinden in de opsomming van de onderdelen waar de minister een rol voor de overheid zag.

Het Kamerdebat over de Nota van september 1950 zette deze lijn voort. Het was een bijzonder debat, vooral aangezien er geen concreet voorstel van de regering geagendeerd was. De Kamerleden – in dit geval de woordvoerders voor cultuur en niet de leden van de Onderwijscommissie – waren in de gelegenheid hun visie op kunst en cultuur naar voren te brengen. Men benutte de ruime spreektijd optimaal. Verhoeven was van mening dat de Kamercommissie voor het Onderwijs onvoldoende toegerust was op alle vraagstukken die buiten het beleidsterrein van onderwijs vielen. Hij pleitte meerdere keren voor een aparte Cultuurcommissie. Verhoeven deed hiertoe een oproep aan zijn collega's. Die namen dit echter niet over. De Kamercommissie voor Onderwijs bleef het belangrijkste parlementaire overlegorgaan voor culturele zaken en het onderwerp sneeuwde in de gevoerde discussies regelmatig onder. Verhoeven was de tweede spreker na PvdA-Kamerlid Willems. Zijn bijdrage bezat de hem kenmerkende breedsprakige stijl. Hij gebruikte zijn langjarige ervaring als spreker volledig en zijn toespraak was zorgvuldig opgebouwd. De collega's onderbraken hem slechts een enkele keer. Verhoeven stelde dat cultuur en vrijheid beide van waarde zijn. Voor de vrijheid was in de afgelopen bezetting een prijs betaald, een prijs die de samenleving voor cultuur nog niet betaald had. Het begin was er aangezien de overheid zich inzette voor kunst en cultuur, maar dit was nog te weinig. Dat lag niet zozeer aan de goede intenties van de minister als wel aan de zuinige minister van Financiën. Deze minister kon een rijksprotector voor de kunsten worden als hij toeschietelijker was. In dat geval verdiende hij ook een standbeeld. In zijn bijdrage besteedde Verhoeven tevens aandacht aan de maatschappelijke

positie van de kunstenaar en, als belangrijk onderdeel, aan de regionale spreiding van kunst en cultuur.⁴⁸⁹ De bijdrage van Verhoeven was eerder een pleidooi voor meer overheidsbemoeienis dan dat men er debat over voerde. Datzelfde gold ook voor de bijdragen van de andere Kamerleden. De bijdrage van Willems was praktischer van aard, aangezien hij al snel inging op enkele concrete subsidievraagstukken. Wel vroeg hij aandacht voor het toegankelijker maken van de kunsten voor grotere groepen uit de bevolking. Daarbij zag hij geen heil in een bepalende culturele elite. Voor Willems was cultuurspreiding vooral verticale spreiding, Verhoeven vroeg aandacht voor de betrokkenheid van andere overheden.

Verhoeven besprak ook enkele concrete punten. Hij wilde weten hoe de minister de vereniging van kunstenaars binnen een maatschappelijke stand zag. Hij vroeg of een zekere maatschappelijke ordening van kunstenaars wenselijk was. Dat deed hij ook al eerder in discussies over journalistieke verantwoordelijkheid en over de ordening van architecten. Op het terrein van de regionale spreiding vroeg hij de minister concreet naar subsidies voor regionale symfonieorkesten. Veel impliciet waren de oproepen voor spreiding van culturele voorzieningen door het hele land, de oprichting van regionale vakopleidingen en de oproep aan lagere overheden om meer inzet te plegen. Hij eindigde zijn betoog met een eerder gemaakte vergelijking van de kosten van een derde regiment infanterie met de uitgaven voor cultuur als prijs voor de vrijheid. De kosten van het regiment waren inmiddels zodanig gestegen dat hij het zou toejuichen wanneer de uitgaven voor cultuur in de buurt zouden kunnen komen van een derde van de uitgaven van het regiment infanterie. Op die laatste opmerking over de hoogte van het beschikbare budget voor cultuur, diende het communistische Kamerlid Hoogcarspel hem gelijk van repliek. Deze stelde in het begin van zijn betoog dat hij niet behoefde te herhalen wat al door Verhoeven was gezegd over hoe weinig de overheid over had voor cultuur.⁴⁹⁰ Om er even later aan toe te voegen dat het de schuld van Verhoeven zelf was dat dat zo was. Was het immers niet zijn eigen partij, in plaats van de minister van Financiën, die liever investeerde in de regimenten om op oorlogspad te gaan en daarmee geen geld overliet voor cultuur? Verhoeven had, aldus Hoogcarspel, zijn klaagzang dan ook niet alleen te richten op de minister, maar ook op zichzelf.⁴⁹¹

⁴⁸⁹ De tekst van zijn toespraak is nagenoeg integraal overgenomen als kerntekst in Verhoeven, B. en Asselbergs, F. (red). (1970). *Cultuur en overheid*, 15 e.v.

⁴⁹⁰ Handelingen Tweede Kamer van 26 september 1950, 77.

⁴⁹¹ Idem, 79.

De bijdragen van de andere Kamerleden waren minder uitgebreid en verheven dan die van Willems en Verhoeven. Het liberale Kamerlid Zegeering Hadders maakte een interessante opmerking over de inzet van lagere overheden. Riep Verhoeven hen – indirect – op om meer uit te geven, volgens Zegeering Hadders waren het juist de departementen van Binnenlandse Zaken en Financiën die de begrotingen van gemeenten geen goedkeuring verleenden als deze posten voor cultuur opvoerden. Vooral veel kleinere gemeenten liepen hier volgens hem tegenaan. Dit belemmerde de cultuurspreiding.⁴⁹² CHU-Kamerlid Schmal wees de minister ook op het gegeven dat het vaak de rijksoverheid zelf was die inzet vanuit de lagere overheden tegenwerkte. Hij wees erop dat het rijk de provinciale uitgaven voor symfonieorkesten in mindering bracht op de rijkssubsidie voor datzelfde orkest. In dat geval had die provinciale subsidie geen enkele waarde meer.

In zijn repliek bedankte Rutten de Kamer voor de mogelijkheid om over dit onderwerp van gedachten te wisselen. Voor het eerst was volgens hem in de Kamer de gemeenschappelijke overtuiging geuit dat de overheid een taak had op het gebied van kunst en cultuur.⁴⁹³ Hij was verheugd over de eenstemmigheid die in de Kamer heerste over dit onderwerp. Op de status van de kunstenaar reageerde hij door allereerst naar de *duidelijke taal* van de geachte afgevaardigde Verhoeven te verwijzen. De kunstenaar, aldus Rutten, moest vooral op diens prestaties worden gewaardeerd en minder op het kunstenaarschap zelf. Een door Verhoeven geopperde vorm van standsorganisatie liet hij onbesproken. Hij zei wel dat hij andere voorstellen die Verhoeven had gedaan met andere ministers ging bespreken. Rutten vond dat spreiding van culturele voorzieningen moest worden gestimuleerd door middel van het subsidiebeleid. Wijziging van subsidiebeleid kostte tijd. Particulier initiatief was ook bij een beleid voor spreiding een uitgangspunt. Het was immers wenselijk dat ook de lagere overheden dit particulier initiatief financieel gingen ondersteunen. Rutten zei dat zijn departement informatie verzamelde over wat er in het land gebeurde en wat de overheden deden om cultuur te verspreiden. Op een ander concreet voorstel van Verhoeven ging Rutten ook in: de vorming van regionale centra voor de kunsten. Verhoeven wilde dat er ook in de provincies centra voor de kunsten kwamen zodat kunstenaars daar ook konden leren. Hij noemde Maastricht en Arnhem als voorbeelden. Voor Rutten ging dit voorstel nog wat ver. Natuurlijk was het positief dat ook in de provincie dergelijke centra verschenen, maar dan

⁴⁹² Handelingen Tweede Kamer van 22 september 1950, 52.

⁴⁹³ Handelingen Tweede Kamer van 26 september 1950, 80.

vooral als aanjager van het culturele leven aldaar. Het opleiden van kunstenaars, een ander beoogd aspect van het voorstel van Verhoeven, vond hij onnodig. De vraag was of de samenleving wel op zoveel kunstenaars zat te wachten. Een of twee van dergelijke regionale centra wilde de minister in overweging nemen. Naar aanleiding van de opmerkingen van Zegering Hadders en Schmal over omgang van de rijksoverheid met de subsidies van lagere overheden wilde Rutten in overleg treden met de minister van Financiën. Maatwerk was volgens hem passend – al mocht het nooit zo zijn dan de rijksoverheid meer financierde dan het nadelig saldo van een instelling. De eerste termijn van het debat sloot met een bijdrage van de nieuwe staatssecretaris Cals die nog wat technische zaken noemde.

De behandeling van deze Nota was een enorme zit. Het eerste deel van de behandeling (met daarin de bijdragen van Willems en Verhoeven) duurde, op enkele schorsingen na, bijna vier uur. Van de vooraf aangegeven maximum spreektijd van een uur per fractie maakte men grif gebruik. Echt debat vond echter nauwelijks plaats. De Kamerleden gaven vooral hun eigen visie weer. Het Kamerlid Schmal vond dit teleurstellend. Hij had het beter gevonden om over een concreet wetsvoorstel inhoudelijk met elkaar van gedachten te wisselen. Andere Kamerleden vonden het wat ongepast om in financieel zware tijden te spreken over cultuur. Het bleef dan ook bij een eerste termijn van alle fracties. De Kamer zag af van de mogelijkheid tot een tweede termijn – het vervolg door de Kamer na de eerste beantwoording van de minister. De vergadering besloot formeel met het kennisnemen van het verslag van de Commissie voor het Onderwijs.

‘Een debat dat als een nachtkaaars uitging’, kopte het *Algemeen Handelsblad* een dag na het debat.⁴⁹⁴ De minister gaf antwoord op de gestelde vragen over de beschouwingen over kunst en cultuur en Cals *‘voegde daar nog het een en ander aan toe’*. Deze opmerking was van een geheel andere aard dan die in de arbeiders- en katholieke pers. Kamerlid Willems zou een *‘krachtig pleidooi hebben gehouden voor een actieve cultuurpolitiek’* aldus *Het Vrije Volk* en *De Tijd* juichte juist over een *‘succesvol debuut voor Bernard Verhoeven’*.⁴⁹⁵ Beide Kamerleden werden door hun respectievelijke achterban dan ook omschreven als groot pleitbezorgers met ieder hun eigen aandachtspunten en zeker ook complementair aan elkaar.

⁴⁹⁴ “Gewijzigd begrotingsonderzoek als proef aanvaard.” *Algemeen Handelsblad*, 27 september 1950.

⁴⁹⁵ “Willems (Arb.) in de Tweede Kamer.” *Het Vrije Volk*, 23 september 1950; “Debat over kunst en cultuur.” *De Tijd*, 23 september 1950.

Beide kranten, als ook *De Volkskrant*, het *Algemeen Handelsblad* en *De Telegraaf*, besteedden aandacht aan de inhoud van het debat. Daarbij ging het naast de inhoudelijke opbrengst van het debat vooral over de inbreng van de verschillende Kamerleden. Eén opmerkelijke commentator was er wel: oud-minister Gielen. De relatie tot zijn opvolger was koel. Gielen speelde later nog een rol bij het einde van het ministerschap van Rutten.⁴⁹⁶ In zijn commentaar in het *Limburgsch Dagblad* van 29 september was hij kritisch over Rutten. Gielen vond de belangstelling vanuit de Tweede Kamer voor het debat beschamend. Het debat leek meer op een begrotingsbehandeling dan op een echt debat. Hij prees de inbreng van Willems en Verhoeven en constateerde dat de partijen inhoudelijk dicht bij elkaar stonden. Gielen pleitte nog wel voor het idee van Verhoeven voor regionale culturele centra, met Maastricht als voorbeeld. Een subsidie aan de Van Eyck-academie was waardevoller dan een uitgebreid ambtenarenapparaat en allerhande commissies. De cultuur had meer nodig dan alleen subsidies, aldus Gielen. Een toneelgezelschap had meer aan een publiek dat het spel kon waarderen, dan aan een subsidie. Voor hem was er slechts één manier om tot een algemene vorming op cultureel gebied te komen, namelijk via het onderwijs. Was hij zelf niet degene die al eind jaren veertig een voorstel voor hervorming van het middelbaar onderwijs gereed had staan? Het schoot volgens Gielen maar onvoldoende op.⁴⁹⁷

*'Mijnheer de Voorzitter! [...] Er is geweest de Nota over de kunst. Een van de geachte afgevaardigden, zelf kunstenaar, heeft een treffende redevoering gehouden, waarin hij heeft betoogd, dat het noodzakelijk was van Overheidswege veel meer voor de kunst te doen. Anderen hebben dat welsprekend ondersteund.'*⁴⁹⁸ Drees refereerde in zijn opening voor de Algemene Beraadslagingen over de Rijksbegroting van 15 november 1950 aan Verhoeven en diens bijdrage aan het recente debat. In tegenstelling tot de Nota van Rutten zelf zijn het debat en de bijdragen van de sprekers wel cruciaal gebleken voor het verdere ontwikkelen van het cultuurbeleid en, met name, voor de posities van Verhoeven en Willems. Het debat naar aanleiding van de Nota kreeg al gelijk het stempel van het eerste kunstdebat sinds een eeuw in de Tweede Kamer. De bijdragen van Willems en Verhoeven kregen zowel in de toenmalige pers als later in de literatuur ook meer aandacht dan de inhoud van de Nota zelf.

⁴⁹⁶ Over de relatie tussen Gielen en Rutten zie Van der Heiden (2004): 149 e.v. "*Something Rutten in the State*".

⁴⁹⁷ "Bezorgdheid om de cultuur." *Limburgsch Dagblad*, 29 september 1950.

⁴⁹⁸ Handelingen Tweede Kamer van 15 november 1950, p. 483.

De behandeling van de *Cultuurnota* van 1950 is te duiden als onderdeel van de fase van agendasetting. Het aantal in het debat behandelde onderwerpen was groot en omvatte verschillende aspecten van de cultuurpolitiek. Het was in zeker zin een eerste debat over een actief cultuurbeleid. Desondanks bleef het beleid vooralsnog ongewijzigd. Men zette de bestaande (subsidie-)praktijk voort. Wel emancipeerde het ‘probleem’ van de kunsten zich tot volwaardig beleidsthema, al bleef het onverminderd een afgeleide van het onderwijsbeleid. Verhoeven had in de aanloop naar dit debat voldoende informatie tot zijn beschikking om het debat inhoudelijk te voeren. Zijn bijdrage was in lijn met de door de KVP vastgestelde kaders bij het partijcongres van 1948. De uitkomst van het debat was voor Verhoeven en Willems van groot belang om hun beider autoriteit op dit beleidsterrein te laten gelden. Van een sociaaldemocratisch stempel op dit cultuurdebat was zeker geen sprake. Men riep weliswaar op tot een krachtiger optreden van de overheid, echter het particulier initiatief bleef leidend. Wel omarmde men de oproep om alle lagen van de bevolking te bereiken. Voor de partijen woog het momentum om te komen tot een actieve politiek het zwaarst.

8.4 De (voorlopige) Raad voor de Kunst

Van oudsher was de bemoeienis van de overheid met kunst en cultuur al gering, op nog groter afstand stond de bemoeienis met de kunstenaars. In tegenstelling tot andere beroepsgroepen was voor hen niets geregeld op het terrein van beroepsbescherming, vakopleiding en invloed op het beleid. Ook op het terrein van de medezeggenschap over hoe het beleid moest worden vormgegeven, sprak de overheid vooral over in plaats van met kunstenaars. In verzetskringen dacht men al tijdens de bezetting over de vraag na hoe de verhouding van de kunstenaars tot de maatschappij na de bevrijding vorm moest krijgen. Vooral in Amsterdamse kring ontstonden plannen voor de oprichting van een Federatie van Kunstenaarsverenigingen die een bepalende rol zou moeten vervullen. Afzonderlijke kunstenaarsverenigingen bestonden weliswaar al langer, maar door de krachten te bundelen beoogden ze meer invloed te verkrijgen. Na de bevrijding presenteerde de Federatie zich dan ook met een krachtig manifest. Het manifest bevatte drie hoofdpunten: het streven naar eenheid onder de kunstenaars, het uitoefenen van politieke invloed en het oprichten van een Raad voor de Kunst. Die Raad moest als een soort publiekrechtelijk orgaan invulling geven aan de uitvoering van het cultuurbeleid.

Zag Van der Leeuw nog wel enige aanknopingspunten in de ideeën van de Federatie voor zijn cultuurbeleid, Gielen bleek een stuk minder ontvankelijk. De terughoudendheid vanuit katholieke kring was verklaarbaar. Naar eigen zeggen was de Federatie vooral een linkse club. In tijden van de Koude Oorlog was de aanwezigheid van communisten in het bestuur van de Federatie al helemaal afkeurenswaardig. De verhouding tot de Algemene Katholieke Kunstenaars Vereniging (AKKV) liep ook al stroef. Vanuit de Federatie ondernam men wel pogingen om de relatie met de vele katholieke kunstenaars te onderhouden. Ook waren er katholieken betrokken bij de Federatie. Anton van Duinkerken was betrokken bij de totstandkoming van het federatieblad. Verhoeven brak een lans voor samenwerking met de Federatie tijdens een toespraak op een van de tweejarige kunstenaarscongressen. Jan Kassies was de belangrijkste actor binnen de Federatie. Hij maakte de Federatie tot een belangrijke culturele machtsfactor.

Verhoeven was, zoals gezegd, een van de sprekers op het Kunstenaarscongres van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen in Den Haag in oktober 1949. Zijn eigen bijdrage, over kunstkritiek, zorgde voor de nodige opwindning. Belangwekkender was echter zijn opinie over het congres dat op 14 oktober verscheen in *De Volkskrant*. Op de eerste plaats stelde hij dat er sprake moest zijn van de maatschappelijke erkenning van de kunstenaar. Dit vroeg om een standsbesef en ordening van de doorgaans individualistische kunstenaar. Het platform dat daarvoor beschikbaar was, was volgens hem de eerdergenoemde Federatie. Verhoeven deed een, voor een katholiek, opmerkelijk pleidooi ten gunste van de Federatie. Hij verwierp de mede in katholieke kringen heersende gedachte dat men van doen had met een links-radicalen organisatie. Alleen door een vrijwillige binding aan de Federatie konden kunstenaars hun maatschappelijke ambities versterken. De binding van katholieke kunstenaars was een eerste stap, maar alleen door een collectief optreden van alle kunstenaars kon het verschil worden gemaakt.⁴⁹⁹ In het feit dat een prominent katholiek cultureel voorman als Verhoeven dit pleidooi voor een algemene landelijke Federatie hield, lag het tweede belang. Bij de Federatie was men dan ook verguld met de uitspraak van het aanstaande Kamerlid Verhoeven.⁵⁰⁰ De relatie van de Federatie met Verhoeven bleef goed. Toen in 1952 de ‘kwaliteitszetel’ van Verhoeven binnen de KVP op de tocht stond, schreef de Federatie een brief aan de partij met

⁴⁹⁹ “De Kunstenaar klopt aan bij de maatschappij.” *De Volkskrant*, 14 oktober 1949.

⁵⁰⁰ Burg, F. van den en Kassies, J. (1987) *Kunstenaars van Nederland*, 246.

het verzoek hem te handhaven. Men stelde dat de inbreng van Verhoeven voor zowel de Tweede Kamer als ook voor het gehele culturele leven belangrijk was.⁵⁰¹

Gielen had een jaar eerder, bij koninklijk besluit, een tijdelijke Raad voor de Kunst ingesteld. Ondanks dat dit besluit deels tegemoetkwam aan de wens van de Federatie om een dergelijk orgaan in het leven te roepen, was men tegen het voorstel. In plaats van een publiekrechtelijk orgaan dat daadwerkelijk invloed kon uitoefenen op het kunstbeleid kreeg het slechts beperkte mogelijkheden. Gielen wenste op dit beleidsterrein weinig invloed van buiten. Hij zag de Raad als een vorm van genoegdoening voor de kritische Kamer na het terugdraaien van het beleid van zijn voorganger. De Voorlopige Raad mocht de minister adviseren, kreeg echter geen uitvoerende mogelijkheden en de Kroon benoemde de leden. Daarbij kwam dat de adviezen aan de minister geheim waren. Het voorlopige karakter van de Raad ergerde ook menigeen. Na de oorlog kwamen er op tal van beleidsterreinen adviesorganen. In 1946 verscheen er ook een voorlopige natuurbeschermingsraad (die behield nog tot 1968 de voorlopige status). Het leek Gielen goed om via die voorlopige status eens te kijken of ook de Raad voor de Kunst levensvatbaar was.

De keuze voor de eerste voorzitter van de Voorlopige Raad viel op de katholiek Herman van den Eerenbeemt.⁵⁰² Binnen de Voorlopige Raad voelde men de behoefte om de band met de volksvertegenwoordiging te versterken. Om een vacante plek binnen de Sectie voor Algemene Zaken in te vullen, stelde de Amsterdamse PvdA-wethouder Ab de Roos voor om Verhoeven of Willems, of wellicht beiden, hiertoe voor te dragen bij de minister.⁵⁰³ Deze nam dit advies over en op 7 september 1950 volgde de benoeming van beiden. De Roos sprak bij hun installatie de wens uit dat beiden zich thuis zouden voelen en *con amore* zouden meewerken

⁵⁰¹ “Federatie van Kunstenaars tot de KVP.” *De Tijd*, 19 april 1952 en “Kunstenaars pleiten voor Bernard Verhoeven.” *De Volkskrant*, 19 april 1952.

⁵⁰² H.A.L. (Herman) van den Eerenbeemt (1890 – 1951) was letterkundige, uitgever en directeur, afkomstig uit 's-Hertogenbosch en later woonachtig en werkzaam in Amsterdam. Hij werd in 1919 directeur van Drukkerij Van Munster en gaf vanaf 1921 het katholieke weekblad ‘*Opgang*’ uit. De jonge Verhoeven publiceerde regelmatig in *Opgang*. Van den Eerenbeemt had zitting in talloze commissie en besturen, zo ook in die van de Kunstkring ‘de Violier’, die ook door Verhoeven werd bezocht.

⁵⁰³ Mr. A. (Albertus) de Roos (1900 – 1978) was een sociaaldemocratisch politicus die jarenlang wethouder voor onderwijs en kunstzaken was in Amsterdam. Hij was gelijk met Joan Willems lid van de Culturele Commissie van de PvdA en stond daardoor mede aan het begin van de formulering van de cultuurpolitiek van de partij. De Roos zat voor de PvdA in de Eerste Kamer en in de Raad van State. Hij zette zich in voor de bevordering van cultuur, zowel in Amsterdam als ook landelijk. Hij werd lid van de Amsterdamse Kunstraad en de Culturele Raad Noord-Holland. De Roos publiceerde over de sociale positie van de kunstenaar (1948, 1952). Hij zat in dezelfde periode als Verhoeven in de (Voorlopige) Raad voor de Kunst en trad eveneens in 1960 terug.

om het contact tussen kunstleven en de overheid te versterken.⁵⁰⁴ Met zijn installatie begon voor Verhoeven een lidmaatschap van de (voorlopige) Raad voor de Kunst van zo'n tien jaar. Hij had vanaf het begin zitting in de sectie Algemene Zaken die zich vooral met beleidsmatige zaken bezighield. De sectie boog zich met name over de begrotingen van het Departement van OKW.⁵⁰⁵ De Raad had met het departement afspraken om te adviseren over alle ingediende subsidieaanvragen. Op die manier hoopte men meer inzicht te krijgen in de grondslagen van de te voeren subsidiepolitiek. In het jaarverslag sprak de Voorlopige Raad de hoop uit dat in het vervolg consultatie bij beleidsbeslissingen vooraf kon plaatsvinden in plaats van achteraf. Het belangrijkste onderwerp bleef evenwel de totstandkoming van een definitieve Raad voor de Kunst. Hiertoe was een advies opgesteld dat de minister ter bespreking was toegezonden.⁵⁰⁶

Onder leiding van De Roos verscheen een rapport over het functioneren van de voorlopige Raad. Het stelde voor om de voorlopige status van de Raad in te ruilen voor een definitieve. Het rapport werd in de zomer van 1950 aangeboden aan de minister. Rutten kreeg vanuit de verschillende Kamerfracties regelmatig vragen over de status van de voorlopige Raad, zo ook vanuit de fractie van de KVP.⁵⁰⁷ In de Nota van 1950 gaf Rutten aan dat de Raad *'een afspiegeling zou moeten zijn van de verschillende stromingen en idealen die op dit gebied in het volk leven'* en opperde hij dat de Raad wellicht ook enkele verordenende bevoegdheden zou krijgen.⁵⁰⁸ Welke dat waren, liet hij in het midden. Rutten gaf ook aan dat deze in een wetsvoorstel een plaats moesten krijgen. Hij zei dat een commissie uit de Raad een wetsvoorstel aan het voorbereiden was. Het rapport van de Commissie De Roos zou als aanzet kunnen dienen.⁵⁰⁹ In het kort kwamen de conclusies van de Commissie erop neer dat er een wettelijke basis moest komen voor de Raad als adviesorgaan, dat de minister de plicht zou krijgen om advies in te winnen en pleitte men voor een betere vertegenwoordiging van kunstenaars. Daarnaast stelde men voor om de Raad een beperkte uitvoerende taak te geven. De Algemene Vergadering van de Voorlopige Raad van 7 december 1950 stelde het rapport

⁵⁰⁴ Notulen van de Vergadering van de Sectie Algemene Zaken van de Voorlopige Raad voor de Kunst, 7 september 1950, GA – BV.

⁵⁰⁵ Verslag van de Voorlopige Raad voor de Kunst over het jaar 1950 (concept), GA – BV.

⁵⁰⁶ Idem.

⁵⁰⁷ Bij de begrotingsbehandelingen van OKW voor 1949, 1950 en 1951 was dit een aandachtspunt voor de KVP-fractie. Dit blijkt uit de documenten die voorafgaand aan deze besprekingen werden opgesteld. Zie KDC – KVP.

⁵⁰⁸ Handelingen TK: Verslag bij dossiernummer 1470.

⁵⁰⁹ In het persoonlijk archief van Verhoeven (GA – BV) bevindt zich een kopie van het rapport van de Commissie De Roos. Deze kopie is gebruikt voor de beschrijvingen in deze paragraaf.

unaniem vast.⁵¹⁰ Verhoeven was inmiddels al lid van die Algemene Vergadering. Eind 1950 werd het voorstel naar de minister gezonden.

Cals stuurde eind 1950 ook een brief naar de Voorlopige Raad. In deze brief van 27 december verwees hij naar het recente debat in de Tweede Kamer over de Nota en enkele door Verhoeven gedane suggesties om specifieke maatregelen te treffen. Deze maatregelen gingen onder andere over een percentage voor kunst bij de bouw van overheidsgebouwen, fondsvorming en enkele andere fiscale regelingen.⁵¹¹ Cals vroeg de Raad om deze in de Kamer geopperde maatregelen te onderzoeken.⁵¹² De Raad besprak dit voorstel begin 1951. Men concludeerde dat een commissie onder leiding van Piet Witteman al onderzoek had gedaan naar deze en andere maatregelen.⁵¹³ Het advies van de Raad kwam in de loop van 1951 uit. Witteman, inmiddels voorzitter van de Voorlopige Raad, vroeg Verhoeven per brief op 26 november 1951 of het rapport voldoende tegemoetkwam aan de toentertijd door hem geopperde voorstellen.⁵¹⁴ Verhoeven liet het hierbij.⁵¹⁵ In de eerstvolgende begrotingsbespreking in de Tweede Kamer vroeg hij echter om een spoedige indiening van het wetsvoorstel voor de definitieve Raad.⁵¹⁶

De bewindspersonen hadden weinig haast met het komende wetsvoorstel. Vanuit de KVP zelf was in het voorjaar van 1951 bij het Centrum voor Staatkundige Vorming (hierna: “CSV”) een advies gevraagd over het vraagstuk van een definitieve Raad. In dat advies van het CSV was Verhoeven ook een van de auteurs.⁵¹⁷ *‘De Raad is een adviserend college ten dienste van*

⁵¹⁰ Verslag van de Voorlopige Raad voor de Kunst over het jaar 1950 (Concept). GA – BV.

⁵¹¹ Handelingen TK 22 september 1950.

⁵¹² Brief van Cals aan Voorlopige Raad voor de Kunst (afschrift), 27 december 1950, GA – BV.

⁵¹³ mr. dr. P.J. (Piet) Witteman (1892 – 1972) was jurist en bestuurder. In 1945 was Witteman waarnemend voorzitter van de pas opgerichte KVP. Van 1947 tot en met 1948 was hij minister van Binnenlandse Zaken als opvolger van Louis Beel. Na zijn ministerschap zat hij nog 15 jaar in de Eerste Kamer. Via zijn schoonfamilie (Andriessen) had hij ook affiniteit met kunst en kunstenaars. Witteman was voorzitter van een commissie die onderzoek deed naar het orkestenbestel. Hij was de eerste voorzitter van de Raad voor de Kunst. Verhoeven en Witteman zaten regelmatig in dezelfde commissies. Ze kenden elkaar dan al vele jaren, beiden waren ze verbonden aan katholieke literaire kringen. Witteman schreef ook zelf enkele verhalen en toneelstukken. Verhoeven en Witteman werden beiden genoemd in 1922 als medewerkers van het tijdschrift *De Nieuwe Eeuw*. Ze stonden samen op een foto die genomen is ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van *De Gemeenschap*. Witteman was in 1935 lid van de Raad van Bijstand voor de katholieke Volkshogeschool Drakenburg. Hun latere relatie lijkt vooral formeel.

⁵¹⁴ Brief van G. Landré namens de Voorlopige Raad aan Bernard Verhoeven, 26 november 1951, GA – BV.

⁵¹⁵ In 1951 startte OKW evenwel met de aanzet tot een procentageregeling, waarbij een deel van de kosten voor nieuwbouw van een gebouw bestemd was voor kunst.

⁵¹⁶ Handelingen TK 20 december 1951.

⁵¹⁷ Document ‘Enkele stellingen inzake de status van de Raad voor de Kunst; redactie van de heren B. Verhoeven en drs. A. Wijffels, zoals gewijzigd in de vergadering van 16 juli 1951’, GA – BV.

de regering', aldus Verhoeven en medeauteur Wijffels. De minister was verplicht om de Raad te horen bij beleidsbeslissingen en het verstrekken van subsidies. De Raad zou in de toekomst mogelijk een wettelijke taak kunnen krijgen waar het ging om beroepsbescherming en ordening. Er zou ook sprake kunnen zijn van een beperkte uitvoerende macht in de vorm van incidentele opdrachten. Dit was alleen acceptabel als in de samenstelling van de Raad voldoende rekening werd gehouden met de levensbeschouwelijke en regionale afkomst van de betrokken kunstenaars. Communisten waren bij voorkeur uit te sluiten, al was dat lastig gezien het grote aantal dat binnen de kunstenaarsorganisaties betrokken was. Het was aan de minister om hier bij de samenstelling van de Raad rekening mee te houden. Vergeleken met het advies van de Commissie De Roos ging ook dit advies uit van een wetgevende basis voor de Raad, met daarbinnen voornamelijk adviserende en deels uitvoerende taken. Ook de Commissie De Roos benoemde beroepsbescherming voor kunstenaars als een van de mogelijke desiderata. Voor wat betreft de samenstelling van de Raad zette De Roos vooral in op representatie door organisaties. De Roos en Verhoeven gingen ervan uit dat benoeming namens (kunstenaars-)organisaties niet betekende dat men met een mandaat in de Raad plaats kon nemen. De Roos en Verhoeven waren het ook eens over de ledenaantallen en de mate van representatie van kunstenaars. Verhoeven hechtte bij het benoemen van de leden veel belang aan de levensbeschouwelijke en regionale afkomst. De Roos ging ervan uit dat de minister bij benoemingen hier wel rekening mee zou houden. Verhoeven wilde het aan de voorkant regelen. Hij vond dat de minister de enige was die een voldoende representatieve samenstelling kon bewerkstelligen. Voor Verhoeven was de representatieve vertegenwoordiging van belang om ook in de toekomst de steun vanuit de politiek te behouden, mocht de Raad verdere uitvoerende taken ambiëren. De Roos schetste verder nog het juridische kader waarbinnen de Raad had te functioneren. Er bestond, aldus De Roos, al een wettelijke basis. Op onderdelen diende men hier, via Algemene Maatregelen van Bestuur, nadere invulling aan te geven.

Vanaf het begin zijn de bevoegdheden en de samenstelling van de Raad de belangrijkste discussiepunten geweest. De Roos en Verhoeven waren het eens over de bevoegdheden.⁵¹⁸ Het belangrijkste aspect daarvan was dat de minister de Raad had te consulteren over belangrijke beleidswijzigingen.⁵¹⁹ Over de samenstelling van de Raad en de commissies

⁵¹⁸ Zie ook Oosterbaan Martinius, W. (1990) *Schoonheid, welzijn, kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945*. Den Haag, Gary Schwartz/SDU, 109 e.v.

⁵¹⁹ Idem, 115.

verschilden ze in zoverre dat voor Verhoeven afkomst op grond van regionale spreiding en levensbeschouwing van de kunstenaars belangrijker was dan de vertegenwoordiging van een bepaalde organisatie. Het was de vraag hoe Cals dit zag en op welke wijze hij de bevoegdheden en samenstelling zou formuleren in het uiteindelijke wetsvoorstel. Dit wetsvoorstel ging eind 1953 richting Tweede Kamer. Het definitieve wetsvoorstel ging uit van een representatieve vertegenwoordiging, zowel vanuit de betrokken kunstenaarsorganisaties als ook met het oog op regionale en levensbeschouwelijke spreiding. Het was aan de minister om leden te benoemen. Voordracht vanuit de kunstenaarsorganisaties gebeurde daarbij op alfabetische volgorde van namen. Kunstenaarsorganisaties konden hierdoor geen voorkeur meer laten blijken in hun voordracht. Ook kon de minister leden weigeren. De minister had hierdoor de handen vrij om te sturen in de benoemingen en op deze wijze invulling te geven aan levensbeschouwelijke afkomst. De manier waarop leden van de Raad werden benoemd, leidde in de Tweede Kamer tot discussie. Tijdens de behandeling in de Tweede Kamer was Verhoeven zelf geen Kamerlid meer, maar nog wel actief verbonden aan de Raad. Cals vroeg hem om zitting te nemen in de commissie die de nadere wetgeving rondom de Raad voorbereidde.⁵²⁰ Hij deed dit in zijn hoedanigheid als lid van de Raad, maar het lijntje met Cals was en bleef aanwezig. Verhoeven onderschreef de wijze van benoeming op grond van levensbeschouwelijke achtergrond en het lukte hem om de hierboven genoemde bepalingen in de Algemene Maatregel van Bestuur opgenomen te krijgen. Ook de Tweede Kamer ging akkoord. De wet trad in 1955 in werking. Op 6 juni 1956 installeerde Cals de definitieve Raad. Verhoeven nam opnieuw zitting in de Sectie voor Algemene Zaken. Al snel hield hij zich, samen met Willems, actief bezig met het onderwerp cultuurspreiding en nam hij zitting in een commissie van advies hierover.

In de begrotingsbehandeling over 1957 verwees Verhoeven naar de nu tot stand gekomen Raad. Hij attendeerde de minister op wat schoonheidsfoutjes. De belangrijkste opmerking was dat driekwart van de leden woonachtig was in het westen van het land. Hij vond dat, net als andere Kamerleden, een scheve verhouding voor een nationaal orgaan. Hij stipte ook het geheime karakter van de adviezen aan en pleitte ervoor dat in de toekomst de Tweede Kamer

⁵²⁰ AMvB; benoemingsbesluit voorzitter en leden van een commissie ter voorbereiding van een ontwerp voor een Algemene Maatregel van Bestuur als bedoeld in Artikel 18 van het Ontwerp van Wet op de Raad voor de Kunst, Minister van OKW, 14 december 1953, GA – BV. Tot voorzitter werd De Roos benoemd. Uit de in het GA aanwezige stukken blijkt dat er stevige discussies werden gevoerd over de samenstelling van de verschillende secties van de Raad en over de wijze van representatie van de verschillende belangen. Verhoeven voorzag menig vergaderstuk van eigen annotaties en opmerkingen.

vanwege de openbaarheid werd geïnformeerd over de gedachtevorming tussen Raad en minister. Cals gaf in zijn beantwoording aan dat er helemaal geen sprake was van geheimhouding. Hij merkte op dat de geachte afgevaardigde er een tijd tussenuit was geweest. Anders had deze geweten dat er alleen in uitzonderlijke gevallen nog sprake was van geheimhouding. Ook had de Raad jaarlijks een rapportage te publiceren. In de zeer korte tweede termijn van het debat – sprekers was verzocht om zich te beperken tot het hoogstnoodzakelijke – liet Verhoeven het hierbij.⁵²¹ Verhoeven bleef lid van de Raad voor de Kunst tot in 1960. Strikt genomen kon hij op dat moment nog een termijn aanblijven, maar vanuit het oogpunt van doorstroming koos CHU-staatssecretaris Ynzo Scholten ervoor om diegenen die ook al lid waren geweest van de Voorlopige Raad te vervangen.⁵²² Verhoeven was inmiddels een kleine tien jaar lid. In die periode had hij zich een actieve voorvechter getoond voor een sterke Raad.

Het dossier van de totstandkoming van de (voorlopige) Raad voor de Kunst is karakteristiek voor het acteren van Verhoeven. Uit dit dossier blijkt zijn positie als cultureel intermediair. Op tal van plekken gaf hij direct en indirect invulling aan de ontwikkeling van de Raad. Hij debatteerde erover in de Kamer, nam zelf zitting in de Raad en gebruikte de Raad als plek om zijn eigen denkbeelden verder te verspreiden. Voor Willems gold hetzelfde. De beleidsontwikkeling over de Raad bevond zich voornamelijk in de uitvoerende fase. Wetgeving over de totstandkoming had immers al plaatsgevonden en ging voornamelijk nog over de komst van een definitieve Raad. De opzet van de Raad paste in de katholieke cultuurvisie vanwege de evenredige verdeling van posten naar specifieke achtergrond en het adviserende (in plaats van uitvoerende) karakter. Verhoeven stimuleerde actief de totstandkoming van provinciale culturele raden, naar het voorbeeld van de Raad voor de Kunst. Verhoeven en Willems waren in gelijke mate betrokken bij de ontwikkeling van de Raad en namen actief deel aan bespreking en advisering. De oorspronkelijke plannen vanuit de Federatie werden slechts ten dele uitgevoerd. De totstandkoming en voorlopige status van de Raad konden dan ook in Federatiekringen op afkeuring rekenen, iets wat de katholieke bewindspersonen werd aangerekend.

⁵²¹ Handelingen Tweede Kamer van 20 en 21 december 1956.

⁵²² Brief van staatssecretaris Scholten aan Bernard Verhoeven van 23 december 1959 met daarin de aankondiging dat de zittingstermijn van Verhoeven per medio 1960 zou stoppen. Scholten prees in de brief de jarenlange inzet van Verhoeven en verzocht hem beschikbaar te blijven voor commissiewerk. GA – BV.
mr. Y. (Ynzo) Scholten (1918 – 1984) was jurist en CHU-politicus. Hij was staatssecretaris van kunsten van 1959 tot 1963. Onder zijn verantwoordelijkheid kwamen in deze periode de definitieve Monumentenwet en de Archiefwet tot stand. Hij werd later Minister van Justitie.

8.5 Cultuurspreiding

Boven al zijn andere activiteiten en bemoeienissen stond Verhoeven bekend als een onvermoeibare pleitbezorger voor cultuurspreiding. Nu was het streven naar cultuurspreiding bepaald geen onderwerp dat pas met deze *'Kampioen van de regionale cultuurdifferentiatie'* is begonnen.⁵²³ Ook maakte Verhoeven tijdens zijn leven niet mee dat de cultuurspreiding voltooid werd. Tot op de dag van vandaag is cultuurspreiding in Nederland – en dan vooral de verdeling van subsidies – een splijtzwam.⁵²⁴ Verhoeven benoemde al in zijn artikel in augustus 1945 de problematiek rondom de spreiding en de ongelijke verdeling van middelen tussen Randstad en 'randgewesten'. Het thema bleef daarna voor hem belangrijk. Ook anderen vroegen hier aandacht voor. Al onder Van der Leeuw in 1945 was er aandacht voor de wijze waarop iedereen deel kon nemen aan kunst en cultuur. De scheefgroei ontstond met het toenemen van rijkssubsidies voor culturele instellingen. Deze instellingen waren voornamelijk in de grote steden gevestigd, waardoor ook de meeste rijksmiddelen daar terecht kwamen. In de Kamer vroegen met name confessionele partijen daar aandacht voor. Ook vanuit de PvdA weerklonk de roep voor betere spreiding. En dus trokken Willems en Verhoeven samen op in hun streven naar cultuurspreiding. De respectievelijke KVP-bewindslieden omarmden het eveneens. De pas ontluikende aandacht van de rijksoverheid voor cultuurbeleid, de aanvankelijke beperkte financiële middelen en de terughoudende regionale overheden maakten dat cultuurspreiding in het begin nog maar voorzichtig van de grond kwam.

Verhoeven promoveerde het streven naar cultuurspreiding op verschillende manieren. Hij vond dat er vanuit de rijksoverheid middelen beschikbaar moesten komen voor regionale orkesten en dat het salaris van musici in deze orkesten hetzelfde moest zijn als in de orkesten in het westen van het land. Er kwam mondjesmaat en vooralsnog incidentele subsidie voor deze orkesten. Naast het rijk hadden ook regionale overheden hier in zijn ogen een verantwoordelijkheid. Hij deed verschillende oproepen aan provincies en gemeenten om zelf een actievere en coördinerende rol op zich te nemen, bijvoorbeeld door ook zelf regionale professionele symfonieorkesten te subsidiëren of het kunstvakonderwijs in de regio te ontwikkelen. Hij wilde dat elke provincie een culturele raad kon instellen, wat in deze periode ook in menig provincie gebeurde.

⁵²³ Pots, R (2000). *Cultuur, koningen en democraten*, 257.

⁵²⁴ Zie artikel opiniestuk "Alle Nederlanders hebben recht op kunst, ook buiten de Randstad." *De Volkskrant*, 20 augustus 2020.

Verhoeven stelde verder voor om culturele knooppunten in de regio te stimuleren. In deze knooppunten dienden culturele voorzieningen en opleidingsinstituten een plek te krijgen. Verhoeven vond het logisch dat een stad met een symfonieorkest ook een conservatorium had. De regering achtte dit soort maatregelen echter financieel onhaalbaar. Verhoeven legde zich daarbij neer.⁵²⁵ Hij vond dat de bestaande subsidiepolitiek moest worden aangepast. Deze was volgens hem te veel gericht op het Westen van het land. In die *'kringloop der belangen'* mochten, volgens Verhoeven, best keuzes worden gemaakt die consequenties hadden voor gevestigde belangen.⁵²⁶

Zoals Verhoeven beschouwde Willems het streven naar regionale cultuurspreiding als een van de taken die de overheid op het gebied van cultuur actief had uit te voeren.⁵²⁷ Hij was van mening dat ook in de regio zelf het culturele leven op peil moest worden gebracht. Net als Verhoeven vroeg hij de lokale overheden om initiatief te nemen en voor zelfredzaamheid in de regio te zorgen. Willems pleitte ook voor sociale cultuurspreiding. Hij zag een verband tussen het versterken van de positie van de kunstenaar en het versterken van de culturele ontwikkeling van de bevolking.

In 1953 startte een Commissie voor cultuurspreiding in de Voorlopige Raad voor de Kunst. Een preadvies van Verhoeven en Willems luidde de werkzaamheden van de commissie in. Verhoeven en Willems – door Raadsvoorzitter Witteman gekenschetst als de ‘geestelijke vaders van deze commissie’ – pleitten in hun advies van oktober 1953 om een integraal programma voor cultuurspreiding. Dit programma had tot doel een meer fundamentele benadering van het vraagstuk te bieden. Dit was te verkiezen boven de doorgaans incidentele wijze waarop overheidshandelen plaats vond.⁵²⁸ Op de vraag van de Raad of de minister het nodig achtte dit onderwerp nader te onderzoeken vroeg Reinink zich namens Cals af of een integraal programma wel zo passend was om centraal te organiseren dan wel of dit op de weg van de regio’s zelf lag.⁵²⁹ Ook vroeg hij zich af of zo’n plan nieuwe initiatieven niet zou

⁵²⁵ Handelingen Tweede Kamer van 20 december 1951.

⁵²⁶ Idem

⁵²⁷ Document met toespraak, niet gedateerd (waarschijnlijk 1951), 7. BHIC – JW inv.nr. 56.

⁵²⁸ Notulen eerste vergadering van de Commissie Cultuurspreiding van de Voorlopige Raad voor de Kunst, 29 maart 1955, GA – BV. Preadvies *'Nota-Cultuurspreiding'* door Bernard Verhoeven en Joan Willems, gericht aan de Voorlopige Raad voor de Kunst, 17 oktober 1953. In afschrift in GA – BV.

⁵²⁹ Brief van de Voorlopige Raad voor de Kunst aan Minister Cals met het verzoek om instemming het onderwerp cultuurspreiding te laten onderzoeken, 17 november 1953, GA – BV.

tegenwerken. Ondanks zijn aarzelingen stemde hij in met de installatie van een dergelijke commissie. Hij had er echter geen haast mee. Het antwoord aan de Voorlopige Raad kwam pas een jaar na het verzoek.⁵³⁰ De eerste vergadering van de Commissie vond op 23 juni 1955 plaats. Voorzitter was opnieuw De Roos uit Amsterdam.⁵³¹ Al tijdens de werkzaamheden van de Commissie rees er twijfel aan het bestaansrecht ervan – vooral na de installatie van de definitieve Raad voor de Kunst. Verhoeven was een actief pleitbezorger van het voortbestaan van de commissie. Hij ergerde zich aan het feit dat er gedurende langere tijd geen bijeenkomsten waren geweest en aan de afwezigheid van de leden in de bijeenkomsten die wel waren doorgestaan. In 1957 kwam de commissie met een nota *'Inleiding tot de vraagstelling betreffende de cultuurspreiding.'* De opdracht ging daarna door. Nog in 1959 vergaderde de Commissie, nadat er in 1958 geen vergaderingen hadden plaatsgevonden. Het was opnieuw de bedoeling om een alomvattend plan te maken. Willems zat de commissie vanaf 1958 voor.⁵³² Al gelijk tijdens deze eerste vergadering kwam het onderwerp van de toneelspreiding aan de orde. Vanuit de Voorlopige Raad was er medio 1955 ook een verzoek aan Cals gericht over de oprichting van een aparte commissie voor dit vraagstuk. Cals vond echter dat de pas opgerichte Commissie Cultuurspreiding zelf prima over dit onderwerp kon adviseren.⁵³³ De Commissie wilde wel verkennen welke rol ze hierin kon vervullen en vroeg Verhoeven (mede) een preadvies uit te brengen.

Toneelspreiding was een van de aandachtsgebieden van de cultuurpolitiek na de Tweede Wereldoorlog. Geheel naar het planningsideaal dat in de beleidsvorming begin jaren vijftig opkwam, achtte men landelijke coördinatie nodig voor toneel.⁵³⁴ Het vraagstuk van toneelspreiding richtte zich op het versterken van de productie en distributie van toneel. Ondersteuning was er slechts voor een beperkt aantal gezelschappen en die kregen de taak een beperkt aantal grotere schouwburgen door het hele land te bespelen. Er was een coördinerend orgaan, eerst het *Centraal Coördinatiebureau*, vanaf 1950 de stichting *Toneelcoördinatie*. Hierin werkten direct betrokkenen samen om invulling te geven aan het toneelbestel en om

⁵³⁰ Brief van H.J. Reinink namens Minister Cals aan de Voorlopige Raad voor de Kunst met het onderwerp 'cultuurspreiding' van 10 november 1954, GA – BV.

⁵³¹ Notulen van de eerste vergadering van de Commissie Cultuurspreiding van 23 juni 1955, GA – BV.

⁵³² Verslag van de Raad voor de Kunst gedurende de maanden maart en april 1959, GA – BV. Tijdens de vergaderingen werd opnieuw de ontstaansgeschiedenis van de Commissie Cultuurspreiding benoemd. Ook werd vermeld dat Verhoeven terugtrad als vertegenwoordiger van de Raad voor de Kunst in de Raad van Advies van het Comité voor de Zomerzegels. Jan Kassies volgde hem op.

⁵³³ Brief van Minister Cals aan de Voorlopige Raad voor de Kunst over toneelspreiding, 10 mei 1955, GA – BV.

⁵³⁴ Keulen, S.J. (2014). *Monumenten van beleid: De samenwerking tussen Nederlands rijks overheidsbeleid, sociale wetenschappen en politieke cultuur, 1945-2002*. Hilversum, Uitgeverij Verloren, 28 e.v.

antwoord te geven op de wijze van spreiding over het hele land.⁵³⁵ Op zich zag Verhoeven zo'n centrale sturing wel zitten, al kon dat wringen met het lokaal initiatief. In het genoemde preadvies benoemde hij stappen om de spreiding vorm te geven en het toneelbestel te reorganiseren.⁵³⁶ Het was volgens hem van belang dat de rijksoverheid de instellingen financierde. In het geval van regionale ontwikkelingen moesten ook lagere overheden bijdragen. Hij gaf een verwijzing naar een congres van het (door hemzelf voorgezeten) Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur (NOGC), waar de *Toneelcoördinatie* had aangegeven dit voorstel te onderschrijven. Ook verwees het preadvies naar een verzoek dat aan de minister van OKW was verzonden vanuit het Katholiek Orgaan voor Cultuurbemiddeling met de vraag om subsidiëring van kleinere, met name regionale toneelgezelschappen.⁵³⁷ De toneelspreiding in Nederland kreeg dus vorm. Er verschenen nieuwe, gefinancierde gezelschappen en een groter aanbod in de regio's. Op tal van plaatsen ontstonden schouwburgen of andere geschikte podia. In het begin nam het bezoekersaantal toe tot zo'n 2,5 miljoen in 1956, om daarna geleidelijk weer af te nemen.⁵³⁸ Het toneelbezoek was nadien over zijn hoogtepunt heen en nieuwe stromingen klopten aan voor aandacht en middelen.

Ondertussen blikte Verhoeven wel met voldoening terug op de afgelegde weg. Bij de behandeling van de OKW-begroting over 1957 constateerde hij dat de gewesten tot een geëmancipeerd cultuurbewustzijn waren gekomen. Ook Willems sprak over de bereidheid van de verschillende regio's om zelf te investeren in cultuur.⁵³⁹ Natuurlijk was er nog genoeg te doen, het streven naar de spreiding – zowel door de rijksoverheid, als ook in en door lagere overheden – was echter geland binnen de Nederlandse cultuurpolitiek.

Het dossier van de toneelspreiding is kenmerkend voor de manier waarop Verhoeven acteerde. Hij wist zijn uitgangspunten te agenderen in verschillende adviescommissies. Op die manier kwamen ze op de agenda van het departement en de minister. Als actief Kamerlid benoemde

⁵³⁵ Maanen, H. van. (1997/2009). *Het Nederlandse toneelbestel*, 65 ev.

⁵³⁶ In *Cultuur en Overheid* staat een integrale tekst, inclusief stellingen en toelichting uit 1955 (Het vraagstuk van het Nederlandse toneelwezen, 83 e.v.) waarvan aangenomen mag worden dat de tekst overeenkomt met de inbreng van Verhoeven in het preadvies, dan wel dat dit het preadvies is.

⁵³⁷ Volgens de tekst was het Katholiek Orgaan voor Cultuurbemiddeling in het leven geroepen door de Katholieke Culturele Federatie, de Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging, de katholieke Vrouwenbeweging, de Katholieke Arbeidersvereniging, de Nederlands Katholieke Middenstandsbond en de Katholieke Jeugdraad voor Nederland. In een aantal van deze instellingen was Verhoeven actief als bestuurder.

⁵³⁸ Maanen, H. van. (1997/2009). *Het Nederlandse toneelbestel*, 85 e.v.

⁵³⁹ Handelingen Tweede Kamer 20 december 1956.

hij steevast het belang van dit onderwerp in zijn bijdragen. Zijn optreden in de politiek werd ondersteund door zijn activiteiten op cultureel gebied. Hij was actief als bestuurslid binnen het (katholieke) amateurtoneel, als directeur van de toneelacademie in Maastricht en als (gevraagd en ongevraagd) adviseur in zijn woonplaats Arnhem rondom de ontwikkeling van het regionale theatergezelschap *Theater*.⁵⁴⁰

In het dossier van cultuurspreiding wordt duidelijk dat agenda- en uitvoeringsfase vaak door elkaar heen lopen. Het streven naar cultuurspreiding was in zekere zin al gelijk na de bezetting gestart. Wel kreeg het door de inzet van Verhoeven en Willems een veel concretere invulling. Ze zijn beiden het voorbeeld van het acteren tijdens de uitvoeringsfase van het beleid door zelf zitting te nemen in vele commissies en adviezen te geven. Verhoeven en Willems hadden meer dan genoeg kennis en informatie over het beleid. Beide grote partijen hadden het streven naar cultuurspreiding omarmd, ondanks de verschillen in interpretatie van hoe die spreiding eruit kon zien. De KVP drong vooral aan op meer geografische spreiding. Dit paste ook in het katholieke denken, in combinatie met het uitgangspunt van subsidiariteit.

8.6 Kunstzinnige vorming

Het was Rutten zelf die, in zijn *Cultuurnota* en toelichting in het debat van 1950, aandacht vroeg voor de positie van kunstzinnige vorming (of, zoals het in deze periode nog wordt genoemd: esthetische vorming) in het kader van zijn nieuwe onderwijsplan en zijn kunstbeleid. Het Onderwijsplan-Rutten behelsde een herziening van het lager, voortgezet en hoger onderwijs en vormde de basis voor de *Mammoetwet* van Cals in 1968. Kunstzinnige vorming werd daarbij onderdeel van het onderwijsaanbod.⁵⁴¹ Verhoeven liet in het Kunstendebat van 1950 dit onderdeel van de *Nota* onbesproken, in tegenstelling tot collega Willems. Het antwoord van Rutten was daarentegen uitgebreid.⁵⁴² Vooral in de periode na zijn Kamerlidmaatschap zette Verhoeven zich actief in voor de discussie over kunstzinnige vorming binnen en buiten het onderwijs. De voorstellen voor het Onderwijsplan-Rutten hadden tot een brede discussie over de positie hiervan geleid. Willems was een van de

⁵⁴⁰ Over Toneelgroep *Theater* in Arnhem, waar Verhoeven bij de oprichting nog een rol gespeeld heeft, liet hij zich in latere jaren wel kritisch uit, zowel op het functioneren van het gezelschap als inzake de programmering. Zie: Righart, H. (1988). *Vijftig jaar speelruimte*, 46, 52.

⁵⁴¹ Zie over het onderwijsplan Rutten: Heiden, P. van der. (2004). *In de schaduw van de Mammoet*. 81 e.v.; zie voor de invulling van kunstzinnige vorming: Vos, J. (1999). *Democratisering van de schoonheid*, 168 e.v.; zie toelichting van Rutten in Handelingen Tweede Kamer van 22 september 1950.

⁵⁴² Handelingen Tweede Kamer 26 september 1950.

inhoudelijke aanjagers van het debat. Verhoeven gaf een preadvies bij het jaarlijkse congres van het Nederlands Cultureel Contact in 1952. Bij een discussie binnen de (Voorlopige) Raad voor de Kunst in 1953 gebruikte men hetzelfde preadvies.⁵⁴³ In het preadvies juichte Verhoeven de plaats van de kunstzinnige vorming binnen het onderwijs toe. Het zou helpen in de vorming van zelfexpressie bij de jongere. Daarbij zijn zelfwerkzaamheid en eigen initiatief belangrijk. Men moet zelf leren tekenen en musiceren. De opleiding van de leraar was daarbij een belangrijke factor en diende grondig te gebeuren. Het vak mocht geen 'toevallig bijvak' zijn, maar een serieus onderdeel te vormen van het onderwijscurriculum.⁵⁴⁴

Cals vroeg de (Voorlopige) Raad in het voorjaar van 1953 om advies over de binnen- en buitenschoolse kunstzinnige vorming. Hij deed dat nadat in de Kamer door Willems was gevraagd om een onderzoekscommissie in te stellen. Het was ook Willems die, meer dan Verhoeven, regelmatig aandacht vroeg voor kunstzinnige vorming. Hij vertolkte daarmee de visie binnen de PvdA over het belang van schoonheid binnen de samenleving (architectuur, gebruiksvoorwerpen, onderwijs). De vraag van Cals werd in de Raad op grond van het preadvies van Verhoeven besproken. De Raad achtte zich echter onvoldoende competent om een antwoord op deze vraag te geven.⁵⁴⁵ Cals stelde daarom eind 1955 een onderzoekscommissie in naar de kunstzinnige vorming onder de jeugd en benoemde de kunsthistoricus prof. dr. N.R.A. Vroom als voorzitter.⁵⁴⁶ Verhoeven was lid van de Commissie.⁵⁴⁷ Cals had hiermee zijn liaison in de Commissie. Verhoeven was wel vaker het 'olierietje' van de bewindspersoon Cals.

Verhoeven sprak bij de begrotingsbehandeling van OKW over 1957 over het belang van kunstzinnige vorming in het onderwijs. Hij wees erop dat er sprake moest zijn van vorming in

⁵⁴³ Vos, J. (1999). *Democratisering van de schoonheid*, 145, 169.

⁵⁴⁴ Preadvies Aesthetische Vorming door Bernard Verhoeven, ongedateerd, GA – BV. Vos (1999, p. 145) benoemt nog een eerder citaat van Verhoeven uit 'Het Onderwijs en de beeldende kunsten' (1952): 'Kunst zou alleen in geestelijke en sociale binding een vruchtbare voedingsbodem vinden. Men diende zich dan ook rekenschap te geven van de actuele toekomstige maatschappelijke oriëntatie op het gemeenschapsselement: geen ongelimiteerde kweek van individueel opererende kunstenaars, maar een organische samenhang tussen ambacht en schoonheid, techniek en vormgeving, gemeenschap en kunst.'

⁵⁴⁵ Vos, J. (1999). *Democratisering van de schoonheid*, 172.

⁵⁴⁶ prof. dr. N.R.A. (Nico) Vroom (1915 – 1995) was een kunsthistoricus. Vlak na de oorlog was hij actief op het terrein van geroofde kunst. In 1947 werd hij aangesteld als hoofd van de afdeling kunsten van het departement van OKW. In 1953 werd hij, op voorspraak van Cals, benoemd tot hoogleraar-directeur van de Amsterdamse Rijksacademie. Daar bleef hij tot 1970. Vroom had zitting verschillende bestuursfuncties. Vroom gaf in 1949 lezingen op Drakenburg over de stand van zaken van de landelijke cultuurpolitiek. Later lag Verhoeven inhoudelijk met Vroom overhoop.

⁵⁴⁷ Afschrift van de benoeming van een Commissie Vroom, 18 oktober 1955, GA – BV.

alle verschillende onderdelen van het onderwijs, ook na het basisonderwijs. Een juiste instructie van de leerkrachten over het vak tijdens de opleiding van de leerkrachten was dus belangrijk. Alleen als de leerkrachten het belang van kunstzinnige vorming zouden inzien en daadwerkelijk in staat zouden zijn het over te brengen, zou dit onderwijs ook echt zinvol zijn. Een op handen zijnde nieuwe *Kweekschoolwet* kon hier uitkomst bieden, aldus Verhoeven. Cals beaamde dit. Hij zei er wel bij dat er veel bij wet kon worden geregeld, maar dat het valt of staat met de uitvoering door het onderwijs zelf. Een suggestie van Verhoeven voor een Rijksconsulent voor kunstzinnige vorming kon eveneens op instemming van Cals rekenen die dit via de onderwijsinspectie wilde regelen.⁵⁴⁸

In latere Kamerdebatten liet Verhoeven het onderwerp van de kunstzinnige vorming onbesproken. Als het al aan de orde kwam, zoals tijdens de begrotingsbehandeling van 1958 op vragen van Willems, verwees Höppener naar het werk van de Commissie Vroom. Hij gaf daarbij aan dat de opgave die er lag voor een Commissie ook wel complex was. Het kostte de Commissie, aldus Höppener, een hoop tijd om tot een goed rapport te komen.⁵⁴⁹ Het bleek een hele klus voor de Commissie Vroom om het onderzoek tot een goed einde te brengen. Hoewel het nog tot april 1961 duurde voordat er een eindrapport verscheen, was die ook nog slechts op onderdelen voltooid. Het werd vooral een theoretische verhandeling over het belang van kunstzinnige vorming voor de ontwikkeling van het kind. Het bevatte nauwelijks praktische aanbevelingen en geen visie op de buitenschoolse vorming.⁵⁵⁰ Wel bleek de kunstzinnige vorming onverminderd actueel.

Ik kom tot het besluit dat Verhoeven de discussie over dit onderwerp mede vormgaf, zij het in een meer marginale rol. Hij droeg bij aan de formuleringen en stellingen voor congressen, vergaderingen en notities. Dankzij zijn lidmaatschap van diverse landelijke besturen kon hij mede de inhoudelijke agenda van congressen bepalen. Hij nam binnen de Commissie Vroom actief deel aan de totstandkoming van het uiteindelijke rapport in 1961. Het onderwerp zelf bleef echter in de agenderingsfase steken. Dit dossier toont niettemin opnieuw de dubbelrol aan die Verhoeven zowel binnen als buiten de politieke arena vervulde als ook het gezamenlijk belang dat Verhoeven en Willems aan dit onderwerp hechtten. Concrete maatregelen op grond van de inhoudelijke discussie bleven echter in deze beleidsperiode uit.

⁵⁴⁸ Handelingen Tweede Kamer 21 december 1956.

⁵⁴⁹ Handelingen Tweede Kamer 5 december 1957.

⁵⁵⁰ Vos, J. (1999). *Democratisering van de schoonheid*, 183.

8.7 Monumentenwet

'Holland op zijn smalst' luidt de bekende verzuchting van Victor de Stuers (1843 – 1916) over het gebrek aan inzet voor en interesse in monumentenzorg in Nederland. Ondanks zijn inzet als Rijksadviseur en later hoofd van de nieuwe afdeling Kunsten en Wetenschappen aan het Ministerie van Binnenlandse Zaken, duurde het nog lang voordat de zorg voor monumenten en oudheden geformaliseerd werd. Pas in 1961 verscheen een definitieve Monumentenwet. De overheid bleef in de eerste helft van de twintigste eeuw ook op dit terrein terughoudend.⁵⁵¹ Te groot was de angst om al te veel te treden in het private belang van monumenteneigenaren. Ook hier was het de Tweede Wereldoorlog die het proces richting wettelijke voorschriften en uiteindelijke wetgeving versnelde. Gedurende een korte tijd na de inval van mei 1940 nam generaal Winkelman, na het vertrek van de regering, het wettelijk gezag waar.⁵⁵² Door de oorlogshandelingen – en dan met name de bombardementen van Rotterdam en Middelburg en de plaatsen rondom de Grebbelinie – was een groot aantal monumenten vernietigd. Winkelman nam voor het herstel van oorlogsschade een *Besluit betreffende de Wederopbouw*. Hierin kwam onder meer de regel dat het verboden was gebouwen die als monument waren aangemerkt te slopen zonder voorafgaande toestemming van de Rijksdienst voor Monumentenzorg. Het was de eerste wettelijke bepaling op dit terrein. Tijdens de bezetting werkte men nog wel aan een definitief *Monumentenbesluit*, maar die bleef buiten werking. Het uitgangspunt van Winkelman bleef na de bevrijding het kernpunt van een koninklijk besluit betreffende de wederopbouw van 7 mei 1945. De oorlogsschade aan monumenten en ander monumentaal erfgoed was enorm. Na de oorlog vond men het tijd om stappen te zetten richting de bescherming van dit erfgoed en, in het verlengde daarvan, definitieve wetgeving. In 1950 verscheen er dan ook tijdelijke wetgeving.

Deze *Tijdelijke Wet Monumentenzorg* kende slechts drie artikelen: over slopen en verbouwen, verbods- en overgangsbepalingen. De wet bleef tot begin 1952 van kracht. De verwachting was dat er voordien wel definitieve wetgeving zou zijn vastgesteld. Dit bleek niet zo te zijn.

⁵⁵¹ Potano, M. en Kuipers, M. (1995). "Monumenten in nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950." In *Jaarboek Monumentenzorg 1995. Monumenten en oorlogstijd*. Zwolle: Waanders, 65 e.v.

⁵⁵² H.G. (Henri) Winkelman (1876 – 1952) was opperbevelhebber van het Nederlandse leger tijdens de Duitse inval. Hij had de hoogste regeringsverantwoordelijkheid na het vertrek van koningin en regering naar Londen. De secretarissen-generaal van de departementen was verzocht zich te houden aan de aanwijzingen van Winkelman. Op 29 mei ging het burgerlijk gezag over in Duitse handen. Winkelman werd in juli 1940 gevangengenomen en verkeerde gedurende de rest van de oorlog in krijgsgevangenschap. Hij keerde op 12 mei 1945 terug. In oktober 1945 volgde eervol ontslag en werd hij koninklijk onderscheiden.

Het door Rutten aangegaan interdepartementaal overleg verliep minder voorspoedig dan verwacht. De regering wilde daarom de werkingsduur van de tijdelijke wet verlengen. In oktober 1951 kwam er een wetsvoorstel van die orde uit, inmiddels van Cals. Een Kamercommissie moest over dit wetsvoorstel te rapporteren. Verhoeven was de voorzitter.⁵⁵³ Het bleek een eenvoudige klus. Cals gaf aan dat het niet lukte om tijdig een volledig nieuw wetsvoorstel in te dienen. Om te voorkomen dat er, na afloop van de bestaande tijdelijke wet, een vacuüm zou ontstaan, stelde men voor om de wet met twee jaar te verlengen. De Kamercommissie sprak uit het te betreuren dat er nog steeds sprake was van een tijdelijke wet en vroeg Cals om de wet met slechts één jaar te verlengen. De voorbereidingen gingen immers voorspoedig. Cals wilde daar niet aan en koos voor zekerheid. Verhoeven steunde hem hierin. De Kamercommissie concludeerde dat hiermee het voorstel voldoende was voorbereid.⁵⁵⁴ Bij de behandeling van de begroting voor 1952 kwam een aantal Kamerleden, waaronder Willems en Verhoeven, nog uitgebreid terug op de status van het wetsvoorstel. De Kamer drong aan op een spoedige indiening van de wet *'om toch nog enige legislatieve winstpunten op dit gebied te kunnen boeken.'*⁵⁵⁵ Verhoeven speelde met de gedachte om via een amendement een symbolische post ter hoogte van één gulden op te laten nemen in de begroting voor de monumentenzorg, maar zag daarvan af. Het VVD-lid Fortanier-de Wit vond het spijtig dat hij dit niet doorzette. Zij zou het hebben gesteund. In de Kamer leek het geduld op. Cals maande evenwel tot voorzichtigheid. Met name het overleg met het Ministerie van Financiën liep moeizaam. Dat gold ook voor gesprekken met kerkgenootschappen die principiële bezwaren hadden. In tweede termijn vroeg Verhoeven nog naar het opstellen van een lijst met *'crepeergevallen'* en vroeg zich af wat De Stuers van de afhoudende houding van de regering zou hebben gevonden. Cals zegde toe te kijken naar een dergelijke lijst van monumenten. Men stemde zonder moties of amendementen in met de begroting.⁵⁵⁶ Cals had zijn verlenging en kon verder met het uitwerken van een voorstel. In het voorjaar van 1953 diende hij een wetsontwerp in bij de Ministerraad. Vanuit de verschillende departementen kwam daar veel commentaar op. De regering hield de behandeling dan maar aan. Pas eind 1954 bereikte men binnen de regering overeenstemming. De Tweede Kamer ontving het wetsontwerp in september 1955.⁵⁵⁷

⁵⁵³ Handelingen Tweede Kamer van 14 november 1951.

⁵⁵⁴ Verslag Rapporteurs Tweede Kamer verlenging tijdelijke monumentenwet, 21 november 1951.

⁵⁵⁵ Handelingen Tweede Kamer 20 december 1951.

⁵⁵⁶ Idem.

⁵⁵⁷ Potano, M. (1997). "Een lange weg. De totstandkoming van de Monumentenwet." In *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*. Zwolle: Waanders, 101.

Vooruitlopend op de bespreking van het wetsontwerp bestudeerden verschillende politieke partijen het voorstel. Aan het CSV was al in 1951 opdracht gegeven om het onderwerp te onderzoeken. Een commissie onder leiding van mr. H. (Henri) Mastboom nam het onderzoek op zich.⁵⁵⁸ Het duurde nog tot in 1955 voordat de Commissie Mastboom het werk voltooid had. Verhoeven was vanaf het begin tot aan de oplevering van het eindrapport aan de Commissie verbonden als adviserend lid. Op 15 augustus 1955 verscheen het rapport van het CSV. Het rapport geeft inzicht in de inhoudelijke aspecten van het wetsvoorstel en de visie zoals die binnen de KVP werd geformuleerd. In het voorwoord stond gelijk dat er niet zozeer sprake was van een wettelijk kader, maar om het beschikbaar stellen van voldoende budget. Dat was immers van belang voor de instandhouding en restauratie van monumenten. Men merkte op dat zoiets in tijden van hoogconjunctuur geen probleem meer hoefde te vormen. Verder stelde het rapport dat vakmensen, kunstenaars en jonge vaklieden met dat geld ook geholpen waren in het tegengaan van de verdere nivellering en ontluistering van het ambacht. De Commissie wilde geen nationalisatie van het eigendom van monumenten. Het particulier eigendom moest ongehinderd blijven, hoogstens wat beperkt worden. Kerkelijke monumenten dienden te worden gerespecteerd. Waar mogelijk moesten monumenten zoveel mogelijk hun oorspronkelijke functie behouden. Er moesten registers worden aangelegd, vooral om achterstanden in restauratie weg te werken. Gemeenten en provincies moesten ook in staat zijn tot verordenende bevoegdheden. Er kwam een meldingsplicht voor gevonden monumenten, bijvoorbeeld uit opgravingen. Deze mochten niet worden verkocht. Zoals gebruikelijk ontvingen regionale afdelingen het rapport en stuurden deze hun bevindingen naar het bestuur van het CSV. Tot grote wijzigingen leidde dit niet en op 5 juni 1957 sloot het bestuur de besprekingen af en zond het rapport naar de KVP-bewindspersonen, Kamerleden en het partijbestuur.⁵⁵⁹

Het wetsontwerp van Cals van 1953 kwam later opnieuw in de problemen. Een verlenging van de bestaande wet uit 1952 was opnieuw nodig. De Kamercommissie van OKW ging hiermee akkoord. Verhoeven was inmiddels weer lid van de Kamercommissie. Hij was bij de begrotingsbehandeling over 1957 erg terughoudend tegen Cals en vroeg slechts aandacht voor

⁵⁵⁸ mr. H. (Henri) Mastboom (1907 – 1999) was jurist en telg uit een oud West-Brabants katholiek bestuurdersgeslacht. Zijn vader was burgemeester. Vanaf zijn jonge jaren had hij interesse in geschiedenis. Toen bleek dat hij geen burgemeesterspost kon verkrijgen, legde hij zich toe op het onderhoud van de landgoederen en huizen van zijn familie. Zijn grootste zorg ging daarbij uit naar zijn ouderlijk huis in Nieuw-Gastel dat hij restaureerde en openstelde voor het publiek.

⁵⁵⁹ Brief van J. Aarden (directeur-secretaris) aan de leden van de Commissie Mastboom, 5 juni 1957, KDC – KVP inv.nr. 4352.

een enkele individuele casus. Cals bevestigde opnieuw dat het nu nog een kwestie van tijd was voordat de wet geagendeerd zou worden in de Tweede Kamer.⁵⁶⁰ Vooruitlopend op deze bespreking publiceerde Verhoeven in het voorjaar van 1957 een artikel in het *Katholiek Staatkundig Maandschrift*. Het artikel is positief-kritisch van aard. Het is na een lang wordingsproces, schrijft Verhoeven, eindelijk zover dat ook voor dit terrein een wettelijk kader wordt voorgesteld. Er is er op een aantal punten nog aanscherping nodig die door de fractie van de KVP aanhangig wordt gemaakt bij behandeling. Het wetsvoorstel is te centralistisch. Lagere overheden worden onvoldoende in stelling gebracht om vanuit een gezamenlijk gevoelde urgentie ook zelf te acteren. Daarnaast is onverminderd de relatie tussen kerk en staat aan de orde als het gaat om religieuze monumenten. Dit kan, volgens Verhoeven, alleen worden beslecht als de wet het mogelijk maakt dat beslissingen over een kerkelijk monument pas genomen kunnen worden na verkregen overeenstemming van de eigenaar van het monument. Over het algemeen mogen monumenteneigenaren nooit te veel lasten dragen als er van overheidswege een plicht tot onderhoud wordt opgelegd, anders dan met een schadeloosstelling of overname van het monument door de overheid. Verhoeven stelde tevreden vast dat er opnieuw een deelgebied van de cultuursector geordend werd via wetgeving en daarmee onder de zorg van de overheid kwam. Om er evenwel gelijk aan toe te voegen dat daarmee ook wel een deel van de romantiek is verdwenen rondom de strijd om het behoud van monumenten.⁵⁶¹ De inhoudelijke argumenten zijn nagenoeg allemaal terug te vinden in het Voorlopig Verslag van de vaste Kamercommissie voor Onderwijs van 22 mei 1957. Verhoeven en Willems zijn weer beiden lid van deze Kamercommissie.⁵⁶²

De Memorie van Antwoord van de regering ging in op de gemaakte opmerkingen. Men was het oneens met de opmerking dat de wet te centralistisch was. Er was natuurlijk sprake van een centrale rol van de rijksoverheid, maar deze was historisch gegroeid. Een handreiking deed men wel enigszins door het de gemeenteraad en Provinciale Staten mogelijk te maken een zienswijze in te dienen bij het verlenen van een monumentale status aan een gebouw. Natuurlijk was het van belang dat ook lagere overheden zich doordrongen wisten van het algemene belang van monumentenzorg. Het initiëren van gemeentelijke adviescommissies achtte men onhaalbaar aangezien er lokaal onvoldoende kennis voorhanden was. Voor wat

⁵⁶⁰ Handelingen Tweede Kamer, 21 december 1956.

⁵⁶¹ “De Monumentenwet.” *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1957 – 1958; ook afgedrukt in *Cultuur en Overheid* (p. 129).

⁵⁶² Voorzieningen in het belang van het behoud van monumenten van geschiedenis en kunst; Voorlopig Verslag; Kamerstuk 4115, nr. 4 Tweede Kamer, 22 mei 1957.

betreft de kerkelijke monumenten was de regering van mening dat de vrijheid van godsdienst, zoals in de Grondwet beschreven stond, belangrijker was dan de Monumentenwet. Met de kerken moest de minister dan ook overeenstemming bereiken als het de zorg voor monumenten betrof, vooral wanneer het de architectuur van het gebouw betrof. Het interieur moest evenwel geschikt blijven voor de liturgie.⁵⁶³

De regering deed er tot in 1960 over voordat er een antwoord was gegeven op de vragen vanuit de Kamer. Ondanks de lange voorbereidingstijd van wetgeving en uitgebreide discussie binnen en buiten het Parlement zat er vanaf 1957 weinig schot in de zaak. Het was dan ook begrijpelijk dat Kamerleden van verschillende fracties bij de begrotingsbehandelingen over 1958 en 1959 ongeduldig vroegen naar de voortgang. Aangezien zij weinig spreektijd kregen, verwezen ze naar elkaar en vulden elkaar in hun vragen aan. Ook Verhoeven was daarbij – voor zijn doen – fel richting Höppener. *‘Niet de moker maar de molm’* was ondertussen een groter gevaar voor de monumenten zolang de regering talmde met het wetsvoorstel. Verhoeven verwees opnieuw naar De Stuers. De regering begrootte weliswaar meer budget, dat was echter onvoldoende om het voortgaande verval te stuiten. In tegenstelling tot bijdragen in eerdere jaren was Willems in deze periode terughoudender om aandacht te vragen voor dit dossier. Hij hoopte dat de regering het toegezegde budget kon nakomen. Höppener gaf in zijn beantwoording aan dat het budget altijd ontoereikend was om alle monumenten te bewaren. Hij vond dat weliswaar de overheid hierin een taak had, maar dat die ook op monumenteneigenaren berustte. De overheid moest daarbij wel de eigenaar ondersteunen: *‘Naar het vervullen van deze subsidiaire en subsidiërende taak op het gebied van de monumentenzorg zal ik bij voortduring streven’*.⁵⁶⁴ Kort na het begrotingsdebat drukte *De Volkskrant* een artikel tegen de teloorgang van de monumenten af van de beeldhouwer en publicist Geurt Brinkgreve. Hij gebruikte de beeldspraak van Verhoeven over ‘moker en molm’ en vond deze weliswaar aardig, maar nog te zwak uitgedrukt.⁵⁶⁵ De financiële armslag van de monumentenzorg is vanaf het begin van het streven naar wetgeving een probleem

⁵⁶³ Memorie van Antwoord (4115); 9 september 1960.

⁵⁶⁴ Handelingen Tweede Kamer van 3 december 1958.

⁵⁶⁵ “Molm en moker bedreigen oude steden maar wie zijn schuldig?” *De Volkskrant*, 24 december 1958 door Geurt Brinkgreve in *De Volkskrant* van 24 december 1958. Geurt Brinkgreve (1917 – 2005) was een Nederlandse beeldhouwer, gemeenteraadslid en publicist. Hij was vooral bekend als publicist over en voorvechter van monumentenzorg. Hij had een actieve rol gespeeld voor behoud en restauratie in de Amsterdamse binnenstad. Brinkgreve was actief voor de KVP en lid van de AKKV. In die hoedanigheid trachtte hij nog een bemiddelende rol te spelen in het conflict van Verhoeven rondom *Fra Angelico*. Ook zaten Brinkgreve en Verhoeven samen in de Programma-Adviesraad van de KRO in 1962.

geweest. Al sinds Rutten was het vooral het Ministerie van Financiën dat in verdere besluitvorming dwarslag. Wel groeide met de conjunctuur ook de financiële ruimte. De Tweede Kamer nam het wetsvoorstel op 29 november 1960 aan. Hiermee ontstond eindelijk een wettelijke basis. Verhoeven zag hierin ook het gelijk van De Stuers: ‘...en wanneer thans *De Stuers in het leeskabinet van het Binnenhof tussen de grote kopstukken der jongere politieke geschiedenis, Schaepman, Troelstra, de Savornin Lohman, vereeuwigd staat, met de ruig-bebaarde kop van een legendarische monumentenvader, dan is het de zegepraal van een idee, die tot brons werd. De idee, die na driekwart eeuw, nu haar bekroning gaat vinden in een wet. Waarlijk, goedkoop is de in aanbouw zijnde wet niet gekocht!*’.⁵⁶⁶

De totstandkoming van monumentenbeleid bevond zich tijdens de politieke loopbaan van Verhoeven en Willems vooral in de totstandkomings- of wetgevende fase. Het was een van de dossiers waar Verhoeven weliswaar opnieuw in verschillende rollen aan deelnam. Meer dan in de andere dossiers waren Verhoeven en Willems in dit geval vooral als volksvertegenwoordiger actief. De zorg voor monumenten en erfgoed was een van de speerpunten in de visie van Verhoeven en daarmee trad hij in de voetsporen van katholieke voorgangers als De Stuers. Hij beschikte over voldoende kennis en informatie om het debat te voeren. Verhoeven kende geen directe verbindingen met organisaties in de monumentenzorg. De overige Kamerleden steunden over het algemeen de plannen. De financiële afspraken leidden met name in het kabinet zelf tot discussie en beperkten een spoedige invoering van wetgeving.

8.8 Besluit

In mijn onderzoek naar de totstandkoming van het cultuurbeleid in Nederland is het de vraag of Verhoeven als een representant van de katholieke beleidsvisie zijn denkbeelden vorm kon geven in zijn rol als politieke actor. Tijdens zijn eerste zittingsperiode als Kamerlid zag hij kans de roep om een actieve cultuurpolitiek gehoord te krijgen. Hij vestigde zijn naam als specialist en toonde zich een actief en loyaal fractielid. Als intermediair expert was hij verbonden met veel katholieke en nationale organisaties en kon daardoor inhoudelijke input leveren in het debat en het gevoerde beleid buiten actief inzetten. Meer nog dan de

⁵⁶⁶ “De Monumentenwet.” *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1957 – 1958.

verantwoordelijke bewindspersonen verwoorde Verhoeven het streven naar een actieve cultuurpolitiek. Hij maakte daarbij gebruik van de katholieke pers. De beleidsontwikkeling zat vooral in de agendavormende of beleidsvoorbereidende fase. De tweede zittingsperiode kenmerkte zich door meer inhoudelijke debatten. Er was nog steeds sprake van een agendavormende of beleidsvoorbereidende fase, voornamelijk op inhoudelijke deelonderwerpen. Nog meer dan in de eerste periode kenmerkten de werkzaamheden van Verhoeven zich in toenemende mate door een actieve rol buiten de politiek. Daarmee kwamen zijn werkzaamheden ook in de fase van beleidsuitvoering.

In de politieke arena was het vooral de samenwerking van KVP en PvdA – als rooms-rode coalitie – die leidend was in de beleidsontwikkeling. Beide partijen vonden elkaar in het streven naar een welvaartsstaat. De politiek-bestuurlijke niche binnen dit streven, een actieve cultuurpolitiek, kreeg dan ook zowel door het duo Cals – Reinink als door het duo Verhoeven – Willems gestalte. In deze vier personen kwamen agendavorming, voorbereiding, bepaling, in- en uitvoering bij elkaar samen. Ze schreven alle vier mee aan de *Cultuurnota* van Rutten in 1950, Verhoeven en Willems aan de gestelde vragen, Cals en Reinink aan de beantwoording ervan. Alle vier speelden ze een rol in de totstandkoming van de definitieve Raad voor de Kunst. Het interessantste aspect aan de inzet van Verhoeven en Willems is dat ze vervolgens ook actief acteerden tijdens de beleidsuitvoering. Ze zaten in de Raad en bleven vanuit die positie zowel richting beleidsmakers als ook naar de sector en andere overheden acteren. Er waren in deze periode geen principiële verschillen in beleidsvisie – behalve op het terrein van de normering. Dit vormde echter geen onderdeel van de genoemde issues. Een vroeg en normerend voorstel rondom leesbibliotheken werd ingetrokken. Latere discussies over normering waren incidenteel. De PvdA keurde voorstellen met normeringsaspecten principieel af. Ze leidden echter nooit tot het intrekken van steun aan het gevoerde beleid. De verdere beleidsontwikkeling vond in het kader van gezamenlijkheid plaats. Binnen het beleid waren daarbij het primaat van het particulier initiatief, de subsidiariteit en het streven naar geografische spreiding typische katholieke kenmerken. De kenmerken van de PvdA waren zichtbaar in een algemeen sterker overheidsoptreden en het streven naar cultuur voor iedereen. De samenwerking tussen Verhoeven en Willems vormde de verpersoonlijking van deze samenwerking.

Van een nagenoeg verwaarloosd beleidsterrein transformeerde de zorg voor cultuur tot een onderdeel van overheidsbemoeyenis. Eerst was dat nog als bijvangst van het onderwijsbeleid.

Als er al overheidsbemoeyenis aan de orde was, kwam dat vooral omdat het ideologisch bij de politieke partijen paste om de geestelijke opbouw van de maatschappij te verbeteren: persoonlijke ontwikkeling stopte niet bij het onderwijs en moest ook daarbuiten mogelijk zijn. Tijdens de discussie over de *Cultuurnota* van 1950 kantelde het debat. Men ging het cultuurbeleid ook intrinsiek van waarde achten voor overheidsbemoeyenis. Daardoor kon de ontwikkeling tot een volwaardig beleidsterrein beginnen. Deze doorontwikkeling van het beleid blijkt ook uit de aard van het politieke debat zoals dat vanaf de tweede helft van de jaren vijftig vorm kreeg. Het debat ging nu meer over inhoudelijke deelonderwerpen, niet langer over de vraag of de overheid al dan niet een cultuurbeleid moest voeren. Uit de behandelde issues blijkt tegelijk dat naast het nodige voorbehoud en naast financiële beperkingen de slagkracht om tot wetgeving te komen gering was. Als dat al het geval was, dan was er sprake van langlopende processen. Geregeld haalden voorstellen de eindstreep niet of werden ze niet omgezet in wetgeving. De systematiek bleef in stand om inhoudelijke issues op grond van de begroting van OKW te blijven agenderen. Subsidieverstrekking bleef het meest opvallende instrument. Politieke partijen en hun woordvoerders werden nog meer dan voorheen behartigers van sectorale deelbelangen en daarmee onderdeel van een constante kringloop van belangen. Maar zoals gezegd: de intrinsieke waarde van een cultuurbeleid door de overheid stond niet meer ter discussie.

Dan blijft de vraag over: om wat voor cultuurbeleid ging het in de eerste periode na de oorlog? De terughoudendheid met betrekking tot centrale sturing en tegelijk het ondersteunen van lokale en regionale ontwikkelingen zijn kenmerken van subsidiariteit. Dit aspect van de beleidsvisie van de KVP, gesteund door liberalen en confessionelen die het primaat van het particulier initiatief in ieder geval voorstonden, heeft zich ontwikkeld tot een van de pijlers van het Nederlandse cultuurbeleid. Het handhaven van normen en waarden binnen de samenleving in het algemeen en bij culturele activiteiten in het bijzonder – een ander kenmerk van de katholieke visie – speelde gedurende de actieve jaren van Verhoeven een rol, maar verminderde vrij snel daarna door maatschappelijke ontwikkelingen. Het primaat binnen de cultuurspreiding lag in de jaren vijftig vooral op de horizontale spreiding. Men stimuleerde lagere overheden om zelf beleid te gaan formuleren, culturele raden op te richten en culturele instellingen te gaan financieren. Discussie vond plaats over de ondersteuning van instellingen en activiteiten door het hele land en – afgezien van de discussie over kunstzinnige vorming – over de impact op personen zelf. De achterliggende gedachte daarbij was dat wanneer er over het gehele land sprake was van voorzieningen en activiteiten, de persoonlijke ontwikkeling

vanzelf kwam. De algemene conclusie is dat het gaat om een in rooms-rode kringen breed gesteunde beleidsontwikkeling. Dat er hierbij sprake zou zijn van een overheersende sociaaldemocratische inbreng wordt door mijn onderzoek van de genoemde issues niet bevestigd.

Deel 5. Drie aspecten nader belicht

Hoofdstuk 9. Bernard Verhoeven en het ontstaan van het Nederlandse cultuurbeleid

Het doel van dit onderzoek is te beschrijven in welke mate de katholieke schrijver en politicus Bernard Verhoeven van invloed is geweest op de ontwikkeling van de cultuurpolitiek in Nederland in de periode 1945 tot 1965. Drie deelonderwerpen zijn hiervoor verkend: het leven en werk van Verhoeven, de cultuurpolitieke denkbeelden van de verschillende politieke partijen in het algemeen en die van de PvdA en KVP in het bijzonder, en de uiteindelijke totstandkoming van het beleid. Waaruit bestaat het belang van Bernard Verhoeven voor de Nederlandse cultuurpolitiek? In dit afsluitende hoofdstuk bespreek ik de drie aspecten die uit het onderzoek naar voren zijn gekomen en geef ik een antwoord op de centrale vraag van dit onderzoek. Het gaat daarbij allereerst om de persoon van Verhoeven in zijn hoedanigheid als intermediair expert binnen de katholieke zuil. De duiding van de katholieke cultuurpolitiek binnen de algemene Nederlandse beleidsontwikkeling is het tweede onderdeel. Dit hoofdstuk eindigt met de ontwikkeling van het Nederlandse cultuurbeleid via de samenwerking tussen KVP en PvdA.

9.1 De positie van Verhoeven als intermediair expert binnen de katholieke zuil

Dit is het eerste onderzoek waarin het leven van Bernard Verhoeven uitgebreid wordt beschreven en in zijn sociale en cultuurpolitieke context wordt geplaatst. Verhoeven behoorde in zijn tijd niet tot de invloedrijke en bepalende politici, noch nationaal noch binnen de KVP. Hij was in feite een backbencher, een politieke subtopper, al was hij in zijn hoedanigheid van intermediair expert wel een belangrijke verbindende actor. Een intermediair expert heb ik in dit onderzoek omschreven als een persoon die politiek actief is, afkomstig is uit een specifieke inhoudelijke sector en zowel in de politiek als in de sector actief is.

De intermediair experts die binnen katholieke maatschappelijke organisaties een dergelijke verbinding met de politiek tot stand brengen, zijn interessant. Ze hebben vaker een praktische dan een intellectuele achtergrond. Dat ligt ook eigenlijk wel voor de hand. Door vanuit eigen werk of interesse betrokken te raken bij de katholieke maatschappelijke organisaties, bijvoorbeeld bij de vakorganisatie of culturele organisaties, zijn ze in staat om ook politiek carrière te maken. Katholieke politiek is voor hen een middel om specifiek sectorale belangen te verdedigen en naar buiten toe invloed uit te oefenen. Het vinden van deze inhoudelijk specialisten uit de katholieke maatschappelijke organisaties was een van de middelen van de KVP om invulling te kunnen geven aan het streven naar het bij elkaar brengen van zoveel mogelijk belangen en organisaties vanuit de hele zuil. Dit is zeker het geval tijdens de periode waarover dit onderzoek gaat. Die periode kan tot de hoogtijdagen van deze intermediair experts worden gerekend. In de sectorale organisaties zijn het de meewerkende voormannen, de actieve en op de voorgrond tredende medewerkers, die deze rol op zich nemen. In de toenmalige praktijk speelden met name praktisch opgeleide voormannen uit de vakbeweging een rol als meewerkende voormannen en zij namen – via een kwaliteitszetel – een vooraanstaande plaats in binnen de partij. De latere partijvoorzitters van de KVP Andriessen en Middelhuis en ook vakbondsbestuurder De Bruijn waren hier voorbeelden van. Verhoeven voldeed ook aan deze beschrijving, hoewel hij het in tegenstelling tot zijn vakbondsbroeders nooit tot een prominente positie in de partij heeft gebracht. De personen vanuit de vakbeweging handelden doorgaans met een sterke organisatie achter zich. Verhoeven had die positie vanuit de culturele sector niet. Voor Verhoeven was het politieke bedrijf nooit een doel op zich. De belangenbehartiging voor de cultuur was dat wel. Die belangenbehartiging bracht hem ten slotte in de politiek.

Hierbij speelde nog een ander aspect. Zoals de eerdergenoemde medicus Mol – overigens wel een academicus – had Verhoeven een goede relatie tot de geschreven pers. Verhoeven is in feite altijd journalist gebleven, al heeft hij het vak van actief dagbladjournalist na de Tweede Wereldoorlog niet meer uitgeoefend. Zijn journalistieke achtergrond is terug te zien in zijn geschreven werk dat doorgaans essayistisch en beschrijvend van opzet is, in de latere radiopraatjes voor de KRO en in de columns in *De Gelderlander*. Verhoeven wist haarfijn het politieke schouwspel, de actoren en de achterliggende processen te duiden. Zijn invalshoek was daarbij onverminderd behoudend. Hij had ook continu een lijntje naar de redactie van *De Tijd*. Zijn visies op actuele cultuurpolitieke thema's verschenen dan ook met enige regelmaat in de krant. Hierdoor ontstond het beeld dat hij een autoriteit op dit vakgebied was, een autoriteit die binnen de katholieke zuil ook niet ter discussie stond. Het was wel een autoriteit vanaf de politieke zijlijn.

Door bij de bestudering naar invloed van actoren vooral te focussen op de politieke elite, zoals Cals, en de culturele elite, zoals Van Duinkerken, ontstond er binnen de gangbare literatuur een blinde vlek voor de rol van deze intermediair experts. Het waren deze 'voormannen' (in de jaren vijftig ook echt nagenoeg allemaal mannen) en inhoudelijke actoren die de verbinding legden tussen het maatschappelijk middenveld en de politiek, tussen de afzonderlijke organisaties in het maatschappelijk middenveld zelf en binnen de organisaties tussen de afzonderlijke personen en sectoren. Dit type actor met invloed past niet altijd in de door de gangbare literatuur beschreven karakterisering van de intellectueel of de elite – ongeacht de definitie van deze termen. Daarmee wordt onvoldoende recht gedaan aan hun positie en aan hun betekenis achter de schermen. Dit onderzoek toont aan dat dergelijke verbindende actoren wel degelijk van invloed kunnen zijn op maatschappelijke ontwikkelingen. Dit geeft aanleiding tot nader onderzoek naar deze intermediair experts, zowel binnen de verzuilde politiek als ook binnen andere politieke stromingen.

Geconcludeerd kan worden dat Verhoeven een prominente rol heeft gespeeld in de katholieke wereld van zijn tijd. Hij was echter geen prominent kunstenaar, groot intellectueel of prominent politicus. Hij was een prominent intermediair. Hij kon die prominente rol spelen, aangezien hij als intermediair expert cultuur en bestuur met elkaar verbond. Als meewerkend voorman legde hij actief de verbinding tussen de wereld van de katholieke culturele organisaties en de wereld van de katholieke politiek, en omgekeerd. Zijn geloofsovertuiging was daarbij van groot belang voor zijn handelen.

Verhoeven wist zich een positie te verwerven als katholiek voorvechter van een actieve cultuurpolitiek omdat hij een combinatie van functies binnen de verzuilde organisatiestructuur vervulde. Hij was betrokken bij tal van organisaties, waarvan hij er enkele zelf had opgericht. Hierbij droeg hij een duidelijke en consequente boodschap over cultuurpolitiek uit. Juist vanuit deze positie kon hij als expert optreden binnen de KVP. Hij had een behoudende katholieke visie die zich onder meer duidelijk manifesteerde in zijn publicaties en speeches. Dit conservatisme zorgde ervoor dat hij buiten de discussies bleef over vernieuwing die zich binnen en buiten de katholieke zuil manifesteerden. Hij zag voldoende ruimte voor samenwerking en vernieuwing op zijn eigen beleidsterrein. Verhoeven werd, door deze combinatie van functies en activiteiten en door actief gebruik te maken van zijn netwerken, een prominent voorvechter van een actieve cultuurpolitiek. De hoeveelheid functies die Verhoeven tegelijk uitoefende – zowel in de belangenbehartiging, advisering, besluitvorming, als in uitvoering en becommentariëring – is tegenwoordig onwenselijk, maar dit terzijde.

Kort na zijn overlijden kwam er meer aandacht voor zijn rol als voorvechter van een actieve cultuurpolitiek. Er werden enkele bijdragen over cultuurpolitiek van Verhoeven postuum gepubliceerd en aan zijn eerdere vrienden werd gevraagd hierop te reflecteren. Op deze manier werd in de eerste jaren na het overlijden van Verhoeven het beeld van hem als prominent cultuurpoliticus versterkt. In de jaren daarna verdwijnt Verhoeven uit de aandacht en wordt er nog nauwelijks aandacht besteed aan de politieke, journalistieke, organisatorische en literaire werkzaamheden van Verhoeven. Verhoeven verschijnt dan enkel nog als figurant in biografieën over andere schrijvers, als bijfiguur in de annalen van *de Gemeenschap*. De neergang van de katholieke zuil heeft ook zijn nalatenschap als meewerkend voorman, zijn sterk religieus getinte poëzie en andere literaire werken achter de horizon doen verdwijnen.

9.2 De twee fasen in de katholieke visie

In het onderzoek naar cultuurpolitiek is er over het algemeen veel aandacht voor het optreden van de overheid als culturele agent (in de vertaling van de term *cultural agent*). Dat ligt ook voor de hand, aangezien de overheid als belangrijkste financier ontwikkelingen binnen het cultuurbeleid mogelijk maakt en daarmee kan sturen op een gewenste uitkomst. Deze focus is in de loop der tijd nog verder versterkt door de nadruk op de kunsten in het onderzoek naar cultuurbeleid. Daarin speelt de overheid in Nederland een sterke rol. Als we echter een

breder definitie van cultuur als uitgangspunt nemen, cultuur als geheel van menselijke schepping, symbolen en gedragingen, zijn er ook andere actoren die van invloed zijn op een samenleving. In het bijzonder geldt dat voor religie in het algemeen en voor de kerken in het bijzonder. In het kader van dit onderzoek is onderzocht in welke mate de katholieke kerk in Nederland, in haar hoedanigheid als cultureel agent, van invloed kon zijn op de cultuurpolitieke beleidsvorming binnen de KVP. Mijn onderzoek heeft aangetoond dat er in de eerste decennia na de oorlog zeker sprake was van een katholieke cultuurpolitiek, die vastgesteld en uitgedragen werd.

De invloed van de katholieke kerk als cultureel agent kent zowel een interne als externe component. Intern bestaat deze in het geheel aan gewenste symbolen, scheppingen en gedragingen vanuit de kerk naar haar leden en organisaties toe. Extern bestaat deze door de invloed vanuit de kerkelijke leer en het kerkelijk instituut op beleidsontwikkeling, zoals die door de KVP (tijdens de onderzoeksperiode) werd nagestreefd. Kort gezegd gaat het om de invloed van pauselijke encyclieken en de neothomistische filosofie met haar streven naar subsidiariteit, corporatisme en solidarisme op de beleidsontwikkeling met betrekking tot cultuur in en vanuit de KVP.⁵⁶⁷ Hierbij speelde een eigen katholiek cultuurbegrip een belangrijke rol. Deze cultuuropvatting was gebaseerd op drie elementen: het normatieve karakter ervan, subsidiariteit als uitgangspunt en de voorzichtige aanpassing aan de culturele moderniteit.

In de persoon Verhoeven, die in dit onderzoek als representatieve actor van deze katholieke cultuuropvatting wordt opgevoerd, komen de interne en externe lijnen samen. In zijn vooroorlogse kunstenaarschap liet hij zich inspireren door het geloof en probeerde hij bij te dragen aan de inzet van de schoonheid van de kunsten om het geloof luister bij te zetten. Verhoeven, geïnspireerd door Maritain en diens opvatting dat er zowel sprake is van een natuurlijke als van een bovennatuurlijke bestemming, wilde boven alles geloof en kunst verbinden. Het geloof was de centrale waarde. Het leverde de inspiratie voor en was de eigenlijke thematiek van zijn literaire werk. Verhoeven was van mening dat deze bovennatuurlijke waarde onaanastbaar is. Deze bovennatuurlijke waarde was volgens hem niet strijdig met de natuurlijke bestemming, maar versterkte deze juist. Verhoeven zag voor de scheppende kunstenaar de taak weggelegd om de kunst in dienst te stellen van het geloof en

⁵⁶⁷ Zwart, R.S. (1996). *'Gods wil in Nederland'*, 36 ev.

de kerk. Dit was voor hem zowel doel als middel. Hij gaf hier invulling aan, zowel in zijn eigen werk als door zitting te nemen in diverse commissies. Er was nergens sprake van twijfel aan zijn eigen geloof. Het was ook zijn geloofsopvatting die hem sterkte in zijn streven naar culturele emancipatie van katholieken. Die verbinding van het natuurlijke en bovennatuurlijke speelde een beslissende rol in zijn vertaling van het katholieke cultuurbegrip naar een katholieke cultuurpolitiek. Het werd verder gespecificeerd in een katholiek personalisme waarin de ontwikkeling van het individu samengaat met inzet voor de gemeenschap. Voor Verhoeven hoefde deze katholieke cultuurpolitieke visie geenszins samenwerking met andersdenkenden in de weg te zitten.

De katholieke cultuuropvatting in Nederland voor de Tweede Wereldoorlog was in eerste instantie gericht op de eigen zuil. Dit is te duiden als een eerste, intern gerichte fase. De specifieke aard van de verzuilde Nederlandse samenleving voor de oorlog verhinderde dat de katholieke cultuuropvatting de heersende cultuuropvatting voor geheel Nederland werd. De situatie was wezenlijk anders in van origine katholieke naties, waar van hogerhand door een samenwerking van kerk en staat de cultuuropvatting actief werd vormgegeven. Van enige dominantie van de katholieke kerk in Nederland was echter geen sprake. Het tegendeel was het geval. De ontwikkeling van de katholieke cultuuropvatting vond vooral geïsoleerd, binnen de eigen zuil en als onderdeel van de eigen emancipatie, plaats. Na de oorlog kunnen we spreken van een tweede, naar buiten gerichte fase en van een katholieke cultuuropvatting die ook voor niet-katholieken van belang was. Hierbij speelde Verhoeven een belangrijke rol.

Als politieke actor vertaalde hij de katholieke cultuurvisie naar een meer concrete, naar buiten gerichte cultuurpolitiek. Verhoevens invloed als meewerkend voorman en intermediair expert was vooral gebaseerd op het duidelijke inhoudelijke programma dat hij had ontwikkeld en dat in een leemte voorzag. Hij was zeker niet de enige vooraanstaande katholiek die zich na de bevrijding bezighield met cultuurpolitiek. Daar waar anderen echter vooral praktische politiek bedreven of zich slechts bij gelegenheid uitlieten over cultuurpolitiek, bouwde Verhoeven consequent aan de formulering van een eigen, inhoudelijk gefundeerd katholiek beleidsprogramma. Net als zijn letterkundig werk werd het bepaald door enkele fundamentele katholieke principes inzake cultuur. Zoals blijkt uit mijn onderzoek, is het immers gebaseerd op interpretaties van pauselijke encyclieken en neothomistische filosofie.

Volledig overtuigd van de fundamenteën van zijn cultuurvisie bepleitte Verhoeven het uitbreken uit het isolement van de katholieken. Ook al was het streven naar persoonlijke ontwikkeling als katholiek uiteindelijk het hoogste goed, dit kon volgens Verhoeven alleen als de katholiek zijn isolement van zich afwierp en actief deelnam aan de Nederlandse samenleving. Het zijn parallele sporen. De katholieke cultuuropvatting kon alleen dan van waarde zijn voor de nationale cultuur, als deze uitging van het opheffen van het eigen isolement. Het zoekt dan niet langer alleen de interne binding, maar juist de binding met andere bevolkingsgroepen binnen het nationaal verband. Deze opvatting is karakteristiek voor de tweede, naar buiten gerichte fase van de katholieke cultuurvisie na 1945. De kracht van de eigen uitgangspunten kwam centraal te staan. Zij zouden, volgens deze visie, alle bevolkingsgroepen ten goede komen en niet alleen de katholieke. Dat is ook het geval als deze uitgangspunten, in het bijzonder de normatieve uitgangspunten, door andere bevolkingsgroepen worden afgewezen. Door deze visie (mede) te ontwikkelen, consequent uit te dragen, en in praktijk te brengen via zijn vele functies droeg Verhoeven in grote mate bij tot de formulering van de naoorlogse katholieke visie op cultuurpolitiek en tot de gedeeltelijke realisering ervan in beleid. Verhoeven mag daarom de belangrijkste verbinder tussen het katholieke cultuurbegrip en het katholieke cultuurbeleid genoemd worden.

De visieontwikkeling binnen de PvdA (en haar sociaaldemocratische voorloper de SDAP) volgde, zoals in hoofdstuk 5 beschreven, een ander pad. Deze was vanaf het begin zowel intern als extern gericht. De gedachte dat de omstandigheden van de arbeidersklasse zich moreel en cultureel zouden verbeteren door een centraal gestuurde maatschappelijke organisatie van het deelnemen aan cultuur en het scheppen van een esthetisch verantwoorde omgeving stond centraal. Staatsinterventie was daartoe het belangrijkste instrument: beter was het om op verantwoorde wijze cultuur van bovenop op te leggen dan van onderop te laten ontstaan. Op den duur moest dit streven leiden tot een cultuurgemeenschap. Later zou dit verder worden doorontwikkeld richting een sociaal personalisme. Het zijn thema's die later ook door de katholieke PvdA'er Willems regelmatig werden ingebracht. Spreiding was bij Willems vooral verticale spreiding: een spreiding door alle lagen van de bevolking. Meer nog dan de katholieke visieontwikkeling – die in grote mate gekleurd was door het optreden van de kerk als *cultural actor* – was de visieontwikkeling van de sociaaldemocraten vooral vanuit intellectuele hoek gestuurd. Op het moment dat ook de katholieke visie zich in de tweede fase naar buiten richtte, vonden beide stromingen elkaar en ontstonden de omstandigheden voor

het vormgeven van een actieve nationale cultuurpolitiek. Op die samenwerking wil ik hieronder nog nader ingaan.

9.3 Het Nederlandse cultuurbeleid als resultaat van de samenwerking tussen sociaaldemocraten en katholieken

Na de bezetting bestond er even de verwachting dat zich binnen het partijpolitieke landschap in Nederland grote wijzigingen zouden gaan voordoen. Niets bleek echter minder waar en na de verkiezingen van 1946 hernam de vooroorlogse situatie zich al snel. De KVP bleek de grootste partij. Als formateur zag de latere premier Beel (KVP) toch kans om iets van een vernieuwing te organiseren. Het werd een verbond van de KVP met de PvdA. Deze rooms-rode coalitie zou het uiteindelijk volhouden tot in 1958 en stond vanaf 1948 onder leiding van de PvdA'er Drees. In deze periode was er sprake van een zekere mate van verzakelijking van de politiek. Partijen werden meer programmapartijen dan beginselpartijen. Deze beginselen waren nog wel van belang, maar partijen wisten elkaar inhoudelijk te vinden vanuit de verschillende programma's. Dit tijdperk van wederopbouw kenmerkte zich door een groeiende welvaart en economisch herstel. De opbouw van de verzorgingsstaat werd ter hand genomen. Ondanks de vele meningsverschillen tussen beide partijen en met medewerking van afwisselend liberale of protestantse coalitiepartijen, was de opbouw van de verzorgingsstaat het resultaat van deze rooms-rode samenwerking. De samenwerking van deze coalitie startte met een compromis tussen beide partijen. De KVP wilde in elk geval het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) en de PvdA zag mogelijkheden om een bredere sociaaleconomische agenda te voeren. Daarom zag de PvdA in 1946 af van het ministerschap op OKW, waar ook de cultuurpolitiek onder viel.

Drie politieke stromingen stonden vanaf 1946 een actieve cultuurpolitiek voor: de sociaaldemocraten, de katholieken en de communisten. De communisten gingen daarbij het verst. Ze zagen kunst en cultuur bij uitstek als instrumenten om vorm en inhoud te geven aan de door hen gewenste maatschappelijke verandering. Na de oorlog hadden ze aanvankelijk nog een groot aantal zetels in de Tweede Kamer. Het anticommunistische sentiment steeg in de loop van de jaren echter zodanig dat ze politiek uitgesloten werden. Aangezien het zich ontwikkelende cultuurbeleid in de Tweede Kamer en in de rooms-rode coalitie voor de communisten nog onder de maat bleef, ontoereikend werd geacht en zeker niet paste bij hun visie op een maatschappelijke verandering, stemden ze bij alle stemmingen in de Tweede

Kamer principieel tegen. Ook van liberale en protestantse zijde was de inbreng voor een actieve cultuurpolitiek bescheiden. Uit het overzicht in hoofdstuk 5 blijkt echter wel dat er in alle politieke partijen debat plaatsvond over het cultuurbeleid. Het ondersteunen van het particulier initiatief kon daarbij op enige liberale steun rekenen. De protestantse partijen onderschreven weliswaar op grond van hun politieke ideologie het streven naar subsidiariteit, maar stonden op grond van diezelfde ideologie ook ver af van kunst en cultuur. Er bestond, met name in calvinistische kring, een afkeer van (moderne) uitingen van kunst en cultuur.⁵⁶⁸ Toch stemden zij, net als de liberalen, doorgaans in met de begroting van OKW, waarin ook de culturele beleidsvoornemens waren opgenomen.

De PvdA wijdde al in 1946 een volledig partijcongres aan het fenomeen cultuurpolitiek. Er werd voortgeborduurd op sociaaldemocratische denkbeelden zoals die van Boekman, al werden de volksverheffende idealen door Van der Leeuw voorzien van een religieus geïnspireerde context. De PvdA was de eerste grote partij die het belang van een actievere houding van de overheid erkende en deze in concrete beleidsvoornemens vertaalde. De KVP organiseerde op grond van de eigen interne dynamiek en ideologie een partijcongres in 1948. Het onderdeel cultuurpolitiek stond onder de inhoudelijke regie van Verhoeven. Beide partijen vonden elkaar in het streven naar meer overheidsbemoediging. Het rooms-rode compromis betekende ook de start voor een compromis op het terrein van de cultuurpolitiek. Hoewel de aanvliegroute en ideologische afkomst tussen beide partijen verschilden, was de uitwerking nagenoeg dezelfde. Spreiding bleek het toverwoord, al was dit bij de sociaaldemocraten misschien iets meer gedreven door het verheffingsideaal (verticale spreiding) en bij de katholieken wat meer door de geografische (horizontale) spreiding.

Het instrumentarium voor de beleidsontwikkeling was in de eerste decennia na de oorlog beperkt. Er vond nog weinig wetgeving plaats – een gegeven dat ook op andere beleidsterreinen van toepassing was. Uit de ontwikkeling van de wetgeving rondom monumentenzorg, zoals is beschreven in hoofdstuk 8, blijkt bovendien dat wetgevingsprocessen langjarige processen waren. Daarin werden stappen gezet, maar kon vervolgens ook abrupt halt worden gehouden. Meerjarige stiltes waren geen uitzondering. De

⁵⁶⁸ Hierbij moet worden opgemerkt dat het streven naar calvinistische emancipatie in de 17^e eeuw juist leidde tot een versterking van schilderkunst, literatuur en muziek in de Nederlanden, zoals Strijders en Woudenberg betogen. Latere emancipatiestromingen zoals het liberalisme in de 19^e eeuw en het socialisme in de 20^e eeuw zouden de invloed op de ontwikkeling van de cultuur hebben overgenomen van het calvinisme. In: Dulken, H. van. (ed.) (1983). *Christendemocratie, kunst politiek*. p. 10.

dikwijls onstuimige politieke situatie speelde daar zeker ook altijd een rol bij. De installatie van de Voorlopige Raad voor de Kunst mag gelden als de belangrijkste wetgeving op het gebied van de cultuurpolitiek aan het eind van de jaren veertig. Het beperkt beschikbare instrumentarium stamde voornamelijk nog uit de bezettingstijd en bestond hoofdzakelijk uit het verstrekken van subsidies, prijzen en opdrachten. Andere overheden, vooral gemeenten, kenden een zekere beleidsvrijheid, al waren zij in hun handelen wel sterk afhankelijk van de financiële en wetgevende mogelijkheden die de rijksoverheid hen bood. Het verstrekken van subsidies bleek, bij gebrek aan verdere wetgeving en een gefundeerde beleidsvisie, de enige mogelijkheid om voorzichtig het beleid vorm te geven. De jaarlijkse begroting van het departement van OKW was dan ook het belangrijkste instrument om dit beleid vorm te geven. Die begroting stond in de beginperiode onder constante druk. Bezuinigingen lagen telkens op de loer, ook wanneer vanaf de jaren vijftig de begroting verruimd werd. Aangezien bij de behandeling van die uitgebreide begroting het onderdeel cultuurbeleid nogal eens in de knel kwam, werd besloten om hier een apart debat aan te wijden. Dit debat vond uiteindelijk plaats in 1950. Het bleek een *window of opportunity* te zijn om de cultuurpolitieke discussie parlementair te voeren en bood het podium aan Verhoeven om zijn visie met kracht te betogen. Verhoeven en Willems werkten binnen en buiten het parlement aan de verdere uitbouw van dit cultuurbeleid. Kenmerkend voor hun inzet was dat ze actief deelnamen aan verschillende fasen van beleidsontwikkeling. Zo hebben ze niet alleen een rol in de agendavorming, maar ook in de beleidsuitvoering gespeeld. Ook namen ze deel aan verschillende gremia om hun ideeën te verspreiden. Ze waren betrokken bij culturele instellingen en ontwikkelingen, en acteerden op zowel het landelijke als het regionale podium. Daarbij trokken ze veel samen op en werden daarmee ook representant voor de samenwerking tussen beide partijen.

De sociaaldemocratische cultuurpolitiek, met als uitgangspunten het streven naar volksverheffing en cultuurdeelname, en met Emanuel Boekman als prominent vaandeldrager, is in de literatuur uitgebreid beschreven. De katholieke cultuurpolitiek kreeg minder aandacht. Dit komt met name door het bezwaar tegen de normatieve uitgangspunten van de KVP. Daarnaast speelde de kritiek op de reorganisatiemaatregelen van Gielen (hij ontsloeg gelijk na zijn aantreden de door Van der Leeuw aangestelde inhoudelijke experts) en het feit dat de Federatie van Kunstenaarsverenigingen zich niet kon ontwikkelen tot een bepalend adviesorgaan, nog tot ver in de jaren zestig een rol in links-progressieve kringen. Mijn onderzoek laat een ander beeld zien. Het cultuurbeleid in de jaren vijftig is het resultaat van

de samenwerking tussen KVP en PvdA, net zoals de opbouw van de verzorgingsstaat. Het sociaaldemocratisch dictum dat de totstandkoming van het cultuurbeleid voornamelijk vanuit links-progressieve richting is geïnitieerd, dient te worden aangepast. De stelling dat met name Kassies als inspirator diende voor Verhoeven, klopt evenmin.⁵⁶⁹ Het belang van Kassies stamt uit een latere periode.

Wat is dan de katholieke bijdrage aan het cultuurbeleid in de eerste decennia na de oorlog? In dat cultuurbeleid kunnen, zo blijkt uit mijn onderzoek, drie katholieke accenten worden aangewezen. Dat is allereerst het uitgangspunt van de subsidiariteit. Dit uitgangspunt is, in combinatie met de keuze voor particulier initiatief, tot op heden leidend voor de inrichting van de sector. De gemeenten zijn de grootste financier van cultuur. De opbouw van de sector begint lokaal, al financieren de rijksoverheid of provincies ook op onderdelen. Culturele instellingen en activiteiten worden niet van overheidswege gestart. Ze ontstaan vanuit het particulier initiatief; al heeft er in de loop van de jaren wel een institutionalisering van de sector plaatsgevonden die substantieel drijft op overheidsfinanciering. Daarnaast is, ten tweede, de discussie over de (regionale) spreiding onverminderd actueel. Een derde katholiek accent is al vrij snel in de concrete beleidsvorming gesneuveld. Van ethisch-religieuze normering van culturele activiteiten is in het kader van de vrijheid van meningsuiting geen sprake meer. Daarnaast kunnen er, zo blijkt opnieuw uit mijn onderzoek, ook sociaaldemocratische accenten aangewezen worden. Het belangrijkste accent betreft een pleidooi voor een verticale spreiding. Dit streven naar spreiding onder alle bevolkingsgroepen en de discussie over de kwaliteit van culturele activiteiten blijft tot op heden een rol spelen in het cultuurbeleid. Gemeenschappelijk voor beide stromingen is evenwel de overtuiging in de maatschappelijke opgave van de overheid op het gebied van cultuur en erfgoed. In de periode 1946 tot 1958 was er sprake van een gezamenlijk gedragen visie van katholieken en sociaaldemocraten. Vandaar ook de conclusie van dit onderzoek: het cultuurbeleid in de jaren vijftig is het resultaat van de samenwerking tussen KVP en PvdA. Hiermee is de basis gelegd voor het huidige cultuurbeleid in Nederland.

⁵⁶⁹ Zie hoofdstuk 2.

Samenvatting

Bernard Verhoeven (1897 – 1965) was een Arnhemse schrijver en journalist, die zich sterk maakte voor een actieve cultuurpolitiek. Hij is een interessante invalshoek om zowel het katholieke als het Nederlandse cultuurbeleid in de jaren 1945-1965 inzichtelijk te maken. Verhoeven was een culturele verbinder in de jaren 1930 – 1965 en een exponent van de opkomst van intermediair experts in de politiek.

Het onderzoek wordt uitgevoerd langs drie lijnen. In de eerste plaats reconstrueer ik het leven en werk van Verhoeven in een biografische schets. Daarbinnen maak ik een onderscheid tussen de periode voor de Tweede Wereldoorlog en daarna. De biografische schets beperkt zich tot de chronologische reconstructie van het leven van Verhoeven. In het tweede deel wordt vooral aandacht besteed aan enkele inhoudelijke thema's die ik belangrijk acht voor deze periode. In dit onderzoek is het niet de bedoeling geweest een uitgebreide biografie te maken. De schets geeft voldoende kleur aan de persoon Verhoeven en zijn activiteiten op verschillende terreinen.

De tweede lijn van dit onderzoek is gebaseerd op een sociologische benadering. Binnen deze context zijn niet alleen Verhoevens leven en werk te begrijpen, echter ook de ontwikkeling van een katholieke cultuurpolitiek. Vanuit een eigen cultuuropvatting ontwikkelen zich binnen de katholieke subcultuur geleidelijk uitgangspunten voor een actieve (nationale) cultuurpolitiek. Aan de orde is de vraag hoe deze ontwikkeling heeft plaatsgevonden, om welke uitgangspunten het gaat en op welke wijze deze uitgangspunten invulling hebben gekregen. Ik beschouw de persoon van Verhoeven als een representant van deze ontwikkeling.

De derde lijn in mijn onderzoek is de (bestuurskundige) beleidstheorie. Het gaat daarbij om het gebruik van de verschillende onderdelen van de beleidscyclus en de geschiedenis van het cultuurbeleid in Nederland. De beleidscyclus is bedoeld om de momenten te kunnen benoemen waarop aanpassingen in het beleid worden voorgesteld en ingevoerd. De beleidsgeschiedenis heeft als uitgangspunt welke maatschappelijke fenomenen de basis vormen voor de totstandkoming van het beleid. Verhoeven is ook hier weer een representant die de invloed van een katholieke beleidsvisie duidt.

In hoofdstuk twee wordt de bestaande literatuur over verzuiling en de katholieke cultuuropvatting beschreven. In de literatuur over verzuiling wordt weinig aandacht besteed aan de vertaling van een katholieke cultuuropvatting naar een katholieke cultuurpolitiek. Deze opvattingen ontstonden door de manier waarop men in katholieke kring nadacht over de inrichting van de samenleving en de omgang met de moderniteit. Het conglomeraat aan eigen (culturele) organisaties speelde eveneens een rol bij de wijze waarop men binnen de zuil invulling gaf aan de ontwikkeling van de eigen cultuuropvatting.

De literatuur over het cultuurbeleid in Nederland is uitgebreid. De literatuur heeft over het algemeen betrekking op specifieke aspecten van het beleid en richt zich op de verhouding tussen beleid, cultuur, instellingen, kunsten en publiek. Mijn onderzoek heeft betrekking op de politieke ontwikkelingen die van invloed waren op de totstandkoming van het beleid. Ik signaleer dat een groot deel van de literatuur over het Nederlandse cultuurbeleid is gebaseerd op een beperkt aantal historische bronnen. De theorie over beleid en actoren wordt slechts beperkt behandeld. De theorie is van belang om te kunnen bepalen hoe het beleid beschouwd wordt als een samenspel van agendavorming, issues, actoren en netwerken.

In het tweede deel van dit onderzoek, dat bestaat uit de hoofdstukken 3 en 4, bespreek ik het leven en werk van Bernard Verhoeven. De eerste periode – tot aan de Tweede Wereldoorlog – toont het beeld van een goed geconnecteerde journalist en schrijver. Het culturele emancipatieproces van het katholieke volksdeel in het algemeen en het binden van de verschillende culturele instellingen had zijn bijzondere aandacht. Zijn eigen literaire loopbaan was beperkt succesvol, al bleef hij zijn hele leven publiceren. Hij was niet verbonden met de progressieve jongere schrijvers, al was hij wel zijn hele leven bevriend met Anton van Duinkerken. Daarnaast zette hij zich actief in voor de totstandkoming van het gemeenschapshuis Drakenburg. Na de Tweede Wereldoorlog, waarin hij een periode in krijgsgevangenschap had doorgebracht, startte voor hem een periode waarin hij afscheid nam van de journalistiek en in toenemende mate acteerde als cultuurbestuurder. Via zijn activiteiten in Drakenburg en publicaties over cultuurpolitiek wist hij een positie als deskundige te verwerven. Hij gaf de aanzet tot de formulering van een cultuurpolitiek voor de KVP voor een partijcongres in 1948. Daarmee was zijn naam gevestigd. Hij kwam via een kwaliteitszetel tot tweemaal toe in de Tweede Kamer. Hij ontwikkelde zich tot een intermediair expert. Zelf afkomstig uit de culturele sector, verbond hij niet alleen de sector met de politiek, hij deed dat ook binnen de sector zelf. Dankzij regelmatige publicaties,

lezingen en politieke commentaren bleef hij zichtbaar als deskundige. Na zijn overlijden zijn vooral zijn cultuurpolitieke werkzaamheden geframed en is zijn literaire en organisatorische werk in vergetelheid geraakt.

In de hoofdstukken 5 en 6 bespreek ik de standpunten van politieke partijen over cultuur. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er bij vrijwel alle grote partijen behoefte om hun beleid voor cultuur te formuleren. Er verschenen tal van publicaties in partijgebonden tijdschriften – veelal van plaatselijke bestuurders. De Partij van de Arbeid, die in 1946 werd opgericht, legde zich vanaf het begin toe op het vormen van beleid. Men borduurde daarbij voort op de vooroorlogse sociaaldemocratische visie. In de naoorlogse visieontwikkeling van de partij stonden de eerste minister van Cultuur Van der Leeuw en het Kamerlid Willems centraal. De katholieke cultuuropvatting veranderde van een restrictief en adaptief handelen naar een beleid dat een algemeen politiek doel beoogde. Verhoeven formuleerde zijn visie in overeenstemming met de kerkelijke maatschappijvisie, zoals vastgelegd in verschillende encyclieken. Het personalisme was het hoogste doel binnen zijn streven naar 'scheppingsdrift, schoonheidsbeleving en persoonlijkheidsvorming'. Een vergelijking van zijn denkbeelden met die van Van der Leeuw en Willems leert dat er weinig principiële verschillen waren tussen beide partijen.

De hoofdstukken 7 en 8 beschrijven dat de rooms-rode coalitie, zoals die in de jaren vijftig bestond, een gunstige uitwerking had op de ontwikkeling van het cultuurbeleid. Ik beschrijf enkele aspecten van de politieke samenwerking uit deze periode en bespreek de positie van de KVP. Ik bespreek het fenomeen van de intermediair experts binnen de KVP, die vanuit hun eigen sector politiek betrokken werden. Vanuit de eigen maatschappijvisie – gezinspolitiek en bijzonder onderwijs – wenste de KVP zeggenschap over het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Het beleidsveld cultuur was de bijvangst van dat departement. Een PvdA-lid had de leiding over de ambtelijke organisatie, waarmee de katholieke bewindspersonen samenwerken.

De ontwikkeling van de cultuurpolitiek (of later in de meer gestructureerde vorm van het cultuurbeleid) is de ontwikkeling van een verzameling afzonderlijke inhoudelijke onderwerpen. Er zijn verschillende beleidscycli op de afzonderlijke onderdelen. Daarnaast zijn er verschillende kleinere beleidscycli die zich richten op individuele inhoudelijke issues. Twee fasen kunnen de ontwikkeling van het cultuurbeleid kunnen verklaren, die van

agendavorming en beleidsuitvoering. De eerste fase ligt voor de hand. Politieke actoren bespreken problemen en issues waarvan ze verwachten dat die het beleid veranderen. De tweede fase is minder voor de hand liggend: het zelf uitvoeren van het beleid. In hoofdstuk 8 bespreek ik de inhoudelijke issues die tijdens de onderzoeksperiode aan bod zijn gekomen.

Het onderzoek toont aan dat Bernard Verhoeven invloed uitoefende op de ontwikkeling van de cultuurpolitiek in Nederland door een aantal factoren. Dit is in eerste instantie te verklaren door de positie die Verhoeven had als intermediair expert binnen de katholieke zuil. Dit alles deed hij zonder een echt prominent kunstenaar te zijn en zonder een prominent politicus te zijn. Hij was echter van groot belang omdat hij, als cultureel bestuurder en organisator, een rol speelde als intermediair expert in de politiek. In zijn rol als meewerkend voorman legde hij de verbinding tussen de wereld van de katholieke culturele organisaties en de katholieke politiek en vice versa. Voor toekomstig onderzoek is het aan te bevelen om nader onderzoek te doen naar deze intermediair experts, als ook naar actoren als Willems en Reinink.

In een tweede conclusie wordt gesteld dat er sprake was van een doorontwikkeling van een katholieke cultuurvisie vanuit de interne gerichte kerkelijke leer naar concrete beleidsontwikkeling naar buiten die de KVP nastreefde. De beleidsontwikkeling kreeg, kort gezegd, een vertaling vanuit een raamwerk van pauselijke encyclieken en de neothomistische filosofie naar een streven naar subsidiariteit, corporatisme en solidariteit. Dit was ook het geval met het katholieke cultuurbegrip. Het normatieve karakter, het uitgangspunt van subsidiariteit en de voorzichtige aanpassing aan de culturele moderniteit waren kenmerkend voor deze cultuuropvatting en traceerbaar in het beleid van de KVP. Verhoeven vertaalde als politieke actor de katholieke cultuurvisie naar een meer concrete cultuurpolitiek. Het consequente uitdragen door Verhoeven van zijn visie – en het in praktijk brengen daarvan via zijn vele functies – veroorzaakte dat zijn visie postvatte als de katholieke visie op de cultuurpolitiek en onderdeel werd van het beleid. Verhoeven was daarmee ook de centrale figuur in het katholiek cultuurbegrip en het katholieke cultuurbeleid.

De derde conclusie is dat de opbouw van het cultuurbeleid in Nederland na de Tweede Wereldoorlog het resultaat is van de samenwerking van sociaaldemocraten en katholieken. In grote lijnen volgden KVP en PvdA dezelfde lijn in de beleidsontwikkeling. In deze periode waren er geen principiële verschillen in beleidsvisie, behalve op het gebied van de normering. Er was geen sprake van een dominante positie van sociaaldemocratische actoren. Tijdens de

onderzoekperiode werd de basis gelegd voor het huidige cultuurbeleid in Nederland. De literatuur beschrijft de sociaaldemocratische cultuurpolitiek, met Emanuel Boekman als prominent vaandeldrager, uitgebreid; een katholieke pendant staat minder prominent op de voorgrond. De praktijk bleek echter anders te zijn. Verhoeven en Willems waren beiden verantwoordelijk voor de verdere uitbouw van het cultuurbeleid binnen en buiten het parlement. Het cultuurbeleid in de jaren vijftig was het resultaat van de samenwerking tussen KVP en PvdA, net zoals de opbouw van de verzorgingsstaat.

De casus Bernard Verhoeven toont aan dat de katholieke cultuurpolitiek de basis heeft gelegd voor het Nederlandse cultuurbeleid tot nu toe en dat de visie die stelt dat het hele cultuurbeleid voornamelijk een sociaaldemocratisch product is – wat ik het 'sociaaldemocratische dictum' noem – moet worden aangepast.

Summary

Bernard Verhoeven (1897 – 1965) was an Arnhem writer and journalist who championed active cultural politics. He is an interesting angle from which to understand both Catholic and Dutch cultural policy in the years 1945 – 1965. Verhoeven was a cultural connector in the 1930s – 1965s and an exponent of the rise of intermediary experts in politics.

The research is conducted along three lines. First, I reconstruct the life of and work of Verhoeven in a biographical sketch. Within this, I distinguish between the period before World War II and after. The biographical sketch is limited to the chronological reconstruction of Verhoeven's life. The second part focuses on some substantive themes that I consider important for this period. This study did not set out to produce a comprehensive biography. The sketch gives sufficient colour to the person Verhoeven and his activities in various fields.

The second line of this research is based on a sociological approach. Within this context, not only Verhoeven's life and work can be understood, but also the development of a Catholic cultural politics. From its own conception of culture, principles for an active (national) cultural politics gradually developed within the Catholic subculture, or pillar. The question to be addressed is how this development took place, what principles were involved, and how these principles were given substance. I consider the person of Verhoeven as a representative of this development.

The third line of my research is policy theory. This involves the use of the various components of the policy cycle and the history of cultural policy in the Netherlands. The policy cycle is meant to identify the moments when policy adjustments are proposed and introduced. The policy history is based on which social phenomena form the basis for the creation of policy. Again, Verhoeven is a representative interpreting the influence of a Catholic policy vision.

Chapter two reviews the existing literature on pillarisation and the Catholic cultural view. In the literature on pillarisation, little attention is paid to the translation of a Catholic cultural view into a Catholic cultural policy. These views arose from the way people in Catholic circles thought about the organisation of society and dealing with modernity. The

conglomerate of their own (cultural) organisations also played a role in the way in which people within the column gave substance to the development of their own view of culture.

The literature on cultural policy in the Netherlands is extensive. The literature generally covers specific aspects of policy and focuses on the relationship between policy, culture, institutions, arts, and audiences. My research focuses on the political developments that influenced the creation of the policy. I note that much of the literature on Dutch cultural policy is based on a limited number of historical sources. Theory on policy and actors is treated only to a limited extent. Theory is important for determining how policy is seen as an interplay of agenda setting, issues, actors, and networks.

In the second part of this study, which consists of Chapters 3 and 4, I discuss the life and work of Bernard Verhoeven. The first period - up to World War II - shows the image of a well-connected journalist and writer. The cultural emancipation process of the Catholic grassroots in general and connecting the various cultural institutions had his special attention. His own literary career was of limited success, though he continued to publish throughout his life. He was not associated with the progressive younger writers, although he was friends with Anton van Dunkirk throughout his life. He was also actively involved in the establishment of the Drakenburg community centre. After the Second World War, during which he had spent a period in captivity, a period began for him in which he took leave of journalism and increasingly acted as a cultural administrator. Through his activities in Drakenburg and publications on cultural politics, he managed to gain a position as an expert. He initiated the formulation of a cultural policy for the Catholic Peoples Party (Katholieke Volkspartij or KVP) for a party congress in 1948. This established his name. He entered the Lower House through a quality seat twice. He developed into an intermediary expert. Coming from the cultural sector himself, he not only connected the sector with politics, he also did so within the sector itself. Thanks to regular publications, lectures, and political commentaries, he remained visible as an expert. After his death, mainly his cultural-political work was framed, and his literary and organisational work was forgotten.

In Chapters 5 and 6, I discuss the views of political parties on culture. After World War II, almost all major parties felt the need to formulate their policies on culture. Numerous publications appeared in party-related journals - mostly by local administrators. The Labour Party (Partij van de Arbeid or PvdA), which was founded in 1946, focused on shaping policy

from the start. In doing so, it built on the pre-war social democratic vision. Central to the party's post-war vision development were the first minister of Culture, Van der Leeuw and MP Willems. The Catholic view of culture changed from a restrictive and adaptive approach to a policy of general political purpose. Verhoeven formulated his vision in line with the Church's vision of society, as set out in various encyclicals. Personalism was the highest goal within his pursuit of “*creative drive, beauty perception and personality formation*”. A comparison of his views with those of Van der Leeuw and Willems shows that there were few principled differences between the two.

Chapters 7 and 8 describe that the Roman-Red coalition, as it existed in the 1950s, had a favourable impact on the development of cultural policy. I describe some aspects of political cooperation from this period and discuss the position of the KVP. I discuss the phenomenon of intermediary experts within the KVP, who became politically involved from their sector. From its own social vision – family politics and special education – the KVP wanted control over the Department of Education, Arts and Sciences. The policy field of culture was the by-product of that department. A PvdA member oversaw the civil service organisation, with which Catholic ministers worked.

The development of cultural policy (or later in the more structured form of cultural policy) is the development of a collection of separate substantive issues. There are several policy cycles on the individual components. In addition, there are various smaller policy cycles focusing on individual substantive issues. Two phases can explain the development of cultural policy, those of agenda-setting and policy implementation. The first phase is obvious. Political actors discuss problems and issues they expect to change policy. The second stage is less obvious: policy implementation itself. In Chapter 8, I discuss the substantive issues raised during the research period.

The research shows that Bernard Verhoeven influenced the development of cultural policy in the Netherlands through several factors. This is primarily explained by Verhoeven's position as an intermediary expert within the Catholic column. He did all this without being a truly prominent artist and without being a prominent politician. However, he was significant because, as a cultural administrator and organiser, he played a role as an intermediary expert in politics. In his role as cooperating foreman, he made the connection between the world of Catholic cultural organisations and Catholic politics and vice versa. For future research, it is

recommended to do further research on these intermediary experts, as well as actors such as Willems and Reinink.

A second conclusion argues that there was a further development of a Catholic cultural vision from the internally focused church doctrine to concrete policy development outward that the KVP pursued. In short, policy development was translated from a framework of papal encyclicals and neo-Thomistic philosophy into a pursuit of subsidiarity, corporatism, and solidarity. This was also the case with the Catholic concept of culture. The normative character, the premise of subsidiarity and the cautious adaptation to cultural modernity were characteristic of this conception of culture and traceable in the policies of the KVP. As a political actor, Verhoeven translated the Catholic vision of culture into a more concrete cultural policy. Verhoeven's consistent propagation of his vision - and putting it into practice through his many functions - caused his vision to take root as the Catholic vision of cultural politics and become part of policy. Verhoeven was thus also the central figure in Catholic cultural understanding and policy.

The third conclusion is that the construction of cultural policy in the Netherlands after World War II was the result of the cooperation of social democrats and Catholics. By and large, KVP and PvdA followed the same line in policy development. During this period, there were no fundamental differences in policy outlook, except around the use of norms. There was no dominance of social-democratic actors. During the research period, the foundations for current cultural policy in the Netherlands were laid. The literature extensively describes social-democratic cultural policy, with Emanuel Boekman as a prominent standard-bearer; a Catholic counterpart is less prominent. Practice, however, proved different. Verhoeven and Willems were both responsible for the further development of cultural policy inside and outside parliament. Cultural policy in the 1950s was the result of cooperation between KVP and PvdA, as was the construction of the welfare state.

The case of Bernard Verhoeven shows that Catholic cultural politics has laid the foundation for Dutch cultural policy to date and that the view that states that the entire cultural policy is mainly a social democratic product - what I call the 'social democratic dictum' - needs to be modified.

Lijst van afkortingen

AKKV	Algemene Katholieke Kunstenaarsvereniging
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
CHU	Christelijk-Historische Unie
CDA	Christen-Democratisch Appel
CIC	Codex Iuris Canonici
CPN	Communistische Partij Nederland
CRM	(departement van) Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk
CSV	Centrum voor Staatkundige Vorming
Idil	Informatie Dienst Inzake Lectuur
KCF	Katholieke Culturele Federatie
KVP	Katholieke Volkspartij
KRO	Katholieke Radio Omroep
KSM	Katholiek Staatkundig Maandschrift
NCC	Nederlands Cultureel Contact
NCRV	Nederlandse Christelijke Radio Vereniging
NOGC	Nationaal Orgaan voor Gewestelijke Cultuur
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
OCW	(departement van) Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen
OKW	(departement van) Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen
PvdA	Partij van de Arbeid
RKSP	Rooms-Katholieke Staatspartij
SCP	Sociaal en Cultureel Planbureau
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
VPRO	Vrijzinnig-Protestantse Radio Omroep
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WRR	Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
WVC	(departement van) Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur

Afbeelding

Foto voorkant: Bernard Verhoeven. *Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen/ auteur onbekend.*

Literatuur

- Aerts, R. e.a. (1999/2013). *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780 – 2012*. Amsterdam: Boom.
- Aerts, R. (2018). *Thorbecke wil het. Biografie van een staatsman*. Amsterdam: Prometheus.
- Aerts, R. (2002), Jong, J. de en Velde, H. te. *Het persoonlijke is politiek. Egodocumenten en politieke cultuur*. Hilversum, Verloren.
- Alem, V. van (1983). “De KVP en het kunst- en cultuurbeleid.” *Christendemocratische Verkenningen* 11 83. Den Haag: CDA.
- Asselbergs, A.L.L.M. (1971). “Denken en Doen van Bernard Verhoeven als cultuurpoliticus 1948-1965.” Afstudeerscriptie, K.U. Nijmegen.
- Baarle, Y. van. (1982). “De kunst van het socialisme. Beschouwingen over kunst- en cultuurbeleid.” *WBS Cahiers*. Deventer: Kluwer.
- Bakker, C.F. (2005). “‘Noche Oscura’ van Hollandsche bodem.” Doctoraalscriptie. Universiteit Utrecht.
- Bardach, E. (2006). Policy Dynamics. In Moran, M., Rein, M. and Goodin, R.E. (ed.). *The Oxford Handbook of Public Policy*. Oxford: Oxford University Press.
- Baumgartner, F.R. (2006). “Punctuated Equilibrium Theory and Environmental Policy.” In Repetto, R. (ed) *Punctuated Equilibrium and the Dynamics of U.S. Environmental Policy*. Yale University Press.
- Beek, H. van en Geijn, L. van de. (2017). *Krantenpauze. De oorlogen van Louis Frequin (1914-1998)*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Beerends, H. (2008). *Om de schoonheid van het aards bestaan. Jan Beerends (1898-1978), de emancipatiestrijd van een eigenzinnig katholiek*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Bennet, O. (2009). “On religion and cultural policy: notes on the Roman Catholic Church.” In *International Journal of Cultural Policy* Vol. 15, No. 2, May 2009, 155–170. Routledge.
- Berkel, B. van (2013). *Tobie Goedewaagen (1895 – 1980). Een onverbetterlijke nationaalsocialist*. Amsterdam, de Bezige Bij.
- Blom, Ph. (2016). *Die zerrissenen Jahre 1918 - 1938*. München: DTV.
- Boekman, E. (1939). *Overheid en kunst in Nederland*. Amsterdam: Boekmanstichting/Van Genneep.
- Bogaards, M. (1998). “The favourable factors for consociational democracy: a review.” In *European Journal of Political Research* 33 (p. 475-496). Dordrecht, Kluwer Academic Publishers.
- Bornewasser, J.A. (1995). *De Katholieke Volkspartij 1945 – 1980*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Bos, M. van den. (2012). *Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme 1953 – 2003*. Amsterdam, Wereldbibliotheek.
- Bosmans, J., (1986). “Kanttekeningen bij de politieke en parlementaire ontwikkeling van Nederland 1952-1973.” In *BMGN - Low Countries Historical Review*. 101(1), pp.21–37.
- Boterman, F. (2021). *Tussen Utopie en crisis. Nederland in het interbellum 1918 – 1940*. Amsterdam, Arbeiderspers.
- Braak, M. ter. “Imperialistische kritiek.” In *Propria Cures* van 30 mei 1925.
- Brouwer, J.W. (2015). “De jaren vijftig: In de houdgreep van de rijksoverheid.” In *Het openbaar bestuur in historisch perspectief*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Brugman, M. (2008). *Stad van Eusebius. Twee eeuwen Katholieken in Arnhem*. Oosterbeek, uitgeverij Contrast.
- Burg, F. van den en Kassies, J. (1987) *Kunstenaars van Nederland! Om eenheid en zeggenschap. Het ontstaan van de Federatie van Kunstenaarsverenigingen en de Raad voor de kunst 1942 – 1950*. Amsterdam: Boekmanstichting en Van Genneep.
- Cammelbeeck, G.J.P. (1962). “15 jaar kunstbeleid verwachtingen, toen en nu.” In *De Nieuwe Stem*, jaargang 17, p. 151.
- Dam, P. van. (2015). “Constructing a Modern Society Through “Depillarization”. Understanding Post-War History as Gradual Change.” In *Journal of Historical Sociology* Vol. 28 No. 3. New York, Wiley & Sons.
- Dam, P. van, Kennedy, J. en Wielenga, F. (red) (2014). *Achter de zuilen. Op zoek naar religie in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dente, B. (2014). *Understanding Policy Decisions*, PoliMI SpringerBriefs.
- Dibbets, K. (2006). “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur: neutraal in een verzuild land.” In *Tijdschrift voor Mediageschiedenis*, 9(2), 46-64.
- Dijk, K. van (1957). “Gemeente en Cultuur” In: *Liberaal Reveil*, nr. 2, 23.
- Drosterij, G. (1997). *Kunstpolitiek in Nederland, Een Chronologisch en (Partij)Politiek Overzicht, 1848 – 1997*. Amsterdam, eigen beheer.
- Dubois, V. (2013). “Cultural Policy Regimes in Western Europe.” In *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, ed. J.D. Wright, 2 ed. (2015), London: Elsevier.

- Duffhues, T. et al (1985). *Bewegende patronen: een analyse van het landelijk netwerk van katholieke organisaties en bestuurders 1945-1980*. Nijmegen: Katholiek Documentatie Centrum in samenwerking met: Baarn: Ambo.
- Duffhues, T. (1991). *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw*. Baarn, Uitgeverij Arbor.
- Duinkerken, A. van (1964). *Brabantse herinneringen*. Utrecht: Het Spectrum.
- Duinkerken, A. van. "Strijd om ontvoogding." In Verhoeven, B.J. en Asselbergs, F. (red.) (1970). *Cultuur en overheid, een bundel cultuurpolitieke geschriften van Bernard Verhoeven*, Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar.
- Duinste, F.J.F.M., en Bosmans, J. (1977). *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945, deel 1, Het kabinet-Schermerhorn-Drees (1945-1946)*. Assen/Amsterdam: Van Gorcum.
- Dulken, H. van. (ed.) (1983). *Christendemocratie, kunst politiek. Beschouwingen over kunstbeleid*. Den Haag: Wetenschappelijk bureau CDA in samenwerking met Boekmanstichting.
- Eijden-Andriessen, C. P. E. van. (2010). 'Moralinezuur' en voorlichting: *De twee gezichten van Idil in het katholieke debat om de moderniteit 1937-1970*. Tilburg: Zuidelijk Historisch Contact.
- Eissler, R., Russell, A. and Jones, B. D. (2014), "New Avenues for the Study of Agenda Setting." In *Policy Studies Journal*, 42: S71–S86.
- Elias, W. (1953). "De kunstbegroting voor 1954." In *Politiek en Cultuur*, nr. 12.
- Elshout, D. (2016). "De moderne museumwereld in Nederland: Sociale dynamiek in beleid, erfgoed, markt, wetenschap en media." Proefschrift, Universiteit van Amsterdam.
- Engelman, J. "De groene dichter." In Verhoeven, B.J. en Asselbergs, F. (red.) (1970). *Cultuur en overheid, een bundel cultuurpolitieke geschriften van Bernard Verhoeven*, Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar.
- Feber, L.J.M. e.a. (1950). *Cultuurpolitiek, beginselen en richtlijnen*. Den Haag: Centrum voor Staatkundige Vorming.
- Föllmer, M. (2016). *Ein Leben wie im Traum. Kultur im Dritten Reich*. München, Beck.
- Gaemers, J. (2021). *Willem Drees. Daadkracht en idealisme*. Amsterdam: Boom.
- Gielen, J.J. (1953). "Socialisme en cultuur." In *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, nr. 6 -7.
- Goddijn, W. et al. (1999) *Tot vrijheid geroepen. Katholieken in Nederland 1946 – 2000*. Baarn: Ten Have.
- Green-Pedersen, C., & Walgrave, S. (eds), (2014). *Agenda Setting, Policies, and Political Systems: A Comparative Approach*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Hagenaars, P. (2020). "Opdracht & Onmacht. Cultuuronderwijsbeleid van Den Uyl tot Rutte-III." Dissertatie. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- Heiden, P. van der. (2004). *In de schaduw van de Mammoet. Het onderwijsbeleid van minister F.J.Th. Rutten (1948 – 1952)*. Zutphen, Walburg pers.
- Heemskerk, G. (1989) 'Aanstotelijk voor de eerbaarheid': gemeentelijk toezicht op leesbibliotheken. In *Literatuur*, jaargang 6.
- Hellemans, S. (1990). *Strijd om de moderniteit*. Leuven: Leuven University Press.
- Hellemans, S. (1993). "Zuilen en verzuiling in Europa." In Becker, U. (Ed.), *Nederlandse politiek in historisch en vergelijkend perspectief*. (pp.121-150). Amsterdam: Het Spinhuis.
- Hellemans, S. (2020). "Pillarization ('Verzuiling'). On Organized 'Self-Contained Worlds' in the Modern World." In *The American Sociologist* (2020) 51:124–147. Springer.
- Hemels, J. (2004). *Arnhemmers en hun kranten*. Arnhem: Arnhems Historisch Genootschap 'Prodesse Conamur'.
- Hemels, J.M.H.J. (1986). "Grensverkenningen tussen pers en politiek tijdens de rooms-rode coalitie." In: *Politieke Opstellen 6*, Nijmegen: Centrum voor parlementaire geschiedenis.
- Hoefnagel, F.J.P.M. (1992). *Cultuurpolitiek: het mogen en het moeten*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, voorstudies en achtergronden, V73.
- Hoogerwerf, A. (2005). *Overheidsbeleid*. Alphen aan den Rijn: Kluwer.
- Huberts W. (2022). *Soli Deo Wouter Lutkie (1887 – 1968). Biografie van een priester-fascist*. Amsterdam: Boom.
- Huige, J. (2004). *Chris Mol 1892 – 1979. Van Brabantse dorpsdokter tot nationaal gezondheidspionier*. Tilburg, Zuidelijk Historisch Contact.
- Huizinga, J. (1935). *In de schaduwen van morgen. Een diagnose van het geestelijk lijden van onzen tijd*. Haarlem, Tjeenk Willink.
- Jansen, Em. "Bernard Verhoeven, De Zielegang van Henriëtte Roland Holst." In *Streven*, 1939 nr. 8.
- Kassies, J. (1983). *Notities over een heroriëntatie van het kunstbeleid*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Katholieke Volkspartij (KVP) (1948). *Brochure Nationale Cultuurpolitiek der KVP*.
- Kennedy, J. (1995). *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig*, Amsterdam: Boom.
- Keulen, S.J. (2014). *Monumenten van beleid: De samenwerking tussen Nederlands rijksoverheidsbeleid, sociale wetenschappen en politieke cultuur, 1945-2002*. Hilversum, Uitgeverij Verloren.

- Kickert, W.J.M. (2003). "Beneath consensual corporatism: traditions of governance in the Netherlands." In *Public Administration* Vol. 81 No. 1 (119-140). Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Kingdon, J.W. (2003). *Agendas, Alternatives and Public Policies*. New York: Longman.
- Kirkels, C. (2008). *Architect van onderwijsvernieuwing. Denken en daden van Gerrit Bolkestein 1871 – 1956*. Amsterdam: Boom.
- Knippenberg, H. en Ham, W. van der. (1993) *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs [Kunsten] en Wetenschappen 1918 – 1993*. Assen: Van Gorcum.
- Korsten, A.F.A. (2015) *Beleid als verhaal*. Verkregen van www.arnokorsten.nl; gezien 19 augustus 2017
- Kroon, Th. (zj). *Anton van Duinkerken (Prof. dr. W.J.M.A. Asselbergs) 1903-1968*. Zutphen: Uitgeverij Terra.
- Kuyvenhoven, F. (2007). *De Staat koopt kunst, De geschiedenis van de collectie 20ste-eeuwse kunst van het ministerie van OCW 1932–1992*. Leiden: Primavera Pers.
- Lankhorst, O.S. en Reul, C.Th.H. (1999). *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken. Deel 1: Dag- en weekbladpers*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Lankhorst, O.S. en Timmerman, D. (2008). *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken. Deel 2: Cultuur en ontspanning*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Lenarduzzi, C.M. (2018). *Katholiek in de Republiek: subcultuur en tegencultuur in Nederland, 1570- 1750*. Dissertatie. Universiteit Leiden.
- Leeuw, G. van der. (1946). "Actieve cultuurpolitiek." In *Socialisme en Democratie* vol. 3 (p. 322).
- Leeuw, G. van der. (1947). *Nationale cultuurtaak*. Den Haag: Daamen.
- Lijphart, A. (1968) *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (8ste herz. druk). Haarlem: Becht.
- Lindblom, C. E. (1959). "The Science of "Muddling Through"." In *Public Administration Review*, 19(2), 79-88.
- Linde, M. van der en Frieswijk, J. (2013). *De volkshogeschool in Nederland, 1925 – 2010*. Hilversum: Verloren.
- Luykx, P. (2015). *Heraut van de katholieke herleving. Gerard Brom, 1882-1959*. Nijmegen: Uitgeverij VanItl.
- Maanen, H. van. (1997/2009). *Het Nederlandse toneelbestel van 1945 tot 1995*. Amsterdam, University Press.
- Maas, H. (2006). "A pragmatic intellectual. Dutch Fabians, Boekman and cultural policy in the Netherlands, 1890–1940." In *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 12, No. 2, 2006. London: Taylor & Francis.
- Marsman, H. (1926). *De anatomische les*. Bussum, C.A.J. van Dishoeck.
- Mathijssen, M. (red.) (2011). *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst*. Amsterdam, University Press.
- Meerkerk, E. van. en Q.L. van den Hoogen (eds.) (2018). *Cultural Policy in the Polder. 25 years of the Dutch Cultural Policy Act*. Amsterdam, University Press.
- Meulenbeld, G. (1990) *Geknipt voor katholieken. Een onderzoek naar de houding van Nederlandse katholieken tegenover de film vanaf zijn ontstaan (1894) tot 1970* doctoraalscriptie, Theologische Faculteit Tilburg.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. (2002). *Cultuurbeleid in Nederland*. Den Haag: Ministerie van OCW.
- Nijhof, G. (2000). *Levensverhalen. Over de methode van autobiografisch onderzoek in de sociologie*. Amsterdam, Boom.
- Ooms, J.W. (1951). "Kunst en overheid." In *Antirevolutionaire Staatskunde*, nr. 10.
- Oort, T. van. (2007). *Film en het moderne leven in Limburg. Het bioscoopwezen tussen commercie en katholieke cultuurpolitiek (1909-1929)*. Hilversum, Verloren.
- Oosterbaan Martinus, W. (1990) *Schoonheid, welzijn, kwaliteit. Kunstbeleid en verantwoording na 1945*. Den Haag, Gary Schwartz/ SDU.
- Peet, J. (1987). *Het uur van de arbeidersjeugd: de Katholieke Arbeiders Jeugd, de Vrouwelijke Katholieke Arbeidersjeugd en de emancipatie van de werkende jongeren in Nederland, 1944-1969*. Baarn: Anbor.
- Polman, M. (2000). *De keerzijde van het leven. Anton van Duinkerken als literatuurcriticus bij De Tijd (1927-1952)*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Ponsioen, J. (1950). "Cultuurpolitiek, haar wezen en haar methoden." In *Katholiek Staatkundig Maandschrift*.
- Potano, M. en Kuipers, M. (1995). "Monumenten in nood: het ontstaan van de monumentenwetgeving in 1940-1950." In *Jaarboek Monumentenzorg 1995. Monumenten en oorlogstijd*. Zwolle: Waanders.
- Potano, M. (1997). "Een lange weg. De totstandkoming van de Monumentenwet." In *Jaarboek Monumentenzorg 1997. In dienst van het erfgoed*. Zwolle: Waanders.
- Pots, R (2000). *Cultuur; koningen en democraten: overheid in cultuur in Nederland*. Nijmegen: Sun.
- Renders, H. "De biografische methode." In Voerman, G., en Wolfram, D. J. (ed.) (2006). *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. Groningen: Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen.
- Righart, H. (1988). *Vijftig jaar speelruimte. Geschiedenis van de Schouwburg Arnhem 1938-1988*. Zutphen: Walburg Pers.
- Rogier, L.J. en Rooy, N. de. (1953). *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953*. Den Haag: Pax.

- Romijn, P. (2006). "Ambitions and dilemmas of local authorities in the German-occupied Netherlands, 1940-1945." In B. Wever, H. van Goethem, & N. Wouters (Eds.), *Local government in occupied Europe (1939-1945)* (pp. 33-36). Gent, Academic Press.
- Ruitenbergh, L.H. (1946). "Het cultuurcongres van de Partij." In *Socialisme en Democratie*, vol. 3.
- Rooy, P. de (2014). *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek.
- Rooy, P. de., (1995). "Zes studies over verzuiling." In *BMGN - Low Countries Historical Review*, 110(3), 380-392.
- Ruiter, F. en Smulders, W. (1996). *Literatuur en moderniteit in Nederland 1840 - 1990*. Amsterdam, de Arbeiderspers.
- Sabatier, P.A. (1991). "Towards Better Theories of the Policy Process." In *Political Science and Politics*, Vol. 24. Nor. 2 (Jun. 1991), 147-156. American Political Science Association.
- Sanders, M. (2002). *Het spiegelend venster. Katholieken in de Nederlandse literatuur, 1870-1940*. Nijmegen: Vantilt.
- Schelkens, K., Geest, P. van, en Gennip, J. (2018). *Het katholicisme in Europa. Een geschiedenis*. Amsterdam, Boom.
- Schipper, A. (2017). *Een geknevelde volksopvoeder. C. Rijnsdorp en de culturele verheffing van het calvinistisch volksdeel: strategie en leiderschap*. Dissertatie. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Schuyt, C.J.M. en Taverne, E. (2000) *1950. Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Simons, E. en Winkeler, L. (1987). *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkeling van het Nederlands katholicisme na 1945*. Baarn: Arbor.
- Slaman, P. (niet gedateerd.). *Functies en methode van beleidsgeschiedenis*. Universiteit Leiden
- Slaman, P., ed. (2018). *In de regel vrij. 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap*. Den Haag: Ministerie van OCW.
- Slegers, C. (2001). *Antoon Coolen. 1897-1961. Biografie van een schrijver*. Breda: Stichting Zuidelijk Historisch Contact.
- Smiers, J. (1977). *Cultuur in Nederland 1945-1955*. Nijmegen: Sun.
- Smithuijsen, C. (ed) (2007). *Cultuurbeleid in Nederland*. Den Haag: Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen.
- Smithuijsen, C. (2018). "Verzuiling, verzorging, verzakelijking. Rijkscultuurbeleid 1918 - 2018." In Slaman, P. *In de regel vrij, 100 jaar politiek rond onderwijs, cultuur en wetenschap*. Den Haag: OCW.
- Smithuijsen, C. (1990). *De Hulpbehoevende Mecenas. Particulier initiatief, overheid en cultuur, 1940 - 1990*. Zutphen: Walburg pers.
- Steen, P. van der. (2004). *Cals, koopman in verwachtingen 1914 - 1971*. Amsterdam, Uitgeverij Balans.
- Stokman, S. ofm. (1947) "Boekbespreking" In *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1^e jaargang nr. 9, 15 november 1947.
- Stone, D. (1997). *Policy Paradox. The Art of Political Decision Making*. New York: W.W. Norton & Company.
- Stuers, V.E.L. de (1873). "Holland op zijn smalst." In *De Gids*, jaargang 37 nummer 3, 320 - 403.
- Thurlings, J. "Verzuiling en beweging. Over nut en onnut van het bewegingsmodel." In Clemens, T. et al (2005). *Moiezame moderniteit. Katholieke cultuur in transitie. Opstellen voor Jan Roes (1939 - 2003)*. Nijmegen: Valkhof Pers.
- Tuinen, S. van. (1948). "Actieve Cultuurpolitiek." In *Antirevolutionaire Staatkunde*, nr. 5.
- Tuinen, S. van. (1958). "Kunstpolitiek in gewest en gemeente." In *Antirevolutionaire Staatkunde*, nr. 5.
- Veer, W. de. "Van schijn en schemer." In *Het Centrum*, 11 oktober 1917.
- Verhoeven, B.J. en Asselbergs, F. (red.) (1970). *Cultuur en overheid, een bundel cultuurpolitieke geschriften van Bernard Verhoeven*. Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar.
- Verhoeven, B.J. en Beerends, J. (1946). *De katholieken in de Nederlandsche cultuur*. Bussum, Uitgeverij Paul Brand.
- Verkade, W. "Bernard Verhoeven, regionaal cultuur-mentor." In Verhoeven, B.J. en Asselbergs, F. (red.) (1970). *Cultuur en overheid, een bundel cultuurpolitieke geschriften van Bernard Verhoeven*. Amsterdam: Nijgh en Van Ditmar
- Venema, A. (1989) *Schrijvers, uitgevers en hun collaboratie. Deel 2 De harde kern*. Amsterdam: De Arbeiderspers.
- Vliegenthart, R., Walgrave, S. en Zicha, B. (2013) "How preferences, information and institutions interactively drive agenda-setting: Questions in the Belgian parliament, 1993-2000." In *European Journal of Political Research*: 52. Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Voerman, G., en Wolffram, D. J. (ed.) (2006). *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. Groningen: Kossmann Instituut, Rijksuniversiteit Groningen.
- Vos, J. (1999). *Democratisering van de schoonheid. Twee eeuwen scholing in de kunsten*. Nijmegen, Sun.

- Wever, B. de, Goethem, H. van en Wouters, N. (eds), *Local Government in Occupied Europe (1939-1945)*, Gent, Academia Press.
- Wijzenbeek, L.J.F. (1956). "Subsidiëring in de cultuurpolitiek." in *Liberaal Reveil*, nr. 2.
- Wolffram, D.J. (2006) "Onze belastingcenten. Een pleidooi voor beleidsgeschiedenis." In Voerman, G. en Wolffram, D.J. (red.) (2006), *Benaderingen van de geschiedenis van politiek*. Groningen, Kossmann Instituut.
- Woud, A. van der. (2015). *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*. Amsterdam, Prometheus/Bert Bakker.
- Zwart, R.S. (1996). 'Gods wil in Nederland'. *Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880 – 1980)*. Kampen, Kok.

Gepubliceerde teksten Bernard Verhoeven (selectie, voor zover geciteerd in het onderzoek)

Krantenartikelen

- “Soldatentaal.” *Rotterdams Nieuwsblad*, 6 juni 1918.
“Over Kritiek.” *Het Centrum*, 12 november 1921.
“Litteratuur en Letteren.” *Het Centrum*, 25 maart 1922.
“Bijbelsche Stof.” *De Maasbode*, 27 maart 1922.
“De kunst der Journalistiek.” *Het Centrum*, 30 juni 1923.
“Frederik van Eeden in het licht van zijn tijd.” *Roeping*, jaargang 3 (1924/1925).

“Volk en Dichter.” *De Maasbode*, 8 januari 1941.
“Volk en Dichterschap.” *De Residentiebode*, 8 januari 1941.
“Niet Holland maar Nederland.” *De Schildwacht*, 8 augustus 1945.
“Kerstmis in het dorp der dwazen.” *De Maasbode*, 24 december 1945.
“Waarom de politieke eenheid in de KVP.” *De Gelderlander*, 7 juli 1948.
“Nationale cultuurpolitiek.” *De Tijd*, 27 januari 1949.
“De Kunstenaar klopt aan bij de maatschappij.” *De Volkskrant*, 14 oktober 1949.
“Paraplu en wandelstok.” *De Gelderlander*, 28 juni 1958.
“Gesprek met de kiezer.” *De Gelderlander*, 9 februari 1959.
“Aan de hand van vader van Alphen.” *De Gelderlander*, 14 juli 1959.
“Herders op nonactief.” *De Gelderlander*, 2 november 1959.
“Onze dierbaarste schutsengel.” *De Gelderlander*, 16 november 1959.
“Harten warm, hoofden koel en handen thuis.” *De Gelderlander*, 11 januari 1960.
“De vrijheid vecht bij Waterloo.” *De Gelderlander*, 1 februari 1960.
“De equilibristen.” *De Gelderlander*, 7 maart 1960.
“Het spookschip.” *De Gelderlander*, 25 juli 1960.
“De man achter Romme.” *De Gelderlander*, 24 november 1960.
“‘Duivel en God’ een artistieke misgreep.” *De Gelderlander*, 20 december 1960.
“Politieke Existentieproblemen.” *De Gelderlander*, 15 februari 1961.
“De schouwburg en de spreiding.” *De Gelderlander*, 7 april 1961.
“Het menselijke in de politiek.” *De Gelderlander*, 22 juni 1961.
“Vanouds in de vrolijke keuken.” *De Gelderlander*, 12 november 1961.
“Kleine man, wat nu?” *De Gelderlander*, 23 november 1961.
“Nogmaals: de kleine man.” *De Gelderlander*, 7 februari 1962.

Artikelen in tijdschriften

- “De weg naar God in de hedendaagsche litteratuur.” *De Gemeenschap* nummer 4, (1925):113.
“De Ondergrondse Kunstenaar.” *Christofoor*, 23 juni 1946.
“De ‘gelukzalige’ Fra Angelico.” *Streven*, mei 1954.
“Het kulturele leven.” *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1956/1957, nr. 4.
“De Monumentenwet.” *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1957 – 1958.
“Fundering van cultuurpolitiek I en II.” *Katholiek Staatkundig Maandschrift*, 1958.
“Hoe anderen ons zien” *Christelijk Historisch Tijdschrift*, 1958.

Boeken, essays, toneelstukken en radio

- De Martelaren van Gorcum*. Geert Grote Genootschap, 1924.
De Pelgrim. Maastricht: Boosten en Stols, 1924
De zielegang van Henriëtte Roland Holst. Utrecht: Uitgeverij het Spectrum (oorspronkelijk bij Boosten en Stols te Maastricht), 1925.
Het bisschopsspel van Rotterdam. Rotterdam: Henri PH. de Jong, 1928.
Guido Gezelle: vader van het nieuwe Vlaanderen bij de eeuwherdenking van zijn geboorte: 1830 – 1930. Utrecht: De Gemeenschap, 1930.
De zilveren Spiegel. Utrecht: De Gemeenschap, 1931.
De Jonge Werkman en de Cultuur, 1936.
De Bonte Tocht. Jonge Werkmanspel ter gelegenheid van het eerste J.W. congres in Nijmegen; 16 augustus 1936. (Met F. van Oldenburg Ermke)
Maskers. Gedichten van Bernard Verhoeven. Rotterdam: Thijmfonds, 1937.
Over de lach. Utrecht: Het Spectrum, 1948.
Over Kunst en Leven. Baarn, De Boekerij, 1948.

Nota inzake solidariteit, niet gepubliceerd, 1953.

Pleidooi voor een non. Amsterdam: Desclée de Brouwer, 1957.

"De 38e verstekeling" *De Knipperbol* van de KRO, uitgezonden 25 oktober 1958

Inhoudelijke notities

De culturele emancipatie vandaag en morgen. In *Het sluitstuk van de balans. Honderd jaar cultureel verlies en winst*. Utrecht: Uitgave Nederlandse Katholieke Arbeidersbeweging, 1952.

De polariteit in de cultuur. In *Cultuur en Overheid*, oorspronkelijk gepubliceerd in *Volksopvoeding. Nederlands-Belgisch tijdschrift voor sociaal-cultureel groepswork*, jaargang VIII, 1959.

Preadvies Spreiding kunstinstellingen en -manifestaties ten behoeve van het Congres over cultuurspreiding van het Nationaal Overleg voor Gewestelijke Cultuur in Delft, september 1962.

Nota inzake normen voor morele waakzaamheid, niet gedateerd en gepubliceerd.

Tijdschriften

Bouwen. Maandschrift voor katholieke cultuur.

De Schakel.

Overige krantenartikelen

"Bernard Verhoeven." *Het Centrum*, 11 maart 1921.

"Zieleheil." *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 30 mei 1925.

"Over Henriëtte Roland Holst." *De Maasbode*, 11 juni 1925.

"De tiende Vlaamsche bedevaart." *Algemeen Handelsblad*, 20 augustus 1929.

"IJzerbedevaart - Een ingetogen stemming." *Het Vaderland*, 20 augustus 1929.

"De Xe Bedevaart naar den Yzer." *De Grondwet*, 20 augustus 1929.

"België - De Xde Vlaamsche IJzerbedevaart." *De Tijd* van 20 augustus 1929.

"De IJzer-bedevaart Het Nederlandsche imperialisme helpt het Belgische bij de onderdrukking van Vlaamsche nationalisten." *De Tribune*, 23 augustus 1929.

"De kwestie Mgr. Nolens en de Gemeenschap." *Het Centrum*, 20 maart 1930.

"Katholiek Filmfront, mutaties in het hoofdbestuur." *De Tijd*, 24 januari 1934.

"Openluchtmuseum te Arnhem, jaarverslag." *De Tijd*, 24 juli 1934.

"Roerende Liefde." *De Nieuwe Gids*, april 1939.

"Redactioneel Antwoord." *De Tijd*, 20 april 1939.

"Bernard Verhoeven toegetreden tot redactie van 'Aristo'." *De Maasbode*, 6 januari 1941.

"Aristo, Bernard Verhoeven in de redactie." *De Tijd*, 16 januari 1941.

"Toneel in Amsterdam." *Het Volk*, 27 februari 1943.

"Illegale schrijvers treden in het licht, pseudo's van 'De Bezige Bij' onthuld." *Het Parool*, 17 mei 1945.

"Bernard Verhoeven teruggekeerd." *Arnhems Dagblad*, 9 juni 1945.

"Katholiek Cultureel Contact." *De Gelderlander*, 27 oktober 1945.

"De mislukte herdenkingsavond." *Het Parool*, 20 september 1945.

"Bernard Verhoeven 50 jaar." *De Tijd*, 29 april 1947.

"Bernard Verhoeven vijftig jaar - Een onvermoeid en vruchtbaar werker." *Amigoe di Curacao*, 12 mei 1947.

"De Volkshogeschool: Limburg toetst de standpunten." *Limburgsch Dagblad*, 27 juni 1947.

"Minister Gielen schetst mogelijkheden van de Nederlandse cultuur." *Zutphens Dagblad*, 7 oktober 1947.

"Culturele Taak der Overheid." *Overijsselsch Dagblad*, 30 juni 1948

"Geest en Leven." *De Tijd*, 9 juli 1948.

"Drie resoluties op drie sectievergaderingen K.V.P." *De Volkskrant*, 13 december 1948.

"Bernard Verhoeven over een actieve cultuurpolitiek." *De Tijd*, 13 december 1948.

"Speciale staatssecretaris voor kunst en cultuur gewenst." *Limburgsch Dagblad*, 16 december 1948.

"Het politiek advies." *De Tijd*, 21 april 1948.

"Volkshogeschool te Breda geopend." *Algemeen Handelsblad*, 10 mei 1949.

"Albert Kuyle staat terecht." *De Tijd*, 29 september 1949.

"Onmiddellijke hechtenis van twee jaar geëist tegen Albert Kuyle." *De Volkskrant*, 30 september 1949.

"Kunstenaarscongres in Den Haag." *Algemeen Handelsblad*, 8 oktober 1949.

"Bernard Verhoeven directeur Jan van Eyckacademie." *De Tijd*, 20 oktober 1949.

"Een gezamenlijke oriëntatie op Drakenburgh." *De Gooi- en Eemlander*, 6 december 1949.

"Willems (Arb.) in de Tweede Kamer." *Het Vrije Volk*, 23 september 1950.

“Debat over kunst en cultuur.” *De Tijd*, 23 september 1950.

“Gewijzigd begrotingsonderzoek als proef aanvaard.” *Algemeen Handelsblad*, 27 september 1950.

“Bezorgdheid om de cultuur.” *Limburgsch Dagblad*, 29 september 1950.

“Minister Mulderije wenst richtlijnen voor gratiebeleid niet te publiceren. Bernard Verhoeven: “Barmhartigheid is geen afgesleten begrip.” *De Tijd*, 23 mei 1951.

“Tóch 150 leden in de Tweede Kamer.” *De Volkskrant*, 7 april 1952.

“Tweede Kamerzettel Bernard Verhoeven.” *De Tijd*, 19 april 1952.

“Federatie van Kunstenaars tot de KVP.” *De Tijd*, 19 april 1952.

“Kunstenaars pleiten voor Bernard Verhoeven.” *De Volkskrant*, 19 april 1952.

“Is het kiesreglement der KVP niet al te democratisch.” *Limburgsch Dagblad*, 25 april 1952.

“Tweede Kamer wil duidelijk standpunt over televisie.” *De Volkskrant*, 17 december 1952.

“Bernard Verhoeven bepleit: Eén cultuurpolitiek voor Gelderland en Overijssel.” *De Volkskrant*, 6 mei 1952.

“Culturele strubbelingen in Limburg.” *De Tijd*, 3 april 1953.

“Vrijgezellencongres te Grevenbicht gesloten.” *Algemeen Handelsblad*, 22 september 1954.

“Romme tornt niet aan kabinet Drees.” *Het Vrije Volk*, 9 november 1953.

“De Schoolstrijd is nog niet ten einde.” *De Volkskrant*, 9 november 1953.

“Dona Rosita.” *Het Vrije Volk*, 21 oktober 1955.

Bericht zonder titel, *De Tijd*, 14 december 1956.

“Vragen aan Minister Cals over Nederlandse Opera.” *De Volkskrant*, 9 februari 1957.

“Opheffing van orgelcommissie.” *De Tijd*, 26 maart 1957.

“Dichter-Kamerlid Verhoeven schrijft Pleidooi voor een non.” *De Volkskrant*, 23 maart 1957.

“Bij alles wat hij doet een dichter.” *De Tijd*, 13 april 1957.

“Twee jarigen.” *De Volkskrant*, 26 april 1957.

“Vragen over ballet in Nederland.” *De Tijd* van 4 april 1958.

“Tussen Gelderland en Overijssel. Bernard Verhoeven bepleit meer culturele samenwerking.” *De Gelderlander*, 18 december 1958.

“Molm en moker bedreigen oude steden maar wie zijn schuldig?” *De Volkskrant*, 24 december 1958.

“Nog een verassing door de groslijst.” *De Tijd*, 21 januari 1959.

“Drakenburgh in het zilver.” *De Tijd*, 27 april 1959.

“Een “geboren free-lance”.” *De Tijd*, 27 april 1962.

“De Kunstpaus van Limburg, Leo Linssen (85) 60 jaar priester.” *De Nieuwe Limburger*, 10 maart 1973.

“Bezuinigingen op cultuur deels eigen schuld.” *Het Parool*, 3 juli 2012.

“Alle Nederlanders hebben recht op kunst, ook buiten de randstad.” *De Volkskrant*, 20. augustus 2020.

“Afstoten van Paleis Soestdijk door het Rijk is een grote vergissing geweest.” *De Volkskrant*, 20 juli 2021.

“Kamer vindt het sluiten van bibliotheken en buurthuizen moeilijk te begrijpen.” *Trouw*, 4 november 2020.

“Kunstsector reageert op minister De Jonge: ‘Wat een minachting’.” *Het Parool*, 12 mei 2021.

Archieven

Brabants Historisch Informatie Centrum

JW Joan Willems

Gelders Archief, (GA), Arnhem

BV B.J. Verhoeven (niet geïntariseerd)
CR Culturele Raad voor Gelderland
PS Provinciale en Gedeputeerde Staten 1950-1979

Bevolkingsregister geboorten Arnhem, archief 0207, aktenummer 608, 29 april 1897
Huwelijksregister Arnhem, archief 0207, registratienummer 177, aktenummer 72, 22 april 1891

Katholiek Documentatie Centrum (KDC), Nijmegen

BROG G.B. Brom
GW Vereniging Geloof en Wetenschap
KRO Katholieke Radio Omroep
KVP Katholieke Volkspartij
MEEK C.W. Meekel
NIEU J.G.J. Nieuwenhuis

Literatuurmuseum (LM), Den Haag

ASSE W.J.M.A. Asselbergs
VERH B. Verhoeven

Nationaal Archief (NA), Den Haag

Stamboeken Officieren Landmacht en koloniale troepen, nummer toegang 2.13.04, inventarisnummer 497 en 777
Ministerie van Defensie: Collectie Krijgsgevangenen, nummer toegang 2.13.98.

REIN H.J. Reinink

Noord-Hollands Archief (NHA), Haarlem

GW Vereniging Geloof en Wetenschap te Haarlem

Regionaal Archief Nijmegen

Archieven dagblad de Gelderlander

Regionaal Archief Tilburg

Bevolkingsregister Oosterhout, Inv. nr. 903 (oude nrs. 9, 10, 10A) 1921-1938 Wijk C 38 (online)

Partijprogramma's en verkiezingsprogramma's

Verkregen via: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen www.dnpp.nl

Algemeen Staatkundig Program van de RKSP (1936).

Beginselprogramma VVD 1948.

Verkiezingsprogramma VVD 1952

Verkiezingsprogramma VVD 1956

Beginselprogramma CHU 1951

Beginselprogramma ARP 1961

Beginselprogramma CPN 1946

Beginselprogramma CPN 1952

Verkiezingsprogramma CPN De Waarheid 1946

Verkiezingsprogramma CPN De Waarheid 1948

Verkiezingsprogramma CPN 1952

Beginselprogramma van de Partij van de Arbeid, 1947

Handelingen en documenten Tweede Kamer

Verkregen via www.overheid.nl

Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

1 december 1948

28 november 1949

24 maart 1950

21 juli 1950

22 september 1950

26 september 1950

15 november 1950

17 januari 1951

6 april 1951.

14 november 1951

21 november 1951

20 december 1951

17 juli 1952

20 december 1956

21 december 1956

22 mei 1957

11 juli 1957

19 juli 1957

5 december 1957

3 december 1958

9 september 1960

Dossier 1698: Enkele voorzieningen betreffende het perswezen

Dossier 1740: Regeringsbeleid ten aanzien van kunst en cultuur

Dossier 2217: Aanbieding geschenk aan Suriname en aan de Nederlandse Antillen

Dossier 4415: Het belang van het behoud van monumenten van geschiedenis en kunst

Geraadpleegde websites

www.arnokorsten.nl

www.dbnl.nl

www.delpher.nl

www.parlement.nl

www.resources.huygens.knaw.nl

www.rkdocumenten.nl

Register van persoonsnamen

- Aalberse, Piet, 69
Alberdingk Thijm, Joseph, 30
Andriessen, Hendrik, 153
Andriessen, Jan, 183, 232
Andriessen, Mari, 190
Aquino, Thomas van, 61
Asselbergs, Willem, 7, 63, 64, 68, 70,
Bachg, Frans, 186
Beel, Louis, 174, 192, 210, 238
Beerends, Jan, 82, 83, 84, 92, 97, 119, 189
Beinum, Eduard van, 95
Boekman, Emmanuel, 18, 30, 38, 40, 41, 42, 110,
131, 136, 138, 143, 145, 195, 197, 239, 240,
246, 250,
Bolkestein, Gerrit, 136
Braak, Menno ter, 74, 75
Brinkgreve, Geurt, 225
Brom, Gerard, 18, 19, 32, 56, 57, 58, 59, 60, 63, 66,
67, 70, 78, 85, 90, 94, 95, 105, 123
Bruijn, Adrianus de, 183, 232
Calderon de la Barca, Pedro, 90, 116
Cals, Jo, 18, 34, 41, 43, 104, 111, 126, 152, 174,
177, 179, 180, 181, 182, 183, 188, 189, 190,
204, 210, 212, 213, 215, 216, 218, 219, 220,
222, 223, 224, 227, 233, 236
Cocteau, Jean, 62
Coolen, Antoon, 63
d'Anunzio, Gabriele, 116
Dalsum, Albert van, 95
Defresne, August, 100
Dijk, Klaas van, 128, 129, 148
Drees, Willem, 17, 136, 138, 173, 174, 175, 193,
208, 238
Duinkerken, Anton van, 7, 14, 16, 18, 63, 64, 75,
77, 83, 88, 97, 101, 121, 152, 207, 233, 243
Eck, Hubert van, 106, 108, 109, 110, 112
Eeden, Frederik van, 67, 70
Eerenbeemt, Herman van den, 208
Engelbertink, Ben, 184
Engelman, Jan, 56, 58, 63, 65, 76, 122
Feber, Louis, 150, 151, 152
Frequin, Louis, 99
Gezelle, Guido, 53, 67, 70, 71, 72
Gielen, Jos, 34, 100, 101, 102, 103, 135, 136, 139,
147, 150, 151, 178, 179, 181, 182, 183, 184,
191, 197, 198, 199, 205, 207, 208, 240
Goedewaagen, Tobie, 196
Gogh, Vincent van, 96
Gorter, Herman, 66, 133
Graciá Lorca, Frederico, 116
Greshoff, Jan, 150
Groen, Jaap, 184
Guérmonprez, Oscar, 108
Haighton, Alfred, 86
Hesseling, C., 90, 91
Hoogcarspel, Jan, 202
Höppener, René, 181, 182, 183, 220, 225
Huizinga, Johan, 143, 167, 166
Ibsen, Henrik, 65
Idenburg, Philip, 136, 143, 147
Johannes XXIII, 120
Kadt, Jacques de, 117
Kassies, Jan, 14, 18, 38, 39, 40, 41, 42, 105, 110,
134, 216
Klompé, Marga, 100, 192
Kloos, Willem, 53, 86
Knuvelde, Louis, 63, 86
Koenen, Marie, 58
Kuyle, Albert, 17, 76, 94, 95, 97, 98, 99
Kuyper, Abraham, 130, 131, 132
Landtsheer, CL de, 73
Leeuw, Gerard van der, 18, 40, 41, 126, 131, 136,
138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 162,
166, 167, 168, 169, 170, 177, 178, 181, 198,
207, 214, 239, 240, 244, 249
Leo XIII, 61
Lutkie, Wouter, 89, 92
Marchant, Henri, 195
Maritain, Jacques, 61, 62, 68, 73, 84, 96, 155, 156,
235
Marsman, Hendrik, 74, 75, 76
Mastboom, Henri, 223
Mastricht, Maria van, 55
Meekeel, Kees, 63, 67, 95, 99, 102, 182
Meer de Walcheren, Pieter van de, 62, 63, 67, 68,
Meijer, Arnold, 86, 97
Middelhuis, Toon, 232
Mol, Chris, 184, 185, 186, 233
Mulders, Wiel, 184
Mussert, Antoon, 196
Nieuwenhuis, Jan, 63, 79, 85, 88, 94
Oldenburg Ermke, Frans van, 80
Ortega y Gasset, Jose, 143
Ozinga, Jacob, 112
Peters, Jan, 184, 186
Pius XII, 104
Poels, Henricus, 80
Pollmann, Jop, 82, 1119
Prins Bernhard, 191
Quarles van Ufford, Cypriaan, 109
Reinink, Hendrik Jan, 18, 37, 137, 147, 177, 178,
215, 216, 227, 245, 250
Riel, Cornelis van, 66
Roland Holst, Henriette, 67, 70, 71, 72, 133
Romme, Carl, 180, 182, 183, 188, 193
Roos, Albert de, 110, 147, 208, 209, 211, 212, 216
Rudini, Alessandra, 116
Rutten, Theo, 43, 45, 101, 135, 143, 177, 179, 181,
188, 198, 199, 200, 203, 204, 205, 209, 218,
222, 226, 227
Sartre, Jean-Paul, 105, 151
Schaeppman, Herman, 56, 236
Schaijk, Joop van, 173
Schermerhorn, Willem, 138, 139

Schmal, Jan, 203, 204
Scholten, Ynzo, 213
Schröder, Pieter Hendrik, 106, 108
Schüttenhelm, Emile, 111
Seyss-Inquart, Arthur, 196
Sleen, Harm van, 116, 117
Smit, Gabriel, 90, 91, 116
Stokman o.f.m., Jacobus, 150, 180, 181, 192
Stravinsky, Igor, 62
Stuers, Victor de, 30, 102, 221, 225, 226
Termote, Albert, 190
Thorbecke, Johan Rudolf, 40, 102, 127, 128, 145
Tilanus, Arnold, 109
Tillema, Jan, 115
Tuinen, Sybren van, 131, 132, 133, 148
Veer sj, W.J. de, 53
Verhoef, Arie, 108
Verhoeven, Jan, 55
Verhoeven, Johannes Gerardus, 55, 67, 78
Verhoeven, Maria, 55
Verhoeven, Theodoor, 55
Verhoeven, Willem, 55, 56
Verkade, Willem, 103, 106, 108, 109, 111, 112, 113,
114
Verlaine, Paul, 53
Vermeer, Anne, 112
Verwey, Albert, 66
Visser, Johannes de, 130
Vorrink, Koos, 137
Vroemen, Mathieu, 103
Vroom, Nico, 219, 220
Wielen, Henk van der, 107, 108
Willems, Joan, 18, 107, 136, 138, 143, 144, 145,
146, 147, 148, 166, 171, 201, 202, 203, 204,
205, 206, 208, 212, 213, 214, 215, 216, 217,
218, 219, 220, 222, 224, 225, 226, 227, 237,
240, 241, 244, 245, 246, 249, 250
Wilmans, Jan, 143
Winkelman, Henri, 221
Witteman, Piet, 210, 215, 218
Woude, Johan van der, 104, 112, 152
Zanden, Harrie van der, 184
Zegering Hadders, Roelof, 203, 204

